

СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Списание за славянски езици, литератури и култури

година XVIII

книжка 27

*Издание
на Филологическия факултет
при Пловдивския университет
„Паисий Хилендарски“*

Пловдив, 2021

**УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“**

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Ксавие Галмиш – Сорбона, Париж 4, Франция

Хана Гладкова – Карлов университет, Прага, Чехия

Раймонд Детрез – Университетът в Гент, Белгия

Людмил Димитров – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Богуслав Желински – Познански университет, Полша

Благовест Златанов – Университетът в Хайделберг, Германия

Елена Крейчова – Масариков университет, Бърно, Чехия

Владимир Кршиванек – Университетът в Храдец Кралове, Чехия

Борис Норман – Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

Михайло Пантич – Белградски университет, Сърбия

Иван Петров – Университетът в Лодз, Полша

Сватава Урбанова – Остравски университет, Чехия

Саша Шмуля – Университетът в Баня Лука, Босна и Херцеговина

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Жоржета Чолакова – главен редактор

Юлиана Чакърова – заместник главен редактор

Диана Иванова

Николай Нейчев

Красимира Чакърова

Елена Гетова

Дияна Николова

Борислав Борисов

Гергана Иванова

СТУДЕНТСКИ РЕДАКЦИОНЕН ЕКИП

Борислава Касавълчева

Мария Лолова

Технически сътрудник: Таня Нейчева

Коректори:

Гергана Иванова (бълг.), Милена Кацарска (англ.), Таня Нейчева (рус.)

На корицата: Александър Гасел (Александр Гассель, 1947),

***Врата към небето*, 2001**

© СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Филологически факултет

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

© Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2021

© Колектив, 2021

ISSN 1312-5346

СЪДЪРЖАНИЕ

ПАМЕТ

200 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА Ф. М. ДОСТОЕВСКИ (1821 – 1881)

Михаил Попруженко. Достоевски и освобождението на България Превод от руски: Таня Нейчева	9
Николай Нейчев (Пловдив). <i>Кайрос</i> срещу <i>хронос</i> в <i>Престъпление и наказание</i> на Ф. М. Достоевски	20

ИЗВОРИ

Луи Леже – застъпникът на славянството (Жоржета Чолакова)	56
Луи Леже. Кирил и Методий. Историческо изследване върху християнизацията на славяните (Фрагмент) Превод от френски: Елена Гетова.....	60

ЕЗИКОЗНАНИЕ

Мария Анастасова (Пловдив). Глаголът <i>съм</i> в старобългарски и староанглийски език – лексикални и граматични особености.....	65
Диана Иванова (Пловдив). Между разговорно и книжовно, или за фонетичните особености в езика на Христати Павлович в <i>Писменник общеполезен</i> (1835).....	83
Надка Николова (Шумен). Лексика и терминология в <i>Книга</i> <i>за писма</i> от Стоян и Христо Караминкови (1850).....	98
Дарка Хебрез (Пловдив – Баня Лука). Някои правописни грешки на българските студенти, изучаващи сръбски език Превод от сръбски: Гергана Иванова	112

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

Михайло Пантич (Белград). Проект за история на поетиките на сръбската поезия Превод от сръбски: Вяра Найденова	121
Мартина Салхиова (Бърно). Преглед на съвременната българска и чешка картинна книга за деца Превод от чешки: Борислава Касавълчева, Мария Лолова	135

НОВИ ПРЕВОДИ

Тереза Рийдълбаухова. Стихотворения Превод от чешки: Димана Иванова	155

ЕТАЖЕРКА

Людмила Ф. Луцевич. <i>Автобиографические исповеди в литературе. Претексты. Тексты. Контексты</i> (Людмил Димитров).....	164
Гинка Бакърджиева. <i>Особености на проприалната номинация</i> (Цветанка Аврамова)	168
АВТОРИ, ПРЕВОДАЧИ, РЕДАКТОРИ	173
СТАНДАРТ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ТЕКСТОВЕТЕ	182

СОДЕРЖАНИЕ

ПАМЯТЬ

200 ЛЕТ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО (1821 – 1881)

- Михаил Попруженко.** Достоевский и освобождение Болгарии
Перевод с русского Тани Нейчевой..... 9
- Николай Нейчев (Пловдив).** *Кайрос* против *хроноса*
в *Преступлении и наказании* Ф. М. Достоевского 20

ИСТОЧНИКИ

- Луи Леже – заступник славянства** (Жоржета Чолакова) 56
- Луи Леже.** Кирилл и Мефодий. Историческое исследование
христианизации славян (Фрагмент)
Перевод с французского Елены Гетовой 60

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

- Мария Анастасова (Пловдив).** Глагол *быть* в древнеболгарском
и древнеанглийском языках – лексические и грамматические
особенности 65
- Диана Иванова (Пловдив).** Между разговорным
и литературным, или о фонетических особенностях языка
Христаки Павловича в *Письменнике общепольном* (1835) 83
- Надка Николова (Шумен).** Лексика и терминология в *Книге*
о письмах Стояна и Христо Караминковых (1850) 98
- Дарка Хербез (Пловдив – Баня Лука).** Некоторые
орфографические ошибки болгарских студентов при изучении
сербского языка
Перевод с сербского Герганы Ивановой 112

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

- Михайло Пантич (Белград).** Проект истории поэтики сербской
поэзии
Перевод с сербского Вяры Найденовой 121
- Мартина Салхиова (Брно).** Обзор современной болгарской
и чешской книжки с картинками для детей
Перевод с чешского Бориславы Касавылчевой,
Марии Лоловой..... 135

НОВЫЕ ПЕРЕВОДЫ

- Тереза Рийдлбаухова.** Стихотворения
Перевод с чешского Диманы Ивановой 155

КНИЖНАЯ ПОЛКА

Людмила Ф. Луцевич. <i>Автобиографические исповеди в литературе. Претексты. Тексты. Контексты</i> (Людмил Димитров).....	164
Гинка Бакърджиева. <i>Особености на проприалната номинация</i> [Гинка Бакърджиева. Особенности проприальной номинации] (Цветанка Аврамова)	168
АВТОРЫ, ПЕРЕВОДЧИКИ, РЕДАКТОРЫ.....	173
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТОВ	182

CONTENTS

MEMORY

200TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF F. M. DOSTOEVSKY (1821 – 1881)

- Mihail Popruzhenko.** Dostoevsky and the Liberation of Bulgaria
Translation from Russian by Tanya Neycheva 9
- Nikolay Neychev (Plovdiv).** *Kairos* versus *Chronos* in *Crime and Punishment* by F. M. Dostoevsky 20

SOURCES

- Louis Léger – the Advocate of Slavdom** (Zhorzheta Cholakova) 56
- Louis Léger.** Cyril and Methodius. Historical Research
on the Christianization of the Slavs (Fragment)
Translation from French by Elena Getova 60

LINGUISTICS

- Maria Anastasova (Plovdiv).** The Verb *to Be* in Old Bulgarian
and Old English – Lexical and Grammatical Characteristics 65
- Diana Ivanova (Plovdiv).** Between Colloquial and Literary, or about
the Phonetic Features in Christaki Pavlovic's Literary Idiom in
Pismennik Obshtepolezen (1835) 83
- Nadka Nikolova (Shumen).** Vocabulary and Terminology in the
Book of Letters by Stoyan and Hristo Karaminkovi (1850) 98
- Darka Herbez (Plovdiv – Banja Luka).** Some Orthographic
Mistakes of Bulgarian Students Learning Serbian
Translation from Serbian by Gergana Ivanova 112

LITERARY STUDIES

- Mihajlo Pantić (Belgrade).** An Outline of the History of the Poetics
of Serbian Poetry
Translation from Serbian by Vyara Naydenova 121
- Martina Salhiová (Brno).** Overview of the Contemporary Bulgarian
and Czech Picture Book for Children
Translation from Czech by Borislava Kasavalcheva, Maria Lolova 135

NEW TRANSLATIONS

- Tereza Riedlbauchová.** Poems.
Translation from Czech by Dimana Ivanova 155

BOOKSHELF

Людмила Ф. Луцевич. <i>Автобиографические исповеди в литературе. Претексты. Тексты. Контексты</i> [Lyudmila F. Lutsevich. Autobiographical Confessions in Literature. Pretexts. Texts. Contexts] (Lyudmil Dimitrov).....	164
Гинка Бакърджиева. <i>Особености на проприалната номинация</i> [Ginka Bakardzhieva. Peculiarities of the Proprial Nomination] (Tsvetanka Avramova)	168
AUTHORS, TRANSLATORS, EDITORS	173
MANUSCRIPT PREPARATION GUIDELINES	182

ДВЕСТА ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ФЬОДОР МИХАЙЛОВИЧ ДОСТОЕВСКИ (1821 – 1881)

ДОСТОЕВСКИ И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ¹

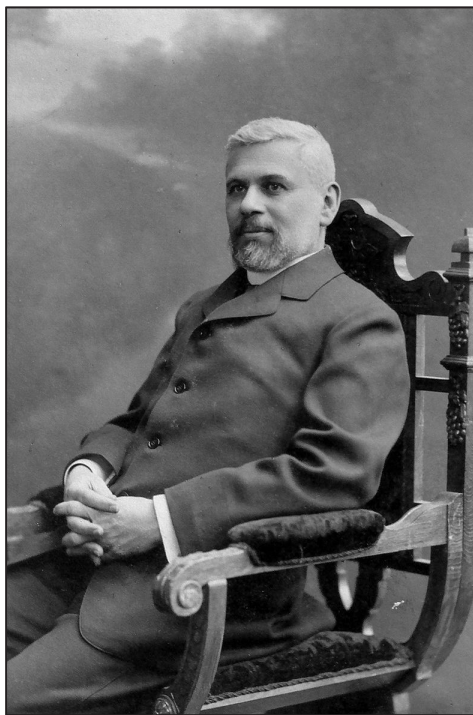
Михаил Попруженко

Почитайки днес паметта на Достоевски, ние, които сме тук, на свободната българска земя, не можем и не трябва да забравяме неговата роля и неговото значение за онова ярко и силно обществено движение, което, разгърнало се в Русия през последните месеци преди войната, освободи българите и създаде Санстефанска България.

Не е нужно да обрисувам детайлно страданията на българите под турско иго, не е нужно да споменавам и за неизменно то съчувствие, което българите, както и всички славяни, срещаха от страна на руския народ – съчувствие искрено, нелицемерно и безкористно...

Всичко това е добре известно и днес е неоспорим исторически факт...

Руските царе и руският народ полагаха големи усилия да облекчат положението на свои-

**Михаил Попруженко (1866 – 1944) –
украински филолог, преподавател
в Софийския университет,
редовен член на БАН**

¹ Реч, произнесена на 22 март т. г. на тържественото събрание в Академията на науките в София по случай 50 г. от смъртта на Достоевски (редакторска бележка към оригиналната публикация). Настоящият текст е публикуван на руски (*Достоевский и освобождение Болгарии*) в сп. „Българска мисъл“, 1931, кн. 4, 244 – 252. Списанието е излизало от 1925 до 1944 г. под редакцията на проф. Михаил Арнаудов (общо са издадени 181 книжки). – Б. ред.

те страдащи под турския гнет братя, но европейската дипломация гледаше на всичко това недоброжелателно и постоянно пречеше да бъде отхвърлена турската власт на Балканите... Русия чакаше благоприятно време да нанесе на турците решителен удар... А Турция, получила подкрепа за своите жестокости от страна на европейските държави, беснеше с всички сили... В резултат на това през лятото на 1875 г. в Херцеговина избухна такова въстание, което получи отклик в различни земи на Балканския полуостров, населени със славяни. Естествено се зароди и движението на българите през 1876 г., известно с името Априлско въстание... Това движение на измъчените до краен предел българи беше смазано с изключителна жестокост... Те [турците – б. пр.] изгориха 118 български села и убиха около 60 000 души мирно българско население... Всички европейски вестници го съобщиха като сензация, която цивилизованият европейски човек прие като поредната любопитна информация... По друг начин се отнесоха към това в Русия. Докладът на руския консул в Пловдив относно турските зверства развълнува с *в е с т т а*² на руския народ, възмути душата му... В Русия под влияние на всичко това се създаде по думите на един съвременник атмосфера на същински кръстоносен поход – в буквалното значение на тази дума... Идеята за жертвен подвиг в името на освобождението на страдащите братя обхвана всички в Русия – и старците, и юношите...

Можеше ли да остане настрана от това движение Достоевски? Той трябваше да стане негов вдъхновяващ ръководител, негов изразител... Изискваше го душата му, нравствената му природа, чувствителността му към всичко, което унижаваше и оскъряваше хората и от което те страдаха и загиваха под ударите на чуждата жестокост, чуждия егоизъм... Всичко, което вършеха турците на Балканския полуостров като цяло, и в частност в България, кръвта и сълзите, които се лееха там като река – всичко го тревожеше и вълнуваше...

Припомнете си болезнения ужас на съвременника на турските зверства в България през 1876 година – Иван Карамазов, когато той предава разказа на един българин „как турците и черкезите там при тях, в България, повсеместно злодействат (...)“³ – палят, колят, изнасилват жени и деца, заковават с гвоздеи арестантите за ушите на стоборите и ги оставят така до сутринта, а на сутринта ги обесват...“⁴.

² При превода са запазени всички особености на шрифта и на пунктуационните знаци. – Б. пр.

³ С многоточие в кръгли скоби са отбелязани случаите, когато М. Попруженко съкращава цитата, без да отбележи това по някакъв начин. – Б. пр.

⁴ В статията на М. Попруженко не са отбелязани библиографските данни на цитираните източници. Ние обаче ги предаваме според следното издание: Ф. М. Достоевски. *Съб-*

„Невъзможно е да си представиш всичко“ – отбелязва Иван Карамазов и добавя: „Понякога се говори за „зверската“ жестокост на човека, но това е страшно несправедливо и обидно за зверовете: звярът никога не може да бъде така жесток като човека, така артистично, така художествено жесток“⁵...

След като е изслушал коментара на Иван Карамазов за „подвизите“ на турците, които по неговите думи „много обичали сладките работи“, Альоша пита: „Брате, защо говориш всичко това?“⁶. И наистина, с каква цел Достоевски отбелязва всички тези „фактчета“, както ги нарича Иван Фьодорович Карамазов? Разбира се, той има определена цел, събирайки материалите, и целта му е видима в неговия *Дневник на писателя*. Тук вече тези „фактчета“ са в изобилие, при това са дадени в система и с пояснения. В своя *Дневник* от юли 1876 г. Достоевски отбелязва:

Прочетох за една майка в България, там, където избиха цели околии хора. Тая стара жена оцеляла в едно село и броди обезумяла сред пепелището. А когато я разпитват как е станало, тя не говори с обикновени думи, а подпира с дясната длан буза и почва напевно, с импровизирани стихове да нарежда как имала къща и семейство, мъж и деца – шест деца имала, а по-големите ѝ също си имали дечица – малките ѝ внучета. Дошли тираните, изправили стареца ѝ до стената и го запалили, изклали младите ѝ соколи – синовете, изнасилили малката ѝ дъщеря, отвлекли другата – хубавица, на невръстните разпорили с ятагани коремите, после запалили къщата и ги хвърлили всичките в лютите пламъци, а майката виждала всичко това и чувала писъците на децата...⁷

През февруари 1877 г. Достоевски записва друго такова „фактче“:

Сред славянските деца, докарани в Москва, било едно осем- или деветгодишно момиче, което често имало припадъци и за което се полагали особени грижи. Малката припадала от спомените си: през лятото тя със собствените си очи видяла как черкезите одрали кожата на баща ѝ – цяла-целеничка...⁸

Достоевски изпада в ужас от такива факти, той не може да се примири с мисълта, че всичко това е известно на цивилизованата и пълна с какви ли не чудеса Европа, но остава безнаказано и се извършва без каквото и да било противодействие – и не му се вижда краят... Той възкликва:

рани съчинения в 12 тома. Том IX. София: Народна култура, 1984, с. 251. Нататък отбелязваме само номера на тома и страницата. – Б. пр.

⁵ Том IX, с. 251. – Б. пр.

⁶ Пак там. – Б. пр.

⁷ Т. X, с. 434. – Б. пр.

⁸ Т. XI, с. 52. – Б. пр.

О, тая цивилизация! О, тая Европа, чиито интереси тъй ще пострадат, ако сериозно забраним на турците да дерат кожата на бащите пред очите на децата им! (...) Тия върховни интереси на европейската цивилизация – търговията, мореплаването, пазарите, фабриките – какво друго би могло да има по-голямо значение в очите на Европа? Тия интереси, на които не само с пръст, но дори и с мисъл не бива да посягаш (...) проклетите да са тия интереси на цивилизацията и дори самата тая цивилизация, щом за запазването ѝ е необходимо да се дерат хорските кожи⁹...

По повод на „фактчетата“ от своята колекция Ив. Фьодор. Карамазов казва на Альоша: „Аз мисля, че дяволът е създаден от човека, при това по негов образ и подобие“...¹⁰ А Достоевски съпровожда тези „фактчета“ с възклицание: „О, Европа, християнска Европа!“¹¹. Тя отхвърля всичко това, тя отрича турските жестокости... В Европа, казва Достоевски, „не вярват или се правят, че не вярват“¹² на всички тези ужаси... В Англия премиер-министърът изопачава истината пред парламента и официално съобщава, че изстребването на 60 000 българи е извършено не от турците, а от славяни...

Всичко това се случва в Европа – „страната на чудесата“ – заради политиката, която се ръководи не от чувства, а от хладна пресметливост, чужда на каквито и да било душевни пориви и неспособна да види, че страдащите славяни са хора. На Европа всички вкове за помощ – отбелязва Достоевски – са ѝ омръзнали. Там „чакат, с нетърпение и надежда чакат: кога най-сетне тия хора ще бъдат стъпкани (...), та да замлъкнат най-сетне отчаяните им вопли и призови за помощ и спасение, които тъй досаждат на Европа и тъй я притесняват“¹³.

Политиката по въпроса за страданията на българите под турско иго, убеден е Достоевски, почива на нескрита ненавист към славянското племе, т. е. към всички славянски народи без изключение.

Отбелязвайки това, Достоевски недвусмислено пояснява на читателите си, че балканските славяни няма защо да очакват помощ от Европа, която не предприема никакви мерки за това турците да прекратят своите зверства над българите. Да помогне на балканските славяни като цяло, и в частност на българите, може и е д л ъ ж н а Русия – такова е убеждението на Достоевски, такъв е изводът, до който той непрестанно стига, разглеждайки положението на славяните под турско иго: Русия е

⁹ Пак там. – Б. пр.

¹⁰ Тук авторът перифразира текста на Достоевски, който звучи така: „Аз мисля, че ако дяволът не съществува и следователно го е създал човек, той го е създал по свой образ и подобие“ – т. IX, с. 251. – Б. пр.

¹¹ У Достоевски без възклицание: „А Европа, християнската Европа“ – т. X, с. 390. – Б. пр.

¹² Том X, с. 390. – Б. пр.

¹³ Том X, с. 390. – Б. пр.

длъжна да помага на славяните, тя не може да ги отстъпи на Европа, да ги изостави на произвола на европейската безсърдечност, на европейския егоизъм. Достоевски знае, че руският народ винаги е съчувствал на страданията на своите братя по вяра и по кръв, и затова е убеден, че той ще ги защити и в настъпилите тежки и страшни моменти. „Русия не може да измени на великата <славянска¹⁴> идея (...). Тази идея (...) не означава з а в з е м а н е и насилие, то е в името на общочовешкото дело“¹⁵, отбелязва Достоевски в своя *Дневник* от юни¹⁶ 1876 г. и радостно приветства подема на руския народ, който се изразява в стремежа да помогне на българите и в настойчивото желание на всички да видят активната намеса на Русия в балканските дела. „...и проговори народното чувство – чувството на безкористна обич към нещастните и угнетени братя“... „Русия се събужда – възкликва Достоевски, – надига се и смирено, но твърдо и всенародно изрича прекрасната си дума“¹⁷ и е готова да започне кръстоносния си поход. „Англичаните първи сравниха това наше руско движение с кръстоносен поход“¹⁸ – отбелязва Достоевски.

По този начин Достоевски неуморно в своите записки в *Дневника* отразяваше всички онези настроения, които Русия и руският народ преживяваха през 1876 година... Неговите пламенни слова бяха сякаш словата на целия руски народ, тъй като всичко, което по онова време той пишеше за страданията на българите, всички призови да им се помогне, се разнасяха по цялата велика Русия. Та нали това беше гласът, пророческият глас на онзи, чието име в Русия по онова време беше символ на милосърдието, на любовта към хората, символ на състраданието към всички нещастни...

Погледнете отново руските вестници от онова време – в тях задължително ще намерите откъси от *Дневника* на Достоевски, неговите призови да се помогне на българите, неговите доводи за кръстоносния поход, неговия възторг от готовността на руския народ за подвиг. Можем да си представим какво впечатление създаваха думите му тогава в Русия, из чиито необятни простори, из всички нейни градове и села се носеше единодушен по думите на Аксаков призив: „да вървим на помощ на нашите братя българи, да умрем за вярата, за нашите, за православните“¹⁹...

Русия с нетърпение очаква началото на своя кръстоносен поход, но той не започва... защото онзи, от когото зависи да разреши началото

¹⁴ Думата „славянска“ е добавена от Попруженко. – Б. пр.

¹⁵ Том X, с. 370. – Б. пр.

¹⁶ М. Попруженко погрешно посочва месец октомври, но цитатът е от месец юни. – Б. пр.

¹⁷ Том X, с. 436. – Б. пр.

¹⁸ Пак там. – Б. пр.

¹⁹ Тук М. Попруженко не е посочил откъде е цитирал Аксаков. – Б. пр.

му, се надява, че турците ще се вразумят и ще отстъпят пред дипломатическата настойчивост на Русия да променят отношението си към българите. За всичко това Русия и с нея цяла Европа научават на 26 октомври 1876 г. На този ден в московския Кремъл император Александър II произнася своята знаменита реч:

Аз знам – каза Императорът, – че цяла Русия активно се интересува от страданията на българите... Продължавам старанията си да постигна по мирен път действително подобрене в бита на християнското население на Балканския полуостров. Ако не успея, имам твърдото намерение да действам самостоятелно и съм уверен, че в такъв случай цяла Русия ще се отзове на моя призив, когато Аз сметна това за необходимо и когато честта на Русия наложи това²⁰...

Достоевски незабавно приветства това царско „гръмовно слово“, „което предизвиква в душите на всички врагове на Русия страх“. Но едновременно с това отбелязва: „С една дума, пак дипломация – за радост на нейните обожатели“²¹... Той се бои, че тази дипломация ще започне интриги. „Какво ще се случи на Балканите? – пита той. – Може би отново ще потече българска кръв“²²... Ето от какво се бои той, ето от коя мисъл се свива с ужас сърцето му...

Той е убеден, че Европа, страната на чудесата, не може да разбере и да приеме идеята да се служи на нещо друго освен на материалните житейски въпроси. Стременията на човешкия дух към високите идеали, поривите му да служи безкористно на благо на страдащите хора, са непонятни и чужди за Европа. Европейските метерниховци²³ няма да разберат, не могат да разберат руските донкихотовци. Предвид това Достоевски не се и съмнява, че европейската дипломация ще издигне принципа на „неприкосновеност на турските права“ и ще се постарее да потуши Източния въпрос без никаква полза за българите. През февруари 1877 година, когато дипломатическите преговори за подобряване на участието на българите действително придобиват крайно отрицателен характер, Достоевски отново с негодувание се изказва за „цивилизацията“. В интерес на тази „цивилизация“, смята той, дипломацията ще се страхува от всеки „шум“ в Европа... „Не, не, по-добре там нейде из

²⁰ Том X, с. 490. – Б. пр.

²¹ Пак там. – Б. пр.

²² Пак там. – Б. пр.

²³ Клеменс фон Метерних (Klemens von Metternich, 1773 – 1859) – влиятелен австрийски политик. – Б. пр.

пущинаците да се дерат кожи²⁴ – ето как резюмира той разсъжденията на европейските метерниховци и биконсфилдовци²⁵.

Какво са в края на краищата тия нещастни кожи? Дали пък някакви си двестри кожички струват колкото спокойствието на цяла Европа? Хубаво де, нека да са двайсет, трийсет хиляди кожи – не е ли все едно? Ако речем, хич няма и да чуем писъците, стига само да си запушим ушите²⁶...

„А какво да прави Русия?“ – пита Достоевски. И дава определен отговор: „да вдигнем (...) меч в името на нещастните и потиснатите <българи²⁷>, та ако ще и в ущърб на собствената ни изгода. Но нека с това укрепим (...) нашата вяра, че да се жертваш за потиснатите и забравени от цяла Европа в името на нейната цивилизация, означава наистина да служиш на истинските и неподправени интереси на цивилизацията“²⁸...

Предположението на Достоевски, че Русия ще бъде принудена да вдигне меч, се оправда. Часът настана. Честта и достойнството на Русия го наложиха. Турците, както е известно, не пожелаха доброволно не само да освободят българите, но дори да подобрят положението им. Европейската дипломация, пазителката на цивилизацията, изпълни своята работа – и Русия трябваше да започне своя кръстоносен поход.

На 12 април 1877 г. се разнесе словото на руския цар, заповядващо на руските войски да навлязат в пределите на Турция. „Изискват го и чувството за справедливост, и чувството за нашето собствено достойнство“ – така се казва в *Манифеста* на император Александър II.

„Войната! Войната е обявена!“ – така започва Достоевски своя *Дневник* от април 1877 г.²⁹ „Щом прозвуча царското слово“, отбелязва той, „народът се втурна към църквите – и това стана из цялата земя руска. Докато се четеше царският манифест, народът се кръстеше и всички си *честитяха*³⁰ обявяването на войната“³¹... „Видяхме това със собствените си очи, чухме го дори и тук, в Петербург“³² – казва Достоевски.

²⁴ Том XI, с. 57. – Б. пр.

²⁵ Граф Бенджамин Дизраели Бисконфилд (Benjamin Disraeli, 1st Earl of Beaconsfield, 1804 – 1881) – министър-председател на Великобритания по времето на Руско-турската война и един от инициаторите на Берлинския конгрес. – Б. пр.

²⁶ Пак там. – Б. пр.

²⁷ Думата „българи“ е добавена от М. Попруженко. – Б. пр.

²⁸ Том XI, с. 60. – Б. пр.

²⁹ Попруженко погрешно е посочил 1878 г. – Б. пр.

³⁰ Курсивът е на Достоевски – при Попруженко е изпуснат. – Б. пр.

³¹ Том XI, с. 111. – Б. пр.

³² Том XI, с. 111 – 112. – Б. пр.

Да, така беше. Ще си позволя да цитирам тук откъс от спомените на съпругата на Достоевски – Анна Григориевна. Двамата с Фьодор Михайлович пътували по Невски проспект, имали работа в банката. Изведнъж видели голяма тълпа около продавача на вестници.

Спряхме файтона, аз се промъкнах през навалицата и купих току-що излязлото възвание. Това беше „Височайши манифест за навлизането на руски войски в границите на Турция, издаден в Кишинев на 12 април 1877 година“. (...) След като прочете манифеста, Фьодор Михайлович заръча на файтонджията да ни закара в Казанската катедрала. В катедралата имаше много хора – служеха непрекъснати молебени пред иконата на Казанската Божя майка. Фьодор Михайлович веднага изчезна в тълпата. Понеже знаех, че в някои тържествени моменти той обича да се моли на спокойствие, без свидетели, не тръгнах да го търся и едва след половин час го открих в едно кътче на катедралата така потънал в молитвено и умилено настроение, че в първия миг не ме позна. За отиване в банката не стана и дума.³³

И така, моментът, в който започва войната на Русия с Турция, е посрещнат от руския народ с молитва, с молитва го посреща и Достоевски. За какво се е молел авторът на *Престъпление и наказание* в деня, когато започва борбата на Русия с Турция? Какво е преживявала душата му в Казанския събор в молитва и умиление? „Напролет се вдигна нашата велика война заради великия подвиг“... „Великият източен орел литна (...) по върховете на християнството“³⁴ – пише Достоевски на 1 юли 1877 г. „Не да покорява, не да завладява, не да разширява границите си <иска Русия³⁵>, а да освободи, да реабилитира потиснатите и измъчените, да им даде нов живот“³⁶... Да осигури този нов живот на онези славяни, които турците колят из полята на свободната някога България – славянска страна със своя култура... В името на какво трябва да се даде този живот? За тяхно благо и за благо на човечеството. Ето как Достоевски формулира своите съкровени мечти и упования при мисълта, че руският народ е започнал великото си служение на славяните, на славянското дело. „Това е една невиджана досега война в името на слабите и угнетените, за да им се даде, а не да им се отнемат живот и свобода (...) – факт, който знаменателно и тържествено потвърди тяхната вяра“³⁷ във въз-

³³ Достоевска А. Г. *Спомени*. Превела от руски: Катя Койчева. София: Народна култура, 1982, с. 289. – Б. пр.

³⁴ Том XI, с. 230 – 231 – разредката е на М. Попруженко. – Б. пр.

³⁵ Изразът в ъглести скоби е добавен от М. Попруженко. – Б. пр.

³⁶ Том XI, с. 231. – Б. пр.

³⁷ Том XI, с. 231. – Б. пр.

можността да бъдат осъществени високите идеали. А в душата на Достоевски този идеал се формира от вярата, че наближава моментът, когато Русия начело на обединените славяни ще каже на целия свят своето ново, здраво и все още нечувано от света слово. „Това слово ще бъде произнесено за благото и тоя път наистина за съединението на цялото човечество в един нов, братски, всемирен съюз, чиито начала са в гения на славянството“³⁸... Ето това са съкровенията мечти на Достоевски... Ето в какво той вижда смисъла на започнатия от Русия подвиг за освобождението на българите... Ето за какво, разбира се, и се е молил в тишината на Казанския събор...

Няма да разглеждаме по същество всички тези упования и надежди на Достоевски, няма да ги анализираме по линия на историческото развитие на славянския въпрос. Този въпрос е изключително сложен в своите детайли, но ние не можем да не признаем, че основата на разбирането му от страна на Достоевски е във висша степен важна и правдива. Духовното единение на славяните, тържеството на великия християнски дух, съхранен на Изток, т. е. в православията – това е онзи неизмеримо висок идеал, който някога бе завещан на славяните от нямациите равни на себе си по своята безкористност техни просветители – светите Кирил и Методий. Нека си спомним тихата предсмъртна молитва на св. Кирил: „Запази твоето вярно стадо (...) избави го от безбожната и поганска злоба (...) и съедини всички в единомислие“³⁹. Тези велики молитвени слова на св. Кирил не биха могли да бъдат забравени от всички, които вярваха в силата на славяните, и те станаха лозунг и на онези славянофили мечтатели, към които Достоевски причисляваше и себе си. Ще добавим от свое име – мечтатели идеалисти, глашатая на единението на славяните, единение страшно само за враговете на славянството. Достоевски несъмнено виждаше нещо мистично в това, че православна Русия ще освободи българите, които в периода на своето свободно съществуване са били пазители на кирило-методиевските традиции. Възтържествуването на кръста над полумесеца е трябвало да бъде важен момент при реализиране на възможността славяните да се обединят в духовно общение за служение на човечеството.

³⁸ Том XI, с. 230. – Б. пр.

³⁹ Вероятно Попруженко е цитирал по памет, тъй като в цитата са налице известни отклонения. Прилагаме превода по следното издание: Житие и деяния на блажения наш учител Константин Философ, първия наставник на славянското племе. Превод: Хр. Кодов, по преписа на Владислав Граматик (1469). // *Стара българска литература. Том 4. Житиенписни творби*. София: Български писател, 1986.

(<https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=415&WorkID=14855&Level=1>). – Б. пр.

Всичко това Достоевски очакваше не веднага, не „сега“, а когато наближи „историческото време“⁴⁰...

Освобождението на балканските славяни е първата крачка по този път, а по-нататъшното движение по него според Достоевски зависи от това какъв ще бъде животът на славяните след тяхното освобождение. В представите му този живот нямаше да е лишен от тревоги и вълнения. През 1877 година в неговия *Дневник* откриваме записка за това как в Москва от Балканския полуостров докарали няколко деца сираци – сръбски и български момичета, които „били приети от Покровската община на милосърдните сестри. (...), децата са добре и на топло, само че (...) сръбските момичета се свивали в единия ъгъл, а българките в другия и нито си приказвали, нито си играели заедно“⁴¹... Достоевски вижда в поведението на тези деца отразени настроенията на техните бащи и с тях отбелязва: „Между балканските славяни съществува несъмнена и страшна разпра! Да, тая вечна разпра между славяните! Те я трупат в преданията си, пазят я в песните си“⁴². Достоевски се бои от тази разпра. Според него тя е ужасно зло за славяните. От раздорите между славяните ще се възползват техните врагове. Европейските държави ще подбуждат славяните срещу Русия, като ги плашат с нея, гърците ревниво ще гледат на разцвета на славяните в Константинопол и ще ги мразят...

Всички тези мечти и размисли на Достоевски, както видяхме, са породени от очакванията, които освободителната война, започната от Русия, предизвиква в неговия ум и сърце. Видяхме неговата роля и значение за подготовката на руския народ за този кръстоносен поход, знаем и принципното му отношение към славяния въпрос във връзка с този поход.

Трябва много да съжаляваме, че Достоевски не е издавал *Дневник на писателя* през 1878 и 1879 г. и затова не е изказал мнението си, не е изразил преживяванията си по повод на предусетеното от него отношение на Европа към моментите, предназначени да довършат освободителното дело на Русия на Балканите. Само от някои мемоари на негови съвременници научаваме с каква тъга и мъка той посреща неуспеха на Русия да наложи Санстефанския договор. Той възприема този договор като акт, с който Русия създава на Балканите държавна единица, обединяваща българското племе в неговите почти етнографски граници. Това обединение по мнението на Достоевски би могло да бъде последвано

⁴⁰ Том XI, с. 79. – Б. пр.

⁴¹ Том XI, с. 45. – Б. пр.

⁴² Пак там. – Б. пр.

от обединение и на другите балкански славяни и да подпомогне развитието на обща културна дейност – за благо на човечеството – както той мечтае. Но Санстефанският договор става жертва на онази европейска дипломация, която, казано с въздействащите думи на Достоевски, „в името на цивилизацията“ няма нищо против да се дерат хорските кожи... „Дали пък някакви си две-три кожички струват колкото спокойствието на цяла Европа? Хубаво де, нека да са два-десет, трийсет хиляди кожи – не е ли все едно? Ако речем, хич няма и да чуем писъците, стига само да си запушим ушите“⁴³... С други думи, както проповядва съвременната дипломация, може и с човекоядци да се търгува...

Достоевски е много огорчен от краха на Санстефанска България, но... сякаш е предвиждал вероятността да се случи нещо подобно. Още на 1 юни 1876 г., за да утеши някои от своите читатели, които се боят, че ходът на тогавашните събития няма да доведе до желаните резултати, той казва:

Възможно ли е човешкият ум съвсем безпогрешно да предскаже и съдбата на прословутия Източен въпрос? Къде са действителните основания да се отчаем относно възкръсването и обединяването на славяните? Кой знае Божията воля?⁴⁴

С това изказване Достоевски остава както винаги верен на убеждението си, че при решаването на този въпрос първата роля и най-главното участие винаги ще принадлежи на руския народ. „Руският народ – казва той, – понякога е ужасно *неправдоподобен*“⁴⁵, но никаква революция не е в състояние „да го прероди в друг организъм“⁴⁶ и да го накара да изостави славянската идея – т. е. идеята за културно и духовно обединение на славянството за благо на цялото човечество.

Нека вярата в това да живее у нас – нека нашето поменаване да бъде приятно на Достоевски – поменаване на свободната българска земя...!

Превод от руски: **Таня Нейчева**

⁴³ Пак там. – Б. пр.

⁴⁴ Том X, с. 376. – Б. пр.

⁴⁵ Том X, с. 436. – Б. пр.

⁴⁶ У Достоевски: „Това би било не и революция дори, а просто унищожение и затова е немислимо, понеже не може да се унищожи такава цялост и да се прероди съвсем в друг организъм“ – том XI, с. 294. – Б. пр.

КАЙРОС СРЕЩУ ХРОНОС В ПРЕСТЪПЛЕНИЕ И НАКАЗАНИЕ НА Ф. М. ДОСТОЕВСКИ

Николай Нейчев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Николай Нейчев. *Кайрос* против *хроноса* в *Преступлении и наказании* Ф. М. Достоевского

Представленный труд пытается ответить на вопрос о том, как бескачественное время (хронос) в календарной хронологии романа *Преступление и наказание* претворяется в качественное духовное бытие (кайрос). Идеологический дискурс произведения Достоевского исследуется в связи с возможностью изменения его из языческого в христианский под воздействием агиографического корпуса Четьих Миней. Выявляется то, каким образом житийные тексты, приуроченные к конкретной дате, совпадающей с календарным временем в развитии романного сюжета, влияют на изменения в мыслях и действиях данного персонажа и объясняют внутренний смысл события, претворяя жизнь человека в житие.

Ключевые слова: хронос, кайрос, *Преступление и наказание*, Достоевский, Четьи Миней

Nikolay Neychev. *Kairos* versus *Chronos* in *Crime and Punishment* by F. M. Dostoevsky

The present article discusses the question of how devoid of quality time (chronos) in the calendar chronology of the novel *Crime and Punishment* is transformed into a quality spiritual being (kairos). The possibility of changing the ideological discourse in Dostoevsky's work from pagan to Christian through the influence of the Cheti-Minei hagiographic corpus is explored. It is shown how certain hagiographic texts intended for reading on a specific date, which coincides with the calendar time of the novel's plot, influence the change of thoughts and actions of a character and explain the inner meaning of the event, turning human biography into a hagiographical legend.

Key words: chronos, kairos, *Crime and Punishment*, Dostoevsky, The Great Menology, Cheti-Minei

В научната литература, посветена на творчеството на Ф. М. Достоевски, проблемът за времето (*χρόνος*) има дълга история. Критиците отдавна са забелязали изключителното внимание, което руският писател обръща на точната хронология при изграждането на своя художествен раз-

каз. Както справедливо отбелязва един от първите изследователи на темпоралната проблематика в творчеството на Достоевски, при писателя „началният момент винаги е известен. Наистина, Достоевски често *не посочва годината* [...], но от началния момент *календарът* на събитията е съставен необикновено щателно и *часовете са внимателно проверени*“ (Волошин 1933: 164)¹. Причините за този феномен са разгледани от различни аспекти: социологичен (А. Цейтлин), статистически (Г. Волошин, Е. Дрижакова), философско-онтологичен (Д. Лихачов), хронотопен (М. Бахтин, Л. Куплевацка), субективно-психологически (Р. Назиров, Ж. Като), сакрално-каноничен (В. Захаров, А. Галкин, А. Серопян), жанрово-нарративен (О. Ковальов, К. Протохристова) и пр.²

Нашата статия се опитва да отговори по нов начин на въпроса защо темпоралността заема толкова важно място в художествения нарратив на Достоевски, и по-конкретно в неговия роман *Престъпление и наказание*, както и да осмисли механизма, чрез който битовото време (*хронос*³) се претворява в качествена духовна битийност (*кайрос*⁴).

¹ Всички курсиви, освен специално уговорените с „к. а.“ („курсивът е на автора“), са мои – Н. Н.

² Вж.: Цейтлин, А. Г. *Время в романах Достоевского* (К социологии композиционного приёма). // *Родной язык в школе*, 1927, кн. 5, 3 – 17; Волошин, Г. *Пространство и время у Достоевского*. // *Slavia*. 1933. Росп. XII. Ses. 1–2, 162 – 172; Бахтин, М. М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике*. // Бахтин, М. М. *Вопросы литературы и эстетики*. Москва, 1975, 234 – 407; Лихачев, Д. С. «Летописное время» у Достоевского. (1967). // *Литература – реальность – литература*. Ленинград, 1981, 97 – 116; Катто, Ж. *Пространство и время в романах Достоевского*. // *Достоевский. Материалы и исследования*. Ленинград, 1978, т. 3, 41 – 53; Назиров, Р. *Творческие принципы Ф. М. Достоевского*. Саратов, 1982, 17 – 18; Druzhakov, E. *Сегментация времени в романе «Преступление и наказание»*. // *Dostoevsky Studies*. Toronto University of Toronto; The Department of Slavic Languages and Literatures; International Dostoevsky Society, 1985. Vol. 6, 68 – 90; Захаров, В. Н. *Символика христианского календаря в произведениях Достоевского*. // *Новые аспекты в изучении Достоевского*. Петрозаводск, 1994, 37 – 49; Галкин, А. Б. *Пространство и время в произведениях Ф. М. Достоевского*. // *Вопросы литературы*, 1996, № 1, 318 – 323; Куплевацкая, Л. А. *Символика хронотопа и духовное движение героев в романе «Братья Карамазовы»*. // *Достоевский. Материалы и исследования*. Санкт-Петербург, 1992, т. 10, 90 – 100; Серопян, А. С. *Концепт «время» в творчестве Ф. М. Достоевского. Культурологический аспект. Автореферат диссертации*. Шуя, 2009; Ковалев, О. А. *Время и нарратив в творчестве Ф. М. Достоевского*. // *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, № 2 – 2, 112 – 115; Протохристова, К. *Време срещу повествование в „Братя Карамазови“*. // *Пространството на словото*. София, 2012, т. 2, 112 – 124.

³ Под понятието *хронос* (χρόνος) ще разбираме изобщо физическото линейно (или кръгово) количествено повторение на безкачествени времеви моменти, което води (или би могло да доведе) до лошата (порочна) безкрайност на съществуването – злокачествена форма на regressus in infinitum.

Като начало чрез метода на лингвостатистическия анализ ще представим обективната времева картина на *Престъпление и наказание* и ще установим каква е фреквентността на различни типове *темпорални маркери*⁵.

1) Темпорален маркер наречие за време: *вдруг*⁶ се среща в този текст (с обем от 478 стр.)⁷ цели 579 пъти; *теперь* – 591; *когда* (+ производните: *когда-то*, *когда-нибудь* и *когда-либо*) – 342; *тогда* (+ произв.: *тогда же*, *тогда-то*) – 258; *сейчас* (+ произв. *сейчас же*) – 168; *по минутно* – 25; *мгновенно* – 4; *вечно* – 7; *ежедневно* – 1.

Извод: *Прави впечатление, че обозначенията за кратки интервали от време* (вдруг, поминутно, мгновенно и пр.) съществено надвишават маркерите за продължително време (ежедневно, вечно и пр.).

Маркери за светлата част от денонощието: *утром* – 19 пъти, *путру* – 8, *днем* – 3, *денно* – 1; *полудни* – 2. Общо 33 пъти. **Маркери за тъмната част от денонощието:** *вечером* – 17 пъти, *по вечерам* – 2, *ночью* – 15, *по ночам* – 10; *ночно* – 1. Общо: 45 пъти.

Извод: *Като се има предвид не особено високата честотност на този тип наречия, разликата от 12 пункта в полза на нощната стилистика не е за пренебрегване.*

Да видим какво е съотношението на времевите акценти по темпоралните направления: *вчера* (като маркер за т. нар. „близко минало“) –

⁴ В случая под понятието *кайрос* (καιρός) влагаме не старогръцкото схващане за „шастлив миг“, „благоприятен момент“ или „благоприятен случай“ (в античния смисъл на „успех“ или „късмет“, свързан с индивидуалния битов аспект на човешкото съществуване) и неговото обожествяване (вж. Павзаний 2008: 5.14.9), а разбираме сакраменталната идея за „мига“, от който започва новозаветното време (след Боговъплъщението), т. е. времеви период, който според Божиата цел трябва да изтече, преди да настъпи Божието царство: καὶ λέγων ὅτι πληρῶται ὁ καιρός καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ μετανοεῖτε καὶ πιστεῦετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ; „времето се изпълни, и наближи царството Божие; покаяйте се и вярвайте в Евангелието“ (Марк. 1: 15). Следователно това е началото на свещеното време, претворението на безкачествената хронология в изпълнено съдържание битие, защото, както вечае св. ап. Павел – „преходен е образът на този свят“ (1 Кор. 7: 31). Накратко формулирано: Божието време (кайросът) *срещу* човешкото време (хроноса).

⁵ Под *темпорален маркер* разбираме най-общо лексикална единица, формираща времевата структура на текста.

⁶ В случая нас ни интересува лексемата *вдруг* не толкова като наречие за начин: 1. внезапно, неочаквано (макар че дори и тук се усеща темпоралността), колкото като наречие за време: едновременно, тогчас, скоро (вж. Дал 1989, т. 1: 173). Както *вдруг*, така и всички словоформи изписваме според ортографията на XIX век, т. е. така, както присъстват в оригиналния текст на Достоевски.

⁷ Нашите лингвостатистически наблюдения върху *Престъпление и наказание* са осъществени по изданието: Достоевски 2007.

121; *сегодня и нынче* (маркер за т. нар. „близко настояще“) – **114**; *завтра* (маркер за т. нар. „близко бъдеще“) – **58**.

И з в о д: *Данните сочат превес на близкото минало над днешното и почти двоен превес над близкото бъдеще, т. е. наблюдаваме обратна времева перспектива – насоченост към миналото.*

2) Темпорален маркер от вида съществително име:

Маркери за светлата част от денонощието: *утро* – 47, *день* – 49. **Общо: 96.**

Маркери за тъмната част от денонощието: *вечер* – 50, *полночь* – 3, *ночь* – 54. **Общо: 107.**

И з в о д: „*Нощните*“ маркери превишават с **11** пункта „*дневните*“, което потвърждава направеното по-горе наблюдение върху този текст за по-високата честотност на наречията, маркиращи **нощната темпоралност**.

Парадигма на голямото време: *въѣчность* – 3; *эра* – 1; *тысячелѣтіе* („тысячу лѣтъ“) – 1; *вѣкъ* – 9; *столѣтіе* – 1; *годъ* (+ 2 бр. *полгода*) – 62; *лѣтъ*, -а – (за възраст) – 90. **Общо: 167** маркера. **Парадигма на средното време**: *мѣсяць* – 35, *недѣля* – 33, *сутки* – 3, *день* – 203. **Общо: 274** маркера. **Парадигма на малкото време**: *час* (+ произв.: *полчаса*, *часа полтора* и пр.) – 179; *минута* (+ 3 бр. *полминуты*) – 290; *секунда* – 11; *мигъ*, *мгновеніе* – 104. **Общо: 584** маркера.

И з в о д: *Статистическите данни установяват огромен превес на „малкото време“ над „средното“ и особено – над „голямото време“ – с цели 417 единици.*

3) Темпорален маркер, образуван от прилагателно име:

Темпорални прилагателни, фиксиращи времевия вектор към близкото минало, близкото настояще или близкото бъдеще: *вчерашній* – **61** (+ 2 бр. произв. *по-вчерашнему*; + 2 бр. *прошедшій*); *сегодняшній* – **6**; *завтрашній* – **8** (+ 6 бр. *будущій*).

И з в о д: *Времевият вектор в „Престъпление и наказание“ е категорично насочен към близкото минало, което бе потвърдено и от адвербиалните маркери за време.*

Темпорални прилагателни за „голямото време“: *въѣчный* – 8; *вѣковѣчный* – 2; *годовой* – 1. **Общо: 11** бр. За „**средното време**“: *ежемѣсячный* – 1; *еженедѣльный* – 3; *суточный* – 1; *ежедневный* – 2; *полдневный* – 2. **Общо: 9**. За „**малкото време**“: *минутный*, *ежеминутный*, *поминутный*, *ежеминутиный*, *сиюминутиный* – 4; *мгновенный* – 4. **Общо: 8**. За **денонощието**: *утренній* – 1; *вечерній* – 3; *ночной* – 3. За **сезон**: *лѣтній* – 10; *весенній* – 4; *осенній* – 1.

И з в о д : *Този вид маркери за време са рядко срещани в романа на Достоевски и очевидно не са в състояние да влияят съществено върху темпоралната картина. Но независимо от ограничената им употреба те все пак подкрепят семантичната темпоралност, установена от мощното присъствие на адвербиалните и субстантивните маркери за време – особено за превеса на тъмната част от денонощието (вечерній, ночной), както и за акцентирането на сезона лято (лѣтній – месец „июль“).*

О б о б щ е н и е : *Внушителното присъствие на 3699 маркера за време (следва да отчитаме вероятността за допустима статистическа грешка, но тя е възможна само в посока на тяхното увеличение) говори за фундаменталното значение, което има феноменът време в художествения свят на „Престъпление и наказание“. Лингвостатистическите наблюдения установяват следната закономерност: този роман на Достоевски е доминиран от **нощта**, от **миналото** и от нещо особено важно – героите на „Престъпление и наказание“ се намират изцяло във властта на „**малкия хронос**“, на все по-сгъстената, задъхана темпоралност. Тези изводи са от съществено значение за понататъшния анализ, когато ще се опитаме да изясним причините за създаването на именно такава, а не на някаква друга времева картина.*

*

Следва да отбележим, че досегашните изследвания върху темпоралната проблематика у Достоевски по-скоро обвързват времето с проблемите на поетиката, т. е. с организацията на *наратива*, а не с времето като проблем на идеологическия *дискурс*. В нашата работа ще поставим акцента именно върху *дискурса* (discursus) като особен начин на мислене и разгръщане на идеологическия хоризонт и как той се проявява в съдържанието на текста за разлика от *наратива* (narrative), който е свързан преди всичко с начина, формата на разказването. В тази връзка става особено актуален въпросът: *Какви са причините, поради които хроносът така властно заявява себе си в романа на Достоевски „Престъпление и наказание“?*

Нека отначало да поставим това питане в по-широк **културологичен контекст**. Когато Ролан Барт разсъждава върху функцията на времето в романа, констатира, че „то е идеалният инструмент за конструиране на *всяко* мироздание, то е изкуственото време на *всеки* космогонии, митове, на Историята и Романа“ (Барт 2004: 38). Бихме добавили, че *времето по принцип е фундаменталната основа на всеки наратив* и никой разказ не е възможен без него.

Аз без проблеми мога да разкажа някаква история, без да уточнявам мястото, където тя се случва – пише Жерар Женет, – обаче е почти невъзможно да разказвам история, без да я обвързва с някакво време, съотнесено с наративния акт, просто защото съм принуден да я разказвам в някакво време – сегашно, минало или бъдеще. Оттук изглежда и следва, че времевете детерминации на наративната инстанция са явно по-съществени, отколкото нейните пространствени детерминации.

(Женет 1998, т. 2: 228)

Естествено, творчеството на Достоевски не прави изключение от тази императивна времева детерминация на наратива и в това отношение то не е уникален феномен, тъй като прилагането на разнообразни повествователни стратегии се среща при много автори⁸. Работата обаче се състои в нещо съвсем друго, а именно в това, че времето у Достоевски е *идеологически проблем на дискурса*, а не е само поетологичен *наративен* похват. С други думи казано, при Достоевски времето действително е „обект“ на идеологическия дискурс (като проблем в плана на *съдържанието*), затова се явява и „субект“ на наратива (като похват в плана на *поетиката* на формата), което предопределя, от една страна, властта на хроноса (като най-важно маркираната идеологическа доминанта), а от друга – всеприсъствието на хроноса (чрез наситеността на текста с времеви маркери). Да изясним по-конкретно какво имаме предвид под това, че хроносът при Достоевски се явява *обект на идеологическия дискурс*.

Това означава, че в един момент наситеността на наратива с темпорални маркери, и то отнасящи се предимно до „малкото време“ (вж. по-горе), нараства експоненциално, докато в други те чувствително намаляват и се заменят с тип темпорални означения, свързани предимно с „голямото време“.

Класически пример в *Престъпление и наказание* е сцената с убийството. Тя започва със сънните видения на Расколников, т. е. с една извънвремевост: „Пред него непрекъснато минаваха видения и все такива странни: най-често му се струваше, че е *някъде* в Африка, в Египет, в *някой* оазис...“ и т. н. (V: 61)⁹. „Изведнъж ясно чу ударите на часовник“

⁸ Достатъчно е отново да споменем Жерар Женет и неговите авторитетни изследвания върху различните режими на наративната темпоралност в повествованието на Марсел Пруст (а и не само на него) (вж. Женет 1998, т. 2: 60 – 282, особено с. 70 – 180).

⁹ Позоваването на творчеството на Достоевски е по българското издание: Ф. М. Достоевски. *Събрани съчинения в дванадесет тома*. София: Народна култура, 1981 – 1994. По-нататък в кръгли скоби ще се указва с *римска* цифра – томът, а с *арабска* – страницата. Цитатите от *Престъпление и наказание* ще се отбелязват само с номера на страницата в *кръгли* скоби. Преводът е на Георги Константинов. Евентуалните отклонения от руския оригинален текст ще бъдат специално уговорени.

(62). Оттук нататък авторът започва да фиксира събитията в пределите на *часови* интервали: „може би биеше вече шест...“; „шест отдавна мина“ (63); „видя, че стенният часовник показва седем и десет“; „нима е седем и половина?“ (66). С приближаването до убийството отчитането на времето постепенно преминава в следващите по-малки интервали – *минути*: „в тази минута точно пред него през портите мина огромна кола“; „за миг му мина през ума“; „след половин минута“ (67); „тази минута се беше запечатала в него“ (68). След като лихварката отваря вратата, времето започва да тече с още по-бясно темпо и минутните темпорални маркери вече все по-често отстъпват място на *секундите* и *мигновенията*: „миг след това“ (68); „още половин минута“; „каза той изведнъж“; „защо така изведнъж“; „за няколко секунди“; „всеки миг“; „изведнъж като че ли му се зави свят“; „нито миг повече“; „в този миг“; „изведнъж се свлече“ (69); „веднага се наведе“; „веднага бръкна в джоба ѝ“; „извади веднага“; „веднага се хвърли“; „това трая само миг“ (70) и т. н.¹⁰

Със завишена честотност на маркерите за „малко време“ се характеризират и сцените на словесните двубои, които води Расколников. Например сблъсъкът на Расколников със Заметов е предшестван от *andante* на „голямото време“ (размислите на героя за „вечността“, за „хиляди години“, да живееш „на малко пространство цял живот“ – 140), но рязко се сменя с *allegro* – с маркерите за „малкото време“: минута, половин минута – 5 пъти; мигновение, миг – 3 пъти; изведнъж – 5 пъти (142 – 143), и завършва с думите: „А Заметов, останал сам, още *дълго* седя на същото място в размисъл“ (147). От тази гледна точка особено впечатляващ е вторият словесен дуел на Расколников с Порфирий Петрович. Расколников се явява в полицията „точно в единадесет часа“; но „*дълго* не го приемат“ („поне десет минути“ – 291); след това „няколко минути“ той изучава Порфирий; „след минута“ се завързва разговорът (293). Започва словесният двубой и ако пропуснем дългите „психологически“ монолози на Порфирий, които са с обем около 5 страници, „дуелът“ е разгърнат в рамките на десетина страници, в които употребените от автора темпорални маркери за „малкото време“ достигат огромна честота: „минута“, „секунда“ (8 бр.); „веднага“, „сега“ (13 бр.); „мигновено“, „миг“, „проблесна като мълния“ (14 бр.); „изведнъж“ (28 бр.). В самия край (кулминацията) на междуличностния сблъсък в рамките на една-две страници срещаме цели 17 употреби от разнообразни комбинации на маркери, фиксиращи „малкото време“: *няколко минути* – 1; *десет секунди* – 1, *помълча мъничко* – 2, *няколко мига* – 1, *мигновено вцепенение* – 1, *един миг* – 1, *мигновено* – 1, *веднага* – 1, *из-*

¹⁰ По-подробно по този въпрос вж. ценните наблюдения на Дрижакова 1985: 68 – 90.

веднъж – 8 (вж. 309 – 310). За напусналия „полесражението“ Расколников се казва: „близо четвърт час му беше нужно само за да си почине“ (312). Тоест времето от бесния ритъм *allegro* отново се връща в *andante*.

Посочените епизоди са в ярък контраст с темпоралната картина на Епилога, където фреквентността на маркерите за „средното“ и „голямото време“ чувствително нараства¹¹. Но в края на романа се забелязва и нещо друго, нещо във висша степен парадоксално. Тук времето ту се „разтяга“ до вечност: „сякаш и самото време бе спряло и като че не бяха минали още времената на Авраам“ (482); ту се „скъсява“ физическата му протяжност: „бяха готови да гледат на тези седем години като на седем дена“ (484). Тази темпорална флукутация обаче е само една привидност, защото и двата случая водят до един и същи резултат – сякаш самото време губи своя смисъл; стига се до точката на темпорален срив. Феноменът си заслужава да бъде обяснен.

Подобна смяна на времевия темп може, разбира се, да е мотивирана от наративната стратегия: повишаването на напрежението (съспенсия) и поддържането на читателския интерес, последвано съответно от епическо успокояване в края на разказа. Но от гледна точка на *идеологическия дискурс* обяснението на феномена добива съвсем други измерения. Ние не смятаме обаче, че особената темпорална наративност в този случай е свързана с някакъв инвективен стремеж на Достоевски към „преодоляване на времето“, като „преодоляване на смъртността“ и „преодоляването на чудовищния факт, че всичко в света, както и човешкият живот изчезва, отминава, колкото и значимо и вечно това да ни се струва“ (Ковалов 2010: 114). Нито поддържаеме тезата, че писателят се интересува от времето в екзистенциален смисъл само „като болест на принизеното битие и предмет на разсъдъчната тревога на човека“ (Исупов 1997: 75). Макар подобни мнения да имат своите основания, тъй като при Достоевски несъмнено съществува взаимовръзка между трескавата темпоралност (приоритета на „малкото време“) и всички форми на *греховно* поведение: било то убийство, опит да се избегне отговорността, да се приспи съвестта и пр., ние принципно смятаме, че при Достоевски не става дума за „преодоляване“ на времето чрез неговата стигматизация. Още по-малко за неговото *унищожаване*

¹¹ Лингвостатистическите данни показват, че за разлика от останалия текст, където се наблюдава преобладаване на *малкото време* в сравнение със *средното* и *голямото* (вж. по-горе), в Епилога (469 – 484) маркерите за средното и голямото време установяват почти пълен паритет с тези за „малкото време“. Например: сега – 16 бр.; минута – 8 бр.; мигновено – 1 бр.; миг – 1 бр.; веднага – 1 бр.; изведнъж – 8 бр. **Общо: 35.** Докато за *средното* и *голямото* са: месец – 6 бр.; седмица – 4 бр.; ден – 6 бр.; век – 2 бр.; година – 14 бр. (+ година и половина – 1; три-четири години – 1, половин година – 1). **Общо: 32.**

като някаква форма на *хронофагия* („изяждане на времето“), а по-скоро – за неговото *оценностяване*, изпълването му с качествена духовна битийност, с други думи – за неговото *претворяване* (в литургичния смисъл на понятието).

В този контекст, както правилно отбелязва Н. В. Захаров, в художествения свят на Достоевски „християнският хронотоп“ играе особена роля: „и Рождественският, и Великият пост съдържат идеята за нравственото усъвършенстване на човека, за неговото духовно подготвяне за Рождество и Пасхата“ (вж. Захаров 1994: 37 – 49). Виждаме, че времевата картина във финала на *Престъпление и наказание* (предхождаща възкресението на Расколников) действително се разгръща „през втората седмица на Великия пост“; „до края на постите и целия Великден“ (480) и „втората седмица след Великден“ (481). В това отношение твърдението на учения е безспорно правилно. Но ние *не приемаме* другите негови категорични изказвания, че само „пасхалният разказ“ (или някой друг от великите празници) християнизира вътрешния свят на героя и че никоя от останалите църковни дати *няма символичен смисъл* и „в прякото си значение те се явяват *само* като календарни дати“. Или че „за Достоевски точното отчитане на времето по реалния календар *няма значение*“ (пак там). Следва да се запитаме: *има само на големите църковни празници профанното време се сакрализира и човешкият живот се претворява в житие?* Това ни се струва дълбоко несправедливо, а особено що се отнася до художествения свят на великия руски писател – и дълбоко невярно. Нашата хипотеза е по-различна и намира своите основания в следната предпоставка.

Според християнската есхатология времето *след* идването в света на Исус Христос *не се явява* вече езическият Хронос, а се *претворява* в телеологичната сотирология – във времето на Спасението. С други думи казано, времето вече не е *само* онтологична категория на физическата реалност, един „студен“ и неумолим механичен Хронос, а се превръща в „стопен“ духовен Кайрос – превръща се в *религиозен сюжет*. Именно в Боговъплъщението Достоевски вижда и същността на християнството: „огромният факт – появата на Исус на земята и **всичко**, което се е случило **след това**“, гарантира и вярата на човечеството „в *съприкосновението с други светове*“ (27: 85, к. а.)¹². И още: „Християнството е доказателство за това, че в човека може да се вмести Бог. Това е най-великата идея и най-великата слава за човека, до която той може

¹² Цитатите от руското издание са по: Ф. М. Достоевский. *Полное собрание сочинений в тридцати томах*. Ленинград: Наука, 1972 – 1990 г., като в кръгли скоби с *арабски* цифри посочваме и тома, и страницата.

да достигне“ (25: 228). След Боговъплъщението християнският календар вече се явява тази „икона на времето“, която осъществява „кайротизирането“ на човешката екзистенция и трансформацията на човешкия живот в *житие*. Следва особено да се подчертае, че *ежедневният* християнски календар (а не само ограниченият брой Велики празници) *кайротизира* профаничната темпоралност, защото *иконизира всеки ден* от годишния цикъл чрез посвещаването му на паметта на даден светец/светци и/или на определено събитие от свещената история. В това отношение са справедливи думите на С. Серопян, че „датите от църковния календар служат в произведенията на Ф. М. Достоевски като *ключ към сюжета*. Темпоралната антропология представя героя като изтръгващ се от безличното битие благодарение на въввлечеността си в литургическия миг на настоящето“ (Серопян 2009: 14). Но доколкото можем да съдим от текста на Серопян, ученият има предвид преди всичко фиксираните от писателя дати, а не на **всеки ден** от „скрития календар“ на художествената темпоралност. А това в нашия случай е от съществено значение, тъй като **основна роля** за *всеобщата кайротизация* на времето безспорно играят текстовете на *Чети-Минеите*¹³. Тази битийно осветяваща функция на житията особено дълбоко е осъзната от Достоевски, който пише в *Дневник на писателя* (за 1877 г.) следното:

Та ще повярвате ли, ако ви кажа, че знанията за Чети-Минеите са *извънредно много разпространени* из руската земя – о, разбира се, не цялата книга, но поне *нейният дух* е разпространен – защо ли? Ами понеже твърде много са разказвачите и разказвачките на жития на светци. Те разказват Чети-Минеите точно, прекрасно, *без да добават нито дума от себе си*, и ги слушат в захлас. *Аз самият в детството си съм слушал подобни разкази, преди още да се науча да чета*. Впоследствие съм чувал тия разкази дори в каторгата, при разбойниците, и разбойниците също слушаха и въздишаха. Тия разкази се предават не по книги, те се *наизустяват*. Тия разкази и разказите за светите места са нещо като *покаяние, пречистване* за руския народ.

(XI: 253)

¹³ Чети-Минеи (от слв. „чети“ и грц. *μηναι* – „месец“) е сборник от жития на светци и поучения за всеки ден от дванадесетте месеца, предназначен за домашно или килийно четене. Най-авторитетният минеен корпус са Великите Чети-Минеи, съставени от все-русийския митрополит Макарий (ок. 1482 – 1563), но особена популярност в Русия придобиват Чети-Минеите (Книга житий святых) на св. Димитрий Ростовски (1651 – 1709) (вж. 27: 372). Именно тези Чети-Минеи писателят е притежавал в своята библиотека (вж. Гросман 1919: 154).

И на друго място писателят подчертава:

Само че тоя „развратен“ и неук наш народ [...] почита паметта на своите велики и хрисими отшелници и герои, обича да *разказва* на децата си *историите за великите християнски мъченици*. Той ги *знае наизуст* тия истории и *сам аз за първи път ги чух от народа*, разказани с проникновение и благоговение, и те *останаха в сърцето ми*.

(XI: 82)

Оттук и императивните думи на Достоевски: „ние сме длъжни да се *преклоним* [...] пред народната истина дори в най-ужасния случай, когато е *почерпена* отчасти и *от Чети-Минеите*“ (X: 210 – 211).

Нашата теза е следната. Смятаме за съвсем неслучаен факта, че в големите си романи Достоевски постоянно избягва да отбележи *конкретната година*, което ни кара да мислим, че посочването на *точната година* за него не е от съществено значение, защото предпазва от излишно ангажиране със *злободневна* „историчност“, което би принизило *вечността* на сюжета. Но пък от друга страна, писателят не пропуска под една или друга форма да отбележи в кой *месец* и в кой *ден* (а в някои случаи – и конкретната дата) от този месец се развива действието. Това не би могло да е случайно, тъй като единствено месецът и денят, а не конкретната година имат отношение към текстовете на Чети-Минеите. Ние твърдим, че агиографската литература оказва духовно влияние върху *цялостното* развитие на привидно „светския“ сюжет на романите на Достоевски, а темпоралният ориентир (явен или „скрит“ в подтекста) подсказва точно кой житиен текст оказва това въздействие. Образно казано, темпоралната картина в художествения свят на писателя е като своеобразен *времеви палимпсест*, при който физическото или механичното отчитане на времето е, така да се каже, само гръбнакът на видимата повърхност на наратива. И както е при всеки палимпсест, под видимата реалност просветва първичната другост на кайротичното време, изпълващо профанната темпоралност с християнски дух – т. е. трансформира *живота* на героя в *житие*. Така в текста на Достоевски съществуват двете проявления на темпоралността (профанен *хронос* и сакрален *кайрос*). Може обаче напълно справедливо да се възрази, че що се касае конкретно до романа *Престъпление и наказание*, убиецът Расколников е напълно *откъснат* от това „християнско“ време, в което живее „тоя „развратен“ и неук наш народ“ (по думите на Достоевски) – окончателно е *скъсал* с този чужд за него свят: „Стори му се, че в тази минута като с ножица отрязва сам себе си от всички и всичко“ (102). Безспорно това е така. Но следва да обърнем внимание,

че в това ключово за романа изречение фокусът е поставен не върху глагола „отряза“, а върху „*стори му се*“¹⁴ и това е особено важно за същностното разбиране на поставения от нас проблем.

*

Много се е говорило в критиката, че откъсването от народната почва на Расколников го води до „противоречие с руския народен дух“, и той постоянно е изобличаван (и осмиван) от „народния хор“ (вж. Тихомиров 2005: 52, 135 – 136, 157, 200, 266 и др.). Това „изобличаване“ започва още в самото начало на романа, „когато един пиян [...] му викна изведнъж, минавайки край него: „Ей ти, *немска* капело!“¹⁵ и се разкрещя с цяло гърло, като го сочеше с пръст“ (7). След това в израза, отправен към убиеца, който току-що е заклал двама души: „Добре се е *нарязал!*“ – извика някой след него...“ (77); или в думите на Настася: „...в тебе кръвта вика“ (103), за да достигне кулминацията на това всенародно осмиване и развенчаване на героя самозванец в присънилото се на Расколников повторно убийство на старицата (вж. Бахтин 1976: 192 – 193). И накрая да приключи с изобличителните думи на каторжниците: „Ти си безбожник! Ти не вярваш в Бога!“ (479). По такъв начин „по цялото пространство на разказа Расколников е обкръжен от океана на народното морално съзнание. Не само Соня, но и множество случайни гласове от уличната тълпа опровергават неговата „идея“ и мощно влияят на неговата съдба. [...] и участват в развитието на сюжета“ (Назирова 1982: 104). Всичко това е така и е много точно казано. Следователно „народното морално съзнание“ живее в едно *друго* кайротизирано време, което съществува не само паралелно и независимо от хаотичното време на Расколников¹⁶, но по явен или тайнствен начин

¹⁴ Сrv.: «Ему показалось, что он как будто ножницами *отрезал* себя сам от всех и всего в эту минуту» (6: 90).

¹⁵ За вида шапка като идеологически маркер на идеята, завладяла съзнанието на героя, и изобщо като знак за подчиняването на интуицията (сърдечното) от рацията (главата) (вж. Нейчев 2009: 90, 142 – 144). Неслучайно с мотива „цимерманова шапка“ приключва и основният разказ преди Епилога: „Шапка – е, какво значи например шапка? – говори полицейският Иля Петрович на Расколников. – Шапката е мекица, мога да я купя от Цимерман; но *онова, което е под шапката и се закрива от шапката*, виж него не мога да купя!“ (465).

¹⁶ В това отношение са показателни думите, отнасящи се до героя: „За Расколников настъпи *странно време*: сякаш мъгла падна изведнъж пред него [...]. Беше напълно убеден, че се е *заблуждавал* тогава в много неща, например в *продължителността и времето* на редица произшествия. [...] Той смесваше например едно събитие с друго; друго смяташе за последица от произшествие, съществуващо *само в неговото въображение*“ (385).

постоянно прониква в неговия езически хронос, подготвяйки го в крайна сметка за „постепенното му прераждане, постепенното му *преминаване от един свят в друг*, запознаването му с нова, *съвсем непозната досега действителност*“ (484).

Но цитираните по-горе изследователи пропускат факта, че това противопоставяне на кайроса срещу хроноса се осъществява, както вече отбелязахме, най-вече чрез освещаването на **ежедневното**, т. е. — на *всеки ден* (без изключение) от времето на християнския календар, което е в пряка зависимост със съдържанието на минейния цикъл. Защото по цитираните вече думи на Достоевски „тоя „развратен“ и неук наш народ [...] *почита паметта на своите велики и хрисими отиелници* и герои, *обича да разказва на децата си историите за великите християнски мъченици*“. В тази връзка е особено важно да отбележим, че по цялото пространство на *Престъпление и наказание* Достоевски последователно прилага един принцип, който можем да определим като *принцип „от обратното“*. Според този принцип времепространственото битие се представя пред читателя пречупено почти изцяло през съзнанието на Расколников, но тази времепространствена картина не е херметично затворена (иначе не би била възможна *никаква промяна*, което пък би противоречало на *идеологическия дискурс* в творбата), а е постоянно подложена на изменение — на кайротизация¹⁷. Нека видим как именно тази кайротизация се осъществява на практика в романа на Достоевски.

*

На пръв поглед в каноничния текст на *Престъпление и наказание* отсъства споменаването на *конкретна* датировка. Но това отсъствие на точна времева фиксираност е само една *привидност*, която не бива да ни заблуждава, тъй като е свързана най-малкото с често срещан и обикнат от писателя наративен похват. Принципно погледнато, ръководната формула, валидна за цялото творчество на Достоевски е: **„Не изказвай мисълта си докрай!“** (24: 229). От една страна, защото това е *невъзможно*, а от друга — защото би лишило другия (читателя) от свободата да стигне *сам* до истината. Писателят особено много е държал на *непреките* изказвания на *идеята чувство*, защото „основната идея винаги трябва да си остане недостижимо по-високо, отколкото възможността за нейната реализация, например християнството“ (24: 69). Тази наративна особеност е валидна и за времевата организация на неговия художествен свят.

¹⁷ За разлика, да речем, от романа *Идиот*, където кайротизацията на времето чрез житийните текстове на Чети-Минейте се осъществява по-непосредствено и експлицирано (вж. Нейчев 2020: 151 – 173).

И така. В самото начало на разказа авторът дава един изключително важен от гледна точка на уговорената херменевтична стратегия времеви ориентир: „В *началото на юли*, в една небивало заддушна *привечер...*“ (5), което пряко насочва вниманието към житийния цикъл за *началото* на месец *юли*. Още първото изречение, с което започват Чети-Минеите за този месец, е в пряка връзка с изложената по-горе идея за кайротизацията на времето след Боговъплъщението:

След прославянето на земята в плът на Христа, нашия Бог, навсякъде станали известни със своята удивителност подвижите на светите Христови мъченици; защото в тях се проявила силата на Спасителя; за всички било удивително мъжественото им противопоставяне на мъчителите и непобедимото им търпение.

(ЖС, т. 11: 5)¹⁸

Но това *начало на месеца* все още не е достатъчно точно, тъй като липсва *датата*, за да определим конкретния агиографски текст, който предполагаме, че пряко или косвено „влияе“ върху развитието на сюжета. Липсващата дата обаче е също само една привидност, тъй като такава дата съществува, макар и неназована пряко. Както много точно е забелязал Борис Тихомиров, „Вечерта на този ден (*в началото на юли* – бел. Н. Н.) Мармеладов казва на Расколников: „...*преди шест дена* ѝ донесох цялата си първа заплата“ (21). И тъй като за цялата територия на Руската империя узаконеният ден за получаването на заплатата в държавните учреждения е *първото число на месеца*, думите на Мармеладов ни дават възможност да *датираме точно* началото на действието в романа – **7 юли**“ (Тихомиров 2005: 45). Напълно е естествено в такъв „чиновнически“ град като Петербург на *всички* да е било известно *кога точно* служителите получават своята заплата. Така че посочването на датата *7 юли* в този случай би било чиста тавтология, която е неуместна за тънкия стилистичен усет на писател като Достоевски, тъй като тя се *подразбира от само себе си*. Впрочем самият Мармеладов много точно фиксира времето на събитието: „тоест *точно преди пет дена*, привечер аз с хитра измама, като среднощен разбойник, откраднах...“ (22). Следователно имаме *точен времеви ориентир* за **началото** на действието. И понеже в темпорално отношение Достоевски изключително пунктуално организира своя разказ, по-нататък става много лесна датировката

¹⁸ Позоваванията от Чети-Минеите на св. Димитрий Ростовски ще са по това издание и по-нататък ще се отбелязват само с номера на страницата в *квадратни скоби*.

на *цялото* повествование, което продължава точно *14 дена* (без Епилога), т. е. завършва на *20 юли*.

Срещата с Мармеладов е значимо събитие за Расколников: „Младият човек после на няколко пъти си спомни това първо впечатление и дори го отдаде на някакво *предчувствие*“ (13). Героят за първи път се среща очи в очи с главния „говорител“ на народния хор – с представителя на едно *друго* време, за което Расколников не е имал представа, или по-точно, не е искал да има нищо общо. Потресаващата изповед на Мармеладов е с шестдневна предистория и тази сюжетна *лакуна* „се запълва“ от множество съответствия с агиографските текстове за *1 – 7 юли*, поместени в Чети-Минеите. Разбира се, в случая не бива да търсим буквални съответствия на романовия текст с агиографията на даден светец, а по-скоро да усетим житийния „дух“, който чрез отделни „реликти“ осветява (и обяснява) дадена фабулна ситуация или поведението на определен персонаж.

Например основните жития, отредени за четене на *1 юли*: *Страдание на светите мъченици Козма и Дамян* [5 – 10] и *Страдание на светия мъченик Потит* [12 – 27] имат един общ агиографски топос – темата за *лечението на душите на невярващите в Христа езичници*. „Тези изкусни целители не взимали от никого пари за изцеленията [...]“. Те искали от изцелените само една безценна награда – вярата в Христа“ [5 – 6; вж. още: 8, 13]. И „те обръщали мнозина в Христа“ от „идолопоклоническото нечестие“ [6]. В този контекст заключителните думи на Мармеладов: „И ще простре към нас ръцете си, и ние ще паднем ничком... и ще заплачем... и *всичко* ще разберем! [...] И *всички* ще разберат... Господи, да приидет Царствие Твое!“ (23) не бива да се възприемат само като лична „изповед“, за „порока“ на житейската „нищета“ (14) и за бъдещото спасение чрез *страданието*¹⁹, *скръбта*²⁰ и *смирението*²¹. В глъбинния сюжет на *Престъпление и наказание* тези думи

¹⁹ Думите на героя „защото *желая* изцяло да *страдам*“ (17) са един задължителен агиографски топос. Например темата за желанието да се пострада в името на вечния живот, е централен мотив в житието *Страдание на светия мъченик Иакинт* (памет на **3 юли**) [вж. 41 – 48]. Свети Иакинт заявява на езическия император Траян: „защото аз искам още повече да *страдам* за Христа, моя Господ“, защото не желая „заради този кратковременен живот да оставя вечния живот!“ [44]. Срв. още в житието *Страдание на светите мъченици Марин, Марта, Авдифакс, Авакум, Кирин, Валентин презвитер, Астерий и много други* (памет на **6 юли**) [вж. 121 – 135]: „Благодарим Ти, Христе Боже наш, че си ни удостоил да *понесем тези страдания* за Твоето име“ [134].

²⁰ Срв.: „[...] защото не веселие жадувам, а *скръб* и *съзги*!“ (23) е също агиографски мотив. В *Житие на преподобния наш отец Атанасий Атонски* (памет на **5 юли**) [вж. 87 – 115] се казва: „преподобният Атанасий получил *дара на умиленieto и плакал*, когато пожелаел“ [97].

²¹ Срв. казаното от Мармеладов: „[...] *всичко тайно* става *явно*; и не с презрение, а със *смирение* се отнасям към това“ (16).

са по-скоро *пророческа* „проповед“, обърната към „всички“, но преди всичко към *наполеоновската* и в самата си същност – демонична – идея, завладяла съзнанието на неговия млад „събеседник“ – бъдещия убиец Расколников²².

Важно е да отбележим, че ключов момент в житията на християнските лечители е вярата, че не самите те спасяват души, тъй като „нищо не можем да направим с наши собствени сили, всичко извършва всемогъщата сила на Единния истинен Бог и Господ Иисус Христос“ [6]²³. Именно този агиографски мотив е *първоизточникът* на дълбокото смирение, което се явява самата същност – *духът* – на Мармеладовата проповед – вярата, че „ще ни съжали Онзи, Който всички нас е съжалил и всекиго, и всичко е разбрал, Той единствен, и Той ще е Съдникът“. И Който ще каже: „Затова ги приемам [...], защото ни един от тях не се е смятал достоен за това...“ (23).

Впрочем сходството на този епизод с житието на страсотерпците Козма и Дамян се открива и в още един детайл. Когато императорът езичник изпратил войници да ги арестуват, тогава „варващите се събрали около светиите и ги умолявали да се укрият някъде за *кратко време*, докато ги отмине царският гняв“. Двамата братя приемат (макар и против волята си) да се скрият и „запазят своя живот *не заради себе си*, а *заради спасението на другите*“ [6 – 7]. Достоевски стилизира този мотив (разбира се, в принизен и битовизиран вид²⁴) чрез петдневното

²² Общо място в разглежданите жития е отхвърлянето от светците на земните богатства („златото“ и „среброто“), предлагани от *императора* езичник, заради придобиването на „нетленното и неизказано богатство на небесата, което Господ Иисус Христос е приготвил за всички обичащи Го“ [22; срв. още: 8], което е в пълна противоположност с наполеоновската (т. е. „императорската“) идея и замисления от Расколников грабеж. Много съществен е фактът, че мотивът за ефимерността на земните богатства зазвучава с особена сила в *Житие и страдание на светите преподобномъченици презвитер Епиктет и монах Астион*, чиято памет се чества на **7 юли** (т. е. от фактическото начало на разказа в *Престъпление и наказание*): „Златото и среброто, което ние можем да видим, не е нещо истинско, а е само някакво *прелъстяване* за хората. Аз ще ти кажа какво е това истинско злато, което си струва да придобиеш. [...] Това чисто злато е Христос Господ наш, възпламеняващ с божествена любов *сърцата* на хората. Ако ти, чедо, пожелаеш да Го имаш в сърцето си [...] *ти ще бъдеш по-висш не само от този видим свят*, но ще победиш и дявола, когото вие почитате за бог“ [142, 145]. За това ще стане дума и по-нататък.

²³ Вж. същия мотив и в житието *Страдание на светия мъченик Потит*: „аз навсякъде ще удържа над тебе (дявола – бел. Н. Н.) победа, *ще удържа победа не аз*, а Господа мой Иисус Христос!“ [15].

²⁴ В тази връзка Б. Тихомиров пише следното: „Ще отбележим, че изобщо играта на профанни и сакрални значения на библийското слово е една от най-характерните черти в поетиката на Достоевски“ (Тихомиров 2005: 69). Ще допълним само, че този специ-

бягство и укриване на Мармеладов (22), за да се яви в един момент пред Расколников и да му покаже истинския път към спасението²⁵. Така пропитата с *житиен дух* изповед проповед на Мармеладов е прозрение за едно *друго* време и *различно* битие и буквално възхожда към думите на Тропара (глас 8) в чест на *Сказание за полагането на честната дреха на Пречистата Дева Богородица във Влахернската църква* (памет на **2 юли**) [вж. 28 – 35]: „в тебе се обновява естеството **и времето**“ [35]²⁶. Въздействието, което оказва речта на героя върху присъстващите, намира точно съответствие с цитираното вече *Житие на св. Александър*, където за слушащите неговата проповед на спасението се казва: „Някои слушали неговото учение, а други не желаели да вникнат в думите му“ [51]²⁷.

Основните събития на *втория ден* от романовия сюжет (т. е. на **8 юли**) са следните: Расколников се събужда „късно на другата сутрин, след неспокоен сън“; чете с вълнение полученото от майка си писмо; след това се запътва „към Василевския остров“; на Петровския остров сънува „страшния сън“ с убийството на „нещастното конче“; после, минавайки по Сенния площад, той случайно научава, че на другия ден старата лихварка „точно в седем часа вечерта ще *остане сама вкъщи*“ (57, к. а.).

Основанията за твърдението, че тези събития протичат именно на **8 юли**, са несъмнени. Известно е, че на този ден се почита *Празник на явяването на Казанската икона на Пресвета Богородица* и на това събитие в Чети-Минеите се отделя специално място [вж. 184 – 187]. Денят на явяването на Казанската икона е голям ежегоден *общоцърковен* празник в Руската църква. Това, че точно на този ден за първи и последен път в сюжета на романа се говори за тази икона на *Казанската света Богородица*, пред която се моли Дуня и за чието „решение“ да се омъжи за Лужин със *злоба*²⁸ мисли блуждаещият из Петербург Расколников (38)

фичен наративен похват на писателя е неизмеримо *по-всеобхватен*, а не засяга *само* библейското слово.

²⁵ Срв. възгласа на Мармеладов: „Ето човека!“ (16).

²⁶ Впрочем текстът на това *Сказание* намира тайнствени съответствия с разказа на Мармеладов за саможертвата на Соня, и по-специално – с мотива за „чистотата“, облеклото и най-вече за един постоянен детайл – „големия сукнен зелен шал“, с който Соня си покрива главата (19) и напомня за мафория на Богородица. За иконографския облик на персонажите от *Петокнижието* на Достоевски, и по-конкретно на Соня Мармеладова като Богородица – вж. Касаткина 1996: 67 – 137.

²⁷ Срв. с текста на Достоевски: „Думите му направиха известно впечатление; за миг настъпи мълчание, но скоро избухна предишният смях и псувни“ (24).

²⁸ Срв.: „*злобно* тържествуваше“; „*Злобата* кипваше в него все повече и повече...“ и т. н. (38, 39). Не е без значение да отбележим, че определението *злобен* е общо място във всички агиографски текстове и винаги характеризира единствено *езичника*.

– „такова „съвпадение“ е *невъзможно* да се смята за случайно“ (Тихомиров 2005: 96).

Но съществува и още едно доказателство в полза на твърдението, че вторият ден от развитието на сюжета в *Престъпление и наказание* се пада на 8 юли. Откриваме го отново в Чети-Минеите, където основното житие за четене на този ден е *Страдание на свети великомъченик Прокопий* [162 – 184], с което текстът на романа намира множество удивителни „паралели“. Тези *паралели* обаче са с *апофатичен характер*, тоест тук с особена сила работи реверсивният принцип, защото житието на св. Прокопий се явява пълната *противоположност* на житейския път на Расколников.

Например героят на житието и героят на Достоевски са приблизително на *една и съща възраст*: за младия Неаний (така се е наричал, преди да получи от Господа името Прокопий) се казва: „той достигнал *юношеска възраст* и започнал да *възмъжава*“ [163]; към края на *Престъпление и наказание* научаваме, че Расколников е 23-годишен (396), т. е. и двамата скоро са преминали във възрастта на мъжествеността²⁹.

В детството си Неаний е възпитаван от своята майка в *езичество* и „скоро преминал обучението по всички *светски науки*“ [163], след което става гонител на християните. Но подобно на Савел – бъдещия Павел, и Неаний е обърнат от Господа в християнската вяра и получава името Прокопий [вж. 164]. Обратно: от съня с убийството на коня научаваме, че малкият Родя се възпитава в *християнска среда*: „Насред гробищата – каменна черква със зелен купол [...]. Той *обичаше* тази църква и старинните икони в нея, повечето без обковка, и стария свещеник с трепереща глава. [И] той всеки път, когато идваше на гробището, *религиозно и почтително* се *кръстеше*“ (50 – 51). Но впоследствие, когато учи *светски науки* (право), Расколников е завладян от „наполеоновската“ идея за „кръвта по съвест“ (231, к. а.), която в самата си същност е *езическа*. Така героят на Достоевски поема по *обратния* на житийния герой път: не от езичество към християнство, а от християнство към езичество.

Св. Прокопий се възправя срещу златните и сребърните идоли на езическите богове и най-вече срещу „великия *Зевс*“ [167]³⁰, докато

²⁹ Съществуват пет времеви степени или възрасти: *младенческа, отроческа, юношеска, мъжествена* и *старческа*. За всяка възраст се дават седемгодишен или половината от седемгодишния срок на протичане (вж. Дал 1989, т. 1: 200). Най-общо казано периодът на юношеството обхваща от 15- до 20-годишна възраст (вж. пак там: т. 4: 688) – т. е. възрастта на *непълнолетието*. Докато *пълнолетието*, според руското законодателство от XIX век, се отнася след навършване на 21-годишна възраст.

³⁰ Срв. още: „А тези ваши безсмъртни богове – и *преди всичко Зевс*, бащата на боговете, отцеубиеца и мъжа на своята едноутробна сестра...“ [179].

Расколников говори за себе си (и то подчертаваме – в *същия ден*, посветен на св. Прокопий) следното: „как ще ги защитиш ти, бъдещи милионере, *Зевсе*, който се разпореждаш със съдбата им?“ (42). И двамата персонажи в ключов за живота им момент се обръщат за помощ с гореща, но *противоположна* по смисъл молитва. Св. Прокопий: „– Боже! *укрепи ме*, Твоя раб, за посрамване на врага и за славата на Пресветото Твое Име!“ [169]; Расколников: „Господи! – молеше той, – *посочи ми моя път*, а аз се отричам от тази проклета... моя мечта!“ (55)³¹.

И двамата герои са призвани за *велики дела*. На св. Прокопий Бог заявява: „Бъди мъжествен и се укрепявай, защото *ще извършиш велики дела* и ще доведеш при Моя Отец голямо стадо“ [170]. Целта на себеобожествения се герой на Достоевски обаче е съвсем друга и съвпада с казаното от студента в кръчмата: „Убий я и ѝ вземи парите, за да можеш после с тях *да се посветиш на цялото човечество* [...]”. Срещу един живот – хиляди животи, спасени от гниене и разложение“ (60). Макар това да са думи, казани от друг, авторът подчертава, че героят му има „*точно същите мисли*“ (пак там, к. а.). Така, ако „великата мисия“ на Расколников е насочена към физическото оцеляване на хората (т. е. обърната е към материалния свят), то св. Прокопий спасява много души, като ги превежда „от смъртта към живота“ (т. е. от този свят в Царството Божие) [177].

Не на последно място, в житието на великомъченика Прокопий откриваме мотив, който е централен в съновидението на Расколников, непосредствено *преди* убийството (т. е. на следващия ден – 9 юли). Ситуацията е следната. Като влязъл в езическия храм, св. Прокопий изобразил пред идолите във въздуха кръстно знамение и казал:

– На вас говоря, нечисти идоли, съкрушете се от името на моя Бог и от силата на светия кръст – паднете от местата си и се разбийте, *разлейте се като вода!*

И веднага идолите се съборили със страшен шум. Те се разпаднали на парчета и *най-удивителното било*, че материалът, от който били изработени, по Божието повеление *се превърнал в обикновена вода*, която заляла цялото капище и като поток се устремила към вратите му.

[172]

В глъбинния контекст на романа този агиографски пасаж обяснява тайнствения смисъл на Расколниковото съновидение за езическия „зла-

³¹ Тази молитва на Расколников намира обяснение в същото разглеждано житие: „– Всеки, *избягал* от Света Божий и *служещ на демоните*, е спял и ходи в тъмнина, *не знаейки къде да върви*“ [171].

тен век“³², където „той все *пие вода*, *направо от извора*, който тече и бълбука точно до него“ (61). Струва ни се, че е възможно този образ, на превърнатите във *вода* демони, вода, която обаче не утолява жаждата (срв. „той все пие...“) и поглъщането ѝ от героя, непосредствено преди убийството, може би е подсказан на Достоевски от чудото на св. Прокопий (впрочем превръщането на демоните във вода се среща само в това житие). Така Достоевски започва изграждането на жизнения път на своя герой като своеобразно преобърнато житие на *великия грешник*; като контрапункт на агиографския модел, зададен от житието на *великомъченика* Прокопий.

Убийството и грабежът са извършени от Расколников на следващия ден – **9 юли**. Това събитие намира няколко интертекстуални връзки със сюжетите на агиографските текстове в Чети-Минеите, отредени за четене именно на този ден, които „просветват“ дълбоко под видимата повърхност на наратива и задават възможността за различен идеологически дискурс. Например житието *Честване паметта на преподобния Патермутий* [201 – 206] разказва за един сравнително рядко срещан в агиографията сюжет. Героят на житието „отначало бил идолопоклонник“, „разбойник“, „крадец“, „проливащ човешка кръв“ и подобно на героя на Достоевски замислял престъпление: „Веднъж през нощта той се покатерил на покрива на една къща, в която живеела посветена на Бога девица. Искал да развали покрива и като влезе в къщата през него, да извърши замисленото злодеяние“ [201]. Но „като се уморил, заспал“ и в съня си чул думите на Господа: „От днес престани да вършиш злодеяния, престани да *проливаш човешка кръв*, да *крадеш* и да вършиш други беззакония! Разкай се и започни богоугоден труд...“ [пак там]. Патермутий „обещал, че веднага с усърдие ще започне да изпълнява тези заповеди“, и след много време, прекарано в пустинята, „пребивавайки дни и нощи в молитва и сълзи“, той бил приет „в християнското общество“ [202]. В съкратена форма това житие разкрива настоящата и бъдещата съдба на престъпника Расколников, но до обръщането му във вярата и до приемането му „в християнското общество“ е още много далеч.

В житието на преп. Патермутий откриваме и още един знаменателен детайл, който, струва ни се, има отношение към разбирането (от противоположното) на езическото мислене на Расколников. Става дума

³² За тълкуването на *втория сън* на Расколников в митологичния ключ за „златния век“ като царство на бога Слънце – вж. по-подробно: Нейчев 2010: 220 – 221. Впрочем в черновите към романа *Престъпление и наказание* намираме пряко свидетелство на идеята за *златния век*, подчинила съзнанието на героя: „Картината на *златния век*. Тя вече се носи в умовете и в сърцата. Как може да не настъпи?“ (7: 91).

за следното. Веднъж на преподобния се наложило да навести един тежко болен свой брат, живеещ в отшелничество край населено място, което се намирало доста далеч. Слънцето започнало да залязва и понеже „светецът не искал да стигне в онова селище през нощта, като спазвал словото на Господа: „ходете, докле имате светлина, за да ви не обгърне мрак“ (Иоан 12: 35), и още: „който ходи дене, не се препъва“ (Иоан 11: 9), св. Патермутий заповядал на залязващото слънце да спре своя ход. „И слънцето, наполовина залязло, се спряло, докато светецът не влязъл в селището“ [204]. Струва ни се, че това чудо има отношение към разбирането на митологичната образност в *Престъпление и наказание*.

З а б е л е ж к а : В достоевистиката отдавна е забелязано какво голямо влияние оказват „лъчите на *залязващото слънце*“ както върху психиката, така и върху идеологията на Расколников. Сякаш героят е изцяло *под властта* на залязващото слънце (Топоров 1973: 238 – 240). Още в самото начало, когато той отива при лихварката „да *опита* почвата“ (7, к. а.³³), се казва: „Малката стая [...] в този миг беше ярко осветена от залязващото слънце. „И *тогава*, значи, така ще свети слънцето!“ – някак случайно му мина през съзнанието“ (8, к. а.). Следователно и в момента на убийството „лъчите на залязващото слънце“ осветяват страшната сцена. В друго изследване вече имамхе възможността да изясним, че от гледна точка на болното съзнание на героя, подвластно на езическо-митологичния архетип на мислене, извършеното от него не е просто убийство на една ненужна и зловредна старица, а унищожаването на символа на абсолютното зло („Ягиното начало“), което се явява свещеноопасно и гибелно за „златния век“ (и е причина за залеза на бога Слънце), защото нейната функция е да *поглъща слънцето* и затова следва да бъде убита (вж. Нейчев 2010: 220 – 222 и сл.).

За разлика от чудото на св. Патермутий, което се основава на вярата му в Христа, Расколников *не успява* да спре неумолимия ход на залязващото слънце³⁴, а това е от съществено значение за правилното разбиране на идеологическия дискурс в творбата на Достоевски. Примерът е показателен за това как даден житиен мотив се претворява чрез метода „от обратното“ в художественото пространство на романа. Но се забелязват и случаи, когато писателят използва житийната „първооснова“

³³ Авторският курсив е изпуснат в българското издание. В оригинала изразът е: „делать *пробу*“ (6: 7).

³⁴ Коего недвусмислено е показано чрез замяната на астралните обекти в *третия* прощески сын на героя (когато повторно отива да убива бабичката), където вместо „лъчите на залязващото слънце“ – „*лунната* светлина преминаваше тъжно и тайнствено през стъклата“, а на мястото на *слънцето* – „Огромният, кръгъл, медночервен *месец* гледаше право в прозореца“ (243).

пряко, а не само като я *апофатизира*. Например при описанието на психологическото състояние на Расколников в сцената на убийството се казва:

„Господи, дали не *полудявам*?“ – помисли си *изплашен*“ (71); „Мъчителна, *тъмна мисъл* се надигаше в него – мисълта, че е *луд* и че в този миг *не е в състояние нито да разсъди, нито да си помогне...*“ (73); „Започна сякаш *да му се вие свят*. „Сега ще *падна!*“ – прониза го мисъл“ и пр.

(74)

Но всъщност на какво се дължи загубеното хладнокръвие и обърканост в поведението на Расколников? Едва ли това е следствие *единствено* от липсата на опит или особеност на характера, защото при други обстоятелства той проявява изключително самообладание и съобразителност. Тук явно има и нещо друго, нещо много важно.

Духовния отговор намираме в житието *В памет на свети свещеномъченик Панкратий, епископ Тавроменийски* [вж. 188 – 191], четено на *същия този ден* (9 юли). Случаят е следният: дяволът подбудил „един нечестив мъчител Аквилин“, който тръгнал с въоръжен отряд езичници да *коли християните* от паството на св. Панкратий. Християните били обхванати от ужас, но светията ги успокоил, че неверниците са безсилни пред Кръста и Иконите. След което св. Панкратий заедно със своя клир, въоръжени с това духовно „непобедимо оръжие – честния кръст Христов и две свети икони – на Спасителя Христос и на Неговата Пречиста Майка“, излизат срещу езичниците и става чудото:

В този миг *силен страх* обхванал враговете; те били като *обгърнати от тъмнина*; от Божията сила *изпаднали в смущение*, умовете им *се помрачили* и те започнали да се посичат и да се убиват един друг, а *някои пронизали с мечовете самите себе си*. После, като излезли от обгърналата ги тъмнина, дошли на себе си и видели, че се избиват един друг, и *разбрали, че Бог ги наказва така заради враждебните действия срещу християнския град*.

[190 – 191]

Несъмнено този епизод, който показва силата на кръста и на иконата и въздействието им върху враговете Христови, има пряко отношение към случилото се с Расколников и разкрива *гълбинния смисъл* на романовия подтекст. Да обърнем внимание на един многозначителен факт. Героят на Достоевски извършва кървавото убийство и грабежа *пред светия лик на иконите*, чиито *очи* стават *свидетели* на престъплението. За помещението, в което Расколников убива Альона Ивановна и сестра ѝ Лизавета, се казва: „В *ъгъла пред малка икона* *гореше кандило*“ (9). А

за спалнята, където той извършва грабежа, се казва: „Това беше малка стаичка с *огромен иконостас*“ (70). И още: на шията на старицата Расколников вижда шнурче: „На шнурчето висяха *два кръста* – единият от кипарисово дърво, другият – меден, и освен това гледжосана *иконичка*. [...] *кръстовете* хвърли върху гърдите на старата...“ (70 – 71). Както отбелязахме по-горе, в детството си Расколников „обичаше тази църква и старинните икони в нея [...] и той всеки път [...] *религиозно и почитателно се кръстеше*...“ (50 – 51). Сега обаче (*независимо дали той осъзнава това, или не*) същите тези икони го изобличават³⁵ и внушават в него страх, лудост и тъмни мисли, подобно на кръста и иконите, предизвикали страха, умопомрачението и тъмнината у езичниците от житието на св. Панкратий³⁶. И както враговете на иконите извършват собственото си самоубийство, така и Расколников по-късно ще заяви: „Нима старицата убих? *Себе си убих*...“ (370).

На другия ден – **10 юли**, Расколников се явява в полицията (83 – 94); след това търси начин да се отърве от уликите и ги скрива под „голям неодялан камък“ (96); после се среща с Разумихин (98 – 100) и накрая „като преуморен кон“ се прибира в квартирата си и ляга болен (102 – 104).

От гледна точка на вътрешния *духовен смисъл* на повествованието (който единствено ни интересува в случая) централният епизод със скриването на ограбеното „съкровище“ под големия камък не би следвало да се тълкува само като „случаен“ фабулен епизод, а носи дълбоко *символично* значение. Не само в *Престъпление и наказание*, но и във *всички* романи, съставлящи *Петокнижието* на Достоевски, се среща образът на камъка, който е своеобразен епифаничен образ на *вярата* и възхожда към Христовите думи: „ти си Петър (Камък), и на тоя камък ще съградя църквата Си, и портите адови няма да ѝ надделеят“ (Мат. 16: 18). Или: „*Камъкът*, който отхвърлиха зидарите, той стана глава на ъгъла“ (Пс. 116: 102). В този смисъл в църковния олтар е поставен Престол (обикновено каменен).

З а б е л е ж к а : Според преданието „в памет на това, че през време на гоненията християните извършвали богослужението над гробовете на мъчениците“ (вж. Нестеровски 1931: 95), се установява изискването мощите на светците да се поставят *под* църковния Престол, който се явява „гроб, поместващ останките на светиите, чиито души се намират пред олтара на небесния Иерусалим“ (пак там: 60). Не се разрешава извършването на бо-

³⁵ Те всъщност и осуетяват по-нататъшния грабеж. Срв.: „Сега той за нищо на света не би се приближил до сандъка и дори не би влязъл в стаите“ (72).

³⁶ В случая е многозначително името *Панкратий* – на стгрц. означава „всесилен“ или „всеомогъщ“.

гослужение в такъв храм, в който олтарният престол не е осветен, т. е. *под* чийто престол няма поставени мощи на светци (вж. пак там: 63, 64, 343 – 345 и сл.). Затова е от особена важност *какво* е поставено под камъка. В противоположност, да речем, от *Братя Карамазови*, където се говори за големия камък, под който искат да погребат Илюшечка (IX: 814), т. е. да положат мощите на детето мъченик, то в *Престъпление и наказание* под големия камък, т. е. в основата на този „символ на вярата“, Расколников полага овеществения израз на своето световъзприятие – „златото“, което е следствие на неговото отпадане от новозаветната вяра и на обръщането му към вехтозаветния принцип на юдаистичното талионно право („око за око, зъб за зъб“), както и на стремежа му чрез „кесаревото“ (златото) да достигне дори до себеобожествяване (насила да твори добро)³⁷ (по-подробно вж.: Нейчев 2010: 264 – 271).

Именно в такъв сложен контекст *сцената с камъка* в романа намира както метафорични, така и преки съответствия с житията на светците, предназначени за четене и честване на 10 юли. Например доминантен мотив на агиографския текст *В памет на преподобния наш отец Антоний Печерски* [вж. 263 – 284] е *пещерата*, в която се подвизава този велик руски светец³⁸ и където остават неговите „честни мощи“, „като светлина, сияеща в мрака, те с голяма сила прогонват от хората бесовската тъмнина“ [281, 282]. *Пещерата* символизира дълбокото смирение на преп. Антоний и подобно на светите мощи под църковния престол (вж. по-горе) над тази негова пещера гроб се съгражда Печерският храм [283] и по този начин го осветяват. Цялото житие на св. Антоний се явява метафоричен контрапункт на извършеното от Расколников и е в ярък контраст с този романов епизод.

Но в Чети-Минеите за този ден намираме и *конкретен* мотив, който още по-пряко осветлява смисъла на сцената с камъка в *Престъпление и наказание*. Той присъства в сказанието за *Страдание на светите четиридесет и пет мъченици, пострадали в Никопол арменски* [250 – 259]. Житието разказва как езическият хегемон Лисий заловил и жестоко измъчвал четиридесет и пет християни от арменския град Никопол и накрая заповядал да им отсекаят с брадва ръцете и краката. Това се случило в знойно горещ ден и „светите мъченици страдали от жажда“,

³⁷ В потвърждение на нашата теза са думите на Г. С. Сирица: „Камъкът, под който Расколников крие ограбените от старицата пари и скъпоценности, се явява реалистичен детайл и едновременно с това разширява значението си до *символ*. [...] Значешо е определението *неодялан*: обект на поклонение в *езическите обреди* се явяват природните (неодяланите) камъни“ (Сирица 2007: 123).

³⁸ Откъдето идва и името *Печерский* – на укр. печера = пещера. В житието образът на пещерата се среща цели 46 пъти.

тогава един от тях, свети Сисиний, лежащ в кървите си, се претърколил към *случилия* се наблизо *камък* и така се молил на Бога:

– Господи, [...] излей *вода* от този *камък* и ме утоли малко: Ти виждаш нашата жажда, от която загиваме.

По молитвите му камъкът внезапно се поместил и от него потекла изворна вода. Свети Сисиний изпил водата и благословил Господа, като казал:

– Прославям те, Боже мой, за това, че напои мен, жадния, като майка – детето си с мляко [...]! Но моля Те, не презирай и любимите ми братя, Твои раби, и разхлади и тях, които изнемогват от жажда, изливайки им невидимо *росата на Твоята благодат* и на всички ни дай твърдост да умрем заедно в Твоята надежда. А на изведения с Твоята сила извор тук [...] повели да *тече до свършека на света* и дай на тази вода целебна благодат и сила за Твоя слава, Христе.

[258]

Преданието завършва с това, че на лобното им място построили *храм*, а „от светите им кости се подавали *изцеления*, както и *от извора*, който избликнал по молитвите на свети Сисиний“ [159].

Твърде вероятно е именно този агиографски сюжет Достоевски да претворява в своето повествование³⁹. Не е маловажно да отбележим, че точно с това житие започват в Чети-Минеите четенията за 10 юли. Разбира се, писателят трансформира този мотив в *противоположен* идеологически дискурс. Под камъка се озовават *мъртвите* предмети и напоената с човешка кръв торбичка с пари вместо живителната изцеляваща вода, избликнала изпод камъка по молитвите на св. Сисиний, затова в края на епизода за Расколников се казва: „Помнеше само как *отпи глътка студена вода* и си заля гърдите. После *загуби съзнание*“ (104).

Така в *полусъзнание* изминават за героя следващите *три дни*. Това научаваме от думите на Разумихин, казани в 10 часа сутринта на четвъртия ден: „*Четвърти ден* едва ядеш и пиеш“ (105). Разказът за тези три дни е повече от лаконичен, но въпреки това разкрива редица препратки към агиографските текстове за този период. Например безпомощното състояние, в което попада героят (неговата деенергизация, т. е. лишеност от външна активност, която е била така характерна за предходните дни), много напомня за централния мотив в житието

³⁹ В текста на *Престъпление и наказание* се откриват и редица други паралели с посочения житиен разказ. Срв. например в романа: „Вън пак беше *непоносима горещина*; нито капка дъжд през всичките тези дни. [...] От *яркия слънчев блясък* го заболяха очите и още повече му се зави свят...“ (83); „*видя изведнъж вляво един вход към двор*“ и се озовава до „неодялан камък“ (96) и пр.

Страдания на светите мъченици Прокъл и Иларий (памет на 12 юли⁴⁰) – чудото, което св. Прокъл извършва над езичника хегемон. Християнският светец заявява на измъчващия го езичник:

[...] преди да ме убедиш да изповядвам твоите богове, ще направя тъй, че пред всички войници и слуги *въпреки желанието си* ще признаеш моя Владика и със собствената си ръка ще напишеш: „истински е Богът на грешния Прокъл и няма друг освен Него“.

[322]

Думите на св. Прокъл предизвикват у хегемона смях, но когато той тръгва към съседния град, се сбъднали молитвите на светеца и „хегемонът неочаквано спрял на пътя като *вързан*. Нито конете, нито самият той могли да се помръднат, *спрени от невидимата Божия сила*“ [323]. Едва когато езичникът открито заявява: „Един е истинският Бог – Този, Когото почита Прокъл, и няма друг Бог освен Него“, той излиза от вцепенението си и се отправя на път [324]. Подобно на езичника от житието и героят на Достоевски е парализиран от ужаса и страха: „терзаеше се, измъчваше се, напрягайки се да си спомни, стенеше, изпадаше в бяс или в ужасен, непоносим страх“ (104). И както хегемонът е *удържан от невидима сила*, така и за Расколников се казва: „искаше да стане, да бяга, но винаги някой го *спираше насила* и той пак изпадаше в безумие и безсъзнание“ (пак там).

По време на един от тези безпаметни за героя дни православната църква почита *Събор на свети архангел Гавриил* (памет на 13 юли) – „благовестителя на нашето спасение“ [вж. 335 – 338]. Между другото, в този текст за архангел Гавриил се казва:

[...] същият Ангел се явил на Спасителя Христос в градината, докато се молел, преди да поеме пътя на страданията, защото името Гавриил значи Божия сила. [...] така освен благовестител на зачатие и рождеството Му той станал благовестител и на Неговото *възкресение*.

[337]

Струва ни се, че последното е особено съществено за по-нататъшното развитие на сюжета в *Престъпление и наказание*, тъй като в *Житие на свети Иулиан*, чиято памет се почита на *същия ден*, все по-отчетливо започва да звучи темата за „възкресението от мъртвите“, който мотив тук се повтаря цели три пъти [срв.: 341 – 342, 343, 344]. И нещо особено

⁴⁰ Следва да подчертаем, че що се отнася до житийните текстове, предназначени за предишния ден – 11 юли, те оказват по-осезаемо кайротично въздействие върху развитието на сюжета в следващия роман на Достоевски *Идиот*, където 11 юли е денят на убийството на Настася Филиповна (по-подробно за това вж. Нейчев 2020: 172 – 173).

важно: в това житие за *първи път* от разгледаните дотук агиографски текстове прозвучават думите за *възкресението* на „**четиридневния, вече разлагащ се Лазар**“ [342], който е централната евангелска доминанта в идеологическия дискурс на *Престъпление и наказание*.

Расколников идва в съзнание на четвъртия ден „сутринта в десет часа“, т. е. на **14 юли**. На този ден е първото му запознанство с Лужин; към осем часа излиза от квартирата и в кръчмата „Кристалният дворец“ разговаря със Заметов; после „необяснимо желание го повлича“ в квартирата на убитата лихварка; присъства на смъртта на Мармеладов и за първи път среща Соня; след 11 часа вечерта той се завръща в квартирата си, където го очакват майка му и сестра му; така към полунощ приключват събитията на този ден.

Житията, предназначени за четене на *14 юли*, са три: *В памет на свети апостол Акила* [350 – 353], *В памет на преподобния Елий* [354 – 357], *В памет на свети мъченик Иуст* [358]. Както виждаме, те са съвсем кратки (първите две са с обем от 4 непълни страници, а последното е съставено само от 4 реда) и имат по-скоро информативен характер. Може би затова в романа на Достоевски *не намираме* паралели с тези агиографски текстове. Но краткостта на житията едва ли е от съществено значение, тъй като малки по обем текстове срещаме и за предходните дни. По-скоро този факт се дължи на друго, много по-важно обстоятелство. След тридневната криза (което създава в една или друга степен темпорална лакуна в календара на романа) времето на Расколников все повече се *доближава* до духа на християнския кайрос, т. е. от този момент все по-рядко действа принципът „от обратното“.

Казаното с пълна сила е валидно и за следващия – **15 юли**. На този ден в *Престъпление и наказание* се случват много събития, основните от които са: първа среща на Расколников със следователя Порфирий; първо запознанство със Свидригайлов; първо посещение на Расколников при Соня.

В Чети-Минеите за този ден е отредено *само едно* кратко житие от четири страници – *Страдания на светите мъченици Кирик и Иулита* [359 – 363]. Но все пак в този макар и кратък агиографски текст откриваме загатнати два мотива, които са доминантни за тази част от романа. Първият е свързан с това, че за да избяга от гоненията, св. Иулита напуска „своя дом и родственици“ и отива да живее на друго място, помейки казаното в Писанието: „защото тук нямаме постоянен град, но бъдещия търсим“ (Евр.13: 14), и още: „а кога ви пъдят от един град, бягайте в друг“ (Мат.10: 23) [вж. 360]. Кое то смислово кореспондира с важния сюжетен момент от „житието“ на Соня – напускането на бащи-

ния дом и „заселването“ ѝ в дома на Капернаумови⁴¹ (20). Не толкова пряко, но осезаемо мотивът за търсенето на „бъдещия град Божий“ асоциативно кореспондира с думите на Расколников, че вярва в „Новия Иерусалим“ (229), и макар този житиен образ да е все още смислово травестиран⁴², все пак е важен маркер за *доближаването* на героя до кайротизацията на неговото мислене и битие.

Вторият доминантен мотив в житието на св. Иулита са *детските сълзи и страдание*. Тук се разказва за тригодишния син на светицата – Кирик, който не откъсвал „очи от майка си, която биели, *плачел* и *викал*“, след което е жестоко умъртвен от езическия началник [361]. Едва ли е случайно, че *на същия ден* именно детското страдание („децата ще плачат...“) се явява една от *основните теми* в първия разговор на Расколников със Соня (вж. 282).

Събитията на следващия ден – **16 юли**, са следните: втора среща двубой между Расколников и следователя Порфирий; скандалът на помена и изобличаването на Лужин; второ посещение на Расколников у Соня; смъртта на Катерина Ивановна.

В този отрязък от текста на романа просветват някои реликтови съответствия с агиографията на Чети-Минеите. В *Страдание на светата мъченица Юлия*, чиято памет се чества на 16 юли [вж. 369 – 374], се разказва как на едно *пиршество* езическият началник се опитва чрез *обещаване на пари* да поругае честната вяра на св. Юлия [371 – 373]. Този житиен епизод е своеобразно *духовно* съответствие на „битовата“ сцена – устройването на „*глупавия* помен“ (333), където Лужин се опитва чрез *парите* да поругае честта на Соня. Известни сходни черти се забелязват дори и в портретното описание и възрастта на двете героини. За двадесетгодишната св. Юлия се казва: „на *външен вид* тя била винаги бледа, суха, изнурена от трудове и въздържание“ [370]; за Соня: „слабо, бледо и изплашено личице [...], дребна на ръст, към осемнадесетгодишна, слабичка...“ (162). Друг детайл от това житие, който възбужда далечна асоциация, препращаща към глъбинния смислов хоризонт на *Престъпление и наказание*, е неколкотократно споменаване, че светицата извършва саможертвения си мъченически подвиг на владения от *езичниците* остров *Корсика* [370, 373], което скрито изобличава

⁴¹ По-подробно за „склонността на Достоевски към символиката на имената“ и по-специално за житийно-евангелския смисъл на името „Капернаум“ вж. Тихомиров 2005: 73, 76 – 77. Именно в Капернаум започва проповедта Си Христос (Мат. 4: 17), тук прозвучават и словата: „не съм дошъл да призова праведници, а грешници към покаяние“ (Мат. 9: 13).

⁴² Срв. думите на Расколников към Свидригайлов, казани малко *преди* „вярата му“ в Новия Иерусалим: „Аз не вярвам в бъдещия живот“ (252).

„от обратното“ (като контрааргумент) наполеоновската идея на Расколников (в разговора му със Соня на същия този ден), защото примерът на Наполеон (*„корсиканското чудовище“*) е основният аргумент за извършеното от героя престъпление (вж. 318, 319, 321).

По-нататък в повествованието настъпва нова лакуна в календарното време на романа. За Расколников се казва: „настъпи странно време: сякаш мъгла падна изведнъж пред него и го откъсна в безизходно и тежко уединение“ (385). Този период продължава „два-три дена след смъртта на Катерина Ивановна“ (386) и се възобновява в деня на нейното погребение (388). Като се има предвид, че според православния обичай погребението се извършва не по-рано от изтичането на три де-нонощия (вж. Волошин 1933: 172), то времевата „празнина“ обхваща **17 и 18 юли** и се прекъсва на **19 юли** (в деня на погребението).

Сведенията за живота на Расколников през този период (17 и 18 юли), макар и откъслечни, намират някои паралели с житията на Чети-Минеите за тези дни. Например колкото и героят да търси самота и уединение извън града⁴³ и „колкото по-уединено беше мястото, *толкова по-силно усещаше той сякаш нечие близко и тревожно присъствие...*“ (387). На Расколников все още не е ясно *чие е* това близко и тревожно присъствие – на Бога или на дявола. В единственото житие за 17 юли *Страдание на света великомъченица Марина* [вж. 376 – 385] подобно усещане за *нечие близко и тревожно присъствие* напомня на преживяванията на св. Марина, получаваща *невидима за езичниците*, но осезаема за мъченицата божия подкрепа срещу дяволските съблазни [382, 384]. Показателно е, че именно през този период за *първи път* в романа се споменава, и то *обективно* (т. е. от името на разказвача), за събуждането у Расколников на *съвестта*: „изведнъж пак стана неспокоен, сякаш *угризението на съвестта* изведнъж бе започнало да го мъчи: „Ето, седя, слушам песни, а нима това трябва да правя!“ – сякаш помисли той“ (387 – 388). Но каква е причината за пробуждането на съвестта? Във всеки случай това не е следствие от извършеното престъпление. Дори до самия край (в Епилога) героят категорично отхвърля подобна възможност: „Но защо моята постъпка им се струва толкова безобразна? – казваше си той. – Затова, че е „злодеяние“? *Съвестта ми е спокойна*“ (478).

Не, тук има „нещо друго, нещо главно“, чийто смисъл ни е подсказан в житието *Страдание на светия мъченик Емилиан* (памет на 18 юли) [387 – 391]. Случаят е следният. Бидейки „таен християнин“,

⁴³ Срв.: „Случваше му се да отиде извън града, да излезе на широк път, веднъж се озова дори в някаква горичка“ (387).

Емилиан скришом от очите на всички разрушава с железен чук изображения на езическите богове, но арестуват и започват да изтезават друг, съвсем невинен човек. Тогава у св. Емилиан проговаря съвестта:

А блаженият Емилиан, като видял това, помислил в себе си:

– Ако скрия делото си, каква полза ще имам от това? Само ще обременя съвестта си или *заради мен ще убият невинен човек* и пред Бога ще бъда убиец.

[388]

След което св. Емилиан се предава доброволно и приема своето наказание. Почти идентична е ситуацията в романа на Достоевски: вместо истинския извършител арестуват невинния Миколка (вж. 108 – 109) и може би това е главната причина (независимо дали Расколников го осъзнава, или не) за пробуждането у героя на „угризението на съвестта“. Не е случаен и фактът, че именно през тези два дена съществуването на Расколников все повече *се сближава* с времето на житийния кайрос. Срв.:

Той застана на вратата. Започваше панихидата тихо, чинно, тъжно. В съзнанието за смъртта и в усещането за присъствието на смъртта за него винаги, още от детството, имаше нещо тежко и изпълнено с мистичен ужас; пък и отдавна вече не бе слушал панихида. Имаше освен това и нещо друго, прекалено ужасно и тревожно. [...] Слънцето ярко осветяваше стаята; димът от кадилниците се издигаше на кълба; свещеникът четеше „Упокой Господи“. Расколников стоя до края на панихидата.

(387)

Повествованието се възобновява в „два часа следобед“ на **19 юли** (388). Събитията на този ден са: последни срещи на Расколников с Порфирий и Свидригайлов; обяснението между Свидригайлов и Дуня; Свидригайлов блуждае из града; отсяда в странноприемницата „Адрианопол“ и цяла нощ сънува кошмари.

Сюжетът на романа видимо се кайротизира от житията, посветени на този ден, в няколко централни за повествованието епизода. Например в разговора с Расколников Свидригайлов открито *сравнява* Авдотя Романовна с *агиографска мъченица*:

Знаете ли, аз винаги съм съжалявал, още от самото начало, че съдбата не е отредила на вашата сестра да се роди през второто или третото столетие на нашата ера като дъщеря на владетелско князче или на някой управител, или на проконсула в Мала Азия. *Тя, без съмнение, би била една от тези, които биха изтърпели мъченичество и разбира се, би се усмихвала, кога-*

то ѝ горят гърдите с нажежена маша. Тя нарочно би се решила на това, а през четвъртия-петия век би избягала в Египетската пустиня и би живяла там тридесет години, хранейки се с корени, възторзи и видения.

(418)

В този епизод на романа кайротичното време буквално „нахлува“ в съвременното „битово“ ежедневие на разказа и го осветява с житиен смисъл. В агиографския текст, предвиден за четене на този ден – 19 юли – *Житие на преподобната наша майка Макрина* [405 – 416], макар и да липсва епизодът с изтезанието, са налице други преки съответствия както с казаното от Свидригайлов, така и с конкретни епизоди от живота на Дуня. На първо място – намираме съпадение във външността на св. Макрина и на Авдотя. За житийната героиня се казва: „тя се оказала толкова *красива*, че в цялата страна нямало подобна девойка“ [106], а за Дуня: „беше *изключително красива* [...] можеше да бъде наречена дори *красавица*“ (179). Основна добродетел на св. Макрина е нейното *целомъдрие* [вж. 407, 408]; Свидригайлов говори за Дуня: „Авдотя Романовна е ужасна, нечувано и невиджано *целомъдрена*“ (418). Грижата, която полага Дуня, за да утеши скърбите и тревогите на своята овдовяла майка (срв.: „Дунечка *винаги я придружаваше*“ – 474; вж. още: 471 – 472), намира буквално съответствие с казаното за св. Макрина: „тя била *постоянно при майка си* като при бдителен страж на живота ѝ, служила ѝ усърдно [...] тя станала за *овдовялата си майка* неотстъпна прислужница и утешителка във всичките ѝ *печали и скърби*“ [407 – 408]. Отношението на св. Макрина към своите братя, и особено към Василий, за когото се казва, че „след много години учение в различни страни и започнал поради младостта си да се гордее със своята ученост, света Макрина с кротките си и боговдъхновени беседи скоро го довела до такова смирение, че той презрял всичко житейско...“ [408], много напомня за взаимоотношенията на Дуня с брат ѝ Расколников. Впрочем житийните аналогии, с които Свидригайлов натоварва образа на Дуня, са почти буквална агиографска реприза на „пророческите“ думи на Порфирий, казани (същия този ден) за Расколников:

Може би именно чрез това ще намерите Бога. [...] Та аз за какъв ви смятам? Аз ви смятам за един от тези, които, ако щеш, червата му измъкни, той ще стои и ще гледа мъчителя си с усмивка – *стига да повярва в някаква кауза или в Бога.*

(404)

Трябва да подчертаем, че тази агиографска алюзия вече е очистена от предишния апофатизиран и травестиен смисъл, но все пак животът на Расколников е все още твърде далеч от *сливането* с времето на житийния кайрос. Трансформацията на *живота* в *житие* все още предстои и за това следва да се „плати“ с „голям, бъдещ подвиг...“ (484). Важното е, че в една или друга степен промяната у героя вече се *предчувства*.

Казаното обаче не се отнася за Свидригайлов. За разлика от Расколников методът „от обратното“ става активен вече за този персонаж, чието житие-битие намира сложни и амбивалентни духовни съответствия с агиографския текст, посветен за четене на същия ден (19 юли) – *Житие на преподобния наш отец Дий* [417 – 422]. От една страна, двата сюжета – на житието и романа – са формално сходни. Най-очевидните сходства са следните: преп. Дий идва от провинцията и се скита из престолния Цариград [417], а Свидригайлов се лута из имперския Петербург (439); накрая преподобният се установява на едно затънтено място в покрайнините на града, където „живеели много бесове“ [418], а Свидригайлов отсяда в затътената странноприемница „Адрианопол“⁴⁴ и подобно на св. Дий, за когото се казва, че бесовете „*непрекъснато* го *нападали*, приемайки различни *странни привидения*, като искали да го *изплашат* и да го *прогонят* от това място“ [418], Свидригайлов постоянно е нападан от кошмарни *демонични видения*⁴⁵. В случая определено агиографският сюжет е представен от Достоевски чрез принципа „от обратното“ и разкрива своя амбивалентен смисъл. Основание за подобно твърдение откриваме в един централен мотив на същото житие. Преподобният Дий основава на това място манастир, но то се оказало безводно и монасите много страдали от това. Започнали да копаят дълбок кладенец, но така и не стигнали до вода. Тогава преп. Дий поискал да го спуснат в изкопа и едва стигнал до средата, наредил да спрат и с божия молитва на уста ударил стената, от която потекла изобилна вода. Един от работниците „не повярвал и казал тайно на друг работник, че старецът с някаква магия е направил така, че да потече вода [...]“. При тези думи внезапно го *постигнал Божият съд*: той се подхлъзнал, паднал във водата и се удавил“ [420]. От гледна точка на метафизичния сюжет на романа този житиен момент разкрива *духовното значение* на иначе твърде „странната мисъл“ на „диаболичния“ Свидригайлов: „Ни-

⁴⁴ Срв.: „на това *затънтено място* странноприемницата беше такава забележителност, че беше невъзможно да не я намери дори в тъмното“ (443).

⁴⁵ Срв.: „Кошмари цяла нощ!“ (450). Вж. и повишената фреквентност в този епизод на думата *дявол* („черт“): „да върви по *дяволите*...“; „Е, по *дяволите*!“; „*Дявол* да го вземе!“ (446).

кога през живота си не съм обичал водата, дори на пейзажи“ (445), и обяснява донякъде неговото дълбоко неверие.

Последният ден, с който завършва календарното време на повествованието в *Престъпление и наказание* (без Епилога), е **20 юли**. Към пет часа сутринта на този ден се самоубива Свидригайлов; вечерта към седем часа Расколников се прощава с майка си и сестра си; на свечеряване става последната среща на Расколников със Соня; преди да се предаде в полицията, на площада той се покланя пред народа и целува земята.

Знаменателно е, че именно на този ден православната църква чества паметта на „най-великия от пророците“ – свети Илия, и в Чети-Минеите основен се явява текстът *Житие и чудеса на свети пророк Илия* [424 – 445]. Доминантна в житието е темата за *покаянието* на еврейския народ, прелъстен от идола на „златния телец“, и *обръщането* му отново към вярата в истинския Бог. Срв.:

Преди всичко Илия молел Бога да *обърне грешниците към покаяние*. Но тъй като Бог изисква от грешните хора *доброволно* обръщане, а в жесточените сърца на израилтяните нямало такъв стремеж към добро, пророк Илия, като възревнувал силно за Божията слава и за спасението на хората, молел Бога да накаже временно Израил, така че поне с това средство да ги отклони от нечестieto.

[428]

С помощта на божията сила пророк Илия наказва израилтяните с тригодишно безводие [433]. И едва когато те се скланят към покаяние, „веднага след молитвата му небесата, като с ключ, се отворили и паднал голям дъжд, който намокрил всички и обилно напоил зажаднялата земя“ [437].

Тези събития в житието намират *преки* аналогии с текста на *Престъпление и наказание*. Едва ли е случайно, че в романа (в навечерието на 20 юли) след двуседмичната страшна жега се разразява страшна буря, а за Расколников се казва:

Дрехите му бяха ужасни: всичко по него беше мръсно, *мокрено цяла нощ от дъжда*, изпокъсано, извехтяло. Лицето му беше почти обезобразено от умората, лошото време, физическата изтощеност и продължилата едва ли не *цяло денонощие борба със самия себе си*. Цяла нощ той бе прекарал сам, Бог знае къде. **Но поне се беше решил.**

[451]

И подобно на извършеното от св. пророк Илия възкресение на мъртвия син на вдовицата [вж. 432], възкръсва за живот и вдовишкият син – Расколников. Преди да се предаде в полицията и да признае за извършеното престъпление, героят на Достоевски пада на колене пред

събралия се на площада народ и целува земята. Този жест на покаяние предизвиква думите на един пиян от тълпата: „Този за *Иерусалим* тръгва, братлета, с деца, с родина се прощава, на целия народ се покланя...“ (463). Както често се среща в образната система на Достоевски, този израз носи амбивалентен смисъл. От една страна, думите могат да се тълкуват в ироничен план (като поредното осмиване от страна на „народния хор“, възприемащ жеста на героя като *имитация* на покаяние), но от друга страна, те носят и дълбок духовен смисъл – Расколников действително прави първата си крачка към Иерусалим и своята Голгота. Впрочем името *Иерусалим* заема централно място в агиографската топография на разглежданото *Житие на пророк Илия*, където свещеният град се споменава цели 9 пъти [вж.: 425, 426, 427]. Това име предизвиква допълнителна асоциация между текста на Достоевски и конкретното житие.

Разбира се, истинското покаяние и *възвръщане* на Расколников към вярата е показано *явно* и *недвусмислено* в епилога на романа, но тъй като този въпрос е достатъчно изяснен в научната литература (вж. напр. Захаров 1994; Тихомиров 2005: 423 – 443 и др.), ние няма да се спираме на него. Нашата цел беше друга: да се опитаме да разкрием механизма, чрез който агиографските текстове на Чети-Минеите оказват влияние върху календарното време на *Престъпление и наказание*, като насищат профанния *хронос* със сакрален *кайрос* и подготвят постепенното претворяване на човешкия *живот* в *житие*.

ЛИТЕРАТУРА

- Барт 2004:** Барт, Р. *Нулева степен на почерка. Митологии*. [Bart, R. Nuleva stepen na rocherka. Mitologii.] София: Колибри, 2004.
- Бахтин 1976:** Бахтин, М. *Проблеми на поетиката на Достоевски*. [Bahtin, M. Problemi na poetikata na Dostoevski.] София: Наука и изкуство, 1976.
- Волошин 1933:** Волошин, Г. Пространство и время у Достоевского. [Voloshin, G. Prostranstvo i vremya u Dostoevskogo.] // *Slavia*. 1933. Rocn. XII. Ses. 1 – 2, 162 – 172.
- Гросман 1919:** Гроссманъ, Л. П. *Библиотека Достоевского. По неизданнымъ матеріаламъ. Съ приложениемъ каталога библиотеки Достоевского*. [Grossman, L. P. Biblioteka Dostoevskogo. Po neizdannym'' materialam''. S'' prilozheniem'' kataloga biblioteki Dostoevskogo.] Одесса: Книгоиздательство А. А. Ивасенко, 1919, < <https://www.twirpx.com/file/2115562/grant/> > (25. 10. 2019).
- Дал 1989:** Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка. В четырех томах*. [Dal', V. I. Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka. V chetyreh tomah.] Москва: Русский язык, 1989.

- Достоевски 2007:** Достоевский, Ф. М. *Преступление и наказание*. [Dostoevskij, F. M. „Prestuplenie i nakazanie“.] München/Москва: Werden Verlag, 2007,
< http://imwerden.de/pdf/dostoevsky_prestuplenie_i_nakazanie.pdf > (22.03.2021).
- Дрижакова 1985:** Дрижакова, Е. Н. Сегментация времени в романе «Преступление и наказание». [Dryzhakova, E. N. Segmentatsiya vremeni v romane „Prestuplenie i nakazanie“.] // *Dostoevsky Studies*. Toronto: The Department of Slavic Languages and Literatures; International Dostoevsky Society, 1985, Vol. 6, 68 – 90.
- ЖС:** *Жития Святых, на русском языке изложенная по руководству Четьих-Миней Св. Димитрия Ростовскаго*. [Zhitiya Svyatyh, na russkom yazyke izlozhennaya po rukovodstvu Chet'ih-Minej Sv. Dimitriya Rostovskago.] Москва: Московской Синодальной Типографии, 1903 – 1911, т. 1 – 12, т. 11 (м. юли).
- Женет 1998:** Женетт, Ж. *Работы по поэтике. Фигуры: т. 1 – 2*. [Genette, G. Raboty po poetike. Figury: t. 1 – 2.] Москва: Изд. им. Сабашниковых, 1998.
- Захаров 1994:** Захаров, В. Н. Символика христианского календаря в произведениях Достоевского. // *Новые аспекты в изучении Достоевского*. [Zaharov, V. N. Simvolika hristianskogo kalendarya v proizvedeniyah Dostoevskogo. // Novye aspekty v izuchenii Dostoevskogo.] Петрозаводск, 1994, 37 – 49.
- Исупов 1997:** Исупов, К. Г. *Время*. // *Достоевский: Эстетика и поэтика: Словарь-справочник*. [Isupov, K. G. Vremya. // Dostoevskij: Estetila i poetika: Slovar'-spravochnik.] Челябинск: Металл, 1997, 75.
- Касаткина 1996:** Касаткина, Т. А. Об одном свойстве эпилогов пяти великих романов Достоевского. // *Достоевский в конце XX века. Сборник статей*. [Kasatkina, T. A. Ob odnom svoystve epilogov pyati velikih romanov Dostoevskogo. // Dostoevskij v konce XX veka.] Москва: Классика плюс, 1996, 67 – 137.
- Ковальов 2010:** Ковалев, О. А. *Время и нарратив в творчестве Ф. М. Достоевского*. [Kovalev, O. A. Vremya i narrativ v tvorchestve F. M. Dostoevskogo.] // *Известия Алтайского государственного университета*, 2010, № 2, 112 – 115.
- Назирев 1982:** Назиров, Р. Г. *Творческие принципы Ф. М. Достоевского*. [Nazirov, R. G. Tvorcheskije principy F. M. Dostoevskogo.] Саратов: Издательство Саратовского ун-ва, 1982.
- Нейчев 2009:** Нейчев, Н. *Литература и Месианизъм (Руското литературно месианство през XIX век)*. [Neychev, N. Literatura i Mesianizam (Ruskoto literaturno mesianstvo prez XIX vek).] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2009.

- Нейчев 2010:** Нейчев, Н. *Таинственная поэтика Ф. М. Достоевского*. [Nejchev, N. Tainstvennaya poetika F. M. Dostoevskogo.] Екатеринбург: Изд. Уральского университета, 2010.
- Нейчев 2020:** Нейчев, Н. Кайротизация времени в романе Ф. М. Достоевского «Идиот». // *Универсалии русской литературы*. 8. [Nejchev, N. Kajrotizaciya vremeni v romane F. M. Dostoevskogo „Idiot“. // *Universalii russkoj literatury*. 8.] Воронеж: Издательский дом Воронежский госуд. унив., 2020, 151 – 173.
- Нестеровски 1931:** Нестеровский, Е. *Литургика*. [Nesterovskij, E. Liturgika.] София, 1931.
- Павзаний 2008:** Павзаний. *Описание на Елада*. [Pavzaniy. Opisanie na Elada.], < <https://antichniavtori.wordpress.com/2008/11/12/onek1/> > (12. 05. 2021).
- Серопян 2009:** Серопян, А. С. *Концепт «Время» в творчестве Ф. М. Достоевского. Культурологический аспект*. [Seropyan, A. S. Kontsept „Vremya“ v tvorchestve F. M. Dostoevskogo. Kul'turologicheskij aspekt.] Автореферат диссертации. Шуя: ГОУ ВПО „Шуйский госуд. педагог. унив.“, 2009, < <http://www.dslib.net/teorja-kultury/koncept-vremja-v-tvorchestve-f-m-dostoevskogo-kulturologicheskij-aspekt.html> > (22. 03. 2021).
- Сырица 2007:** Сырица, Г. С. *Поэтика портрета в романах Ф. М. Достоевского*. [Syritsa, G. S. Poetika portreta v romanah F. M. Dostoevskogo.] Москва: Гнозис, 2007.
- Тихомиров 2005:** Тихомиров, Б. Н. *«Лазарь! гряди вон». Роман Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание» в современном прочтении: Книга-комментарий*. [Tihomirov, B. N. „Lazar'! gryadi von“. Roman F. M. Dostoevskogo „Prestuplenie i nakazanie“ v sovremennom prochtenii: Kniga-kommentarij.] Санкт-Петербург: Серебряный век, 2005.
- Топоров 1973:** Топоров, В. Н. О структуре романа Достоевского в связи с архаичными схемами мифологического мышления. [Torogov, V. N. O strukture romana Dostoevskogo v svyazi s arhaichnymi shemami mifologicheskogo myshleniya.] // *Structure of Texts and Semiotics of Culture*. The Hague / Paris: Mouton, 1973, 225 – 302.

ЛУИ ЛЕЖЕ – ЗАСТЪПНИКЪТ НА СЛАВЯНСТВОТО

ЛУИ ЛЕЖЕ (Louis Léger, 1843 – 1923) – първият френски представител на академичната славистика, е бил в продължение на почти четиридесет години професор по славянски езици и литератури в Колеж дьо Франс – едно от най-престижните висши учебни заведения в Париж. Неговият дълголетен творчески път започва със защитата на докторска дисертация в Сорбоната през 1867 г., която представлява първият значим славистичен труд във Франция: както сам отбелязва в един по-късен свой труд, неговият научен дебют е докторатът, посветен на „светите апостоли Кирил и Методий“¹. Логично е да предполагаме, че въз основа на този текст Леже подготвя книгата, която излиза през следващата година и от която представяме кратък откъс.

Международният авторитет, който френският учен извоюва в продължение на повече от половин век, е забележителен: той е член на Френската академия на науките, член на академиите на науките в Санкт Петербург, Белград и Букурещ, член-кореспондент на Кралското общество на науките в Чехия, член на Обществото по полска история и литература в Париж, а през 1884 г. Луи Леже е избран за почетен член и на Българската академия на науките (тогава Българско книжовно дружество).

Научните му монографии и статии са тематично ориентирани към историята на славянските народи, митологията и фолклористиката. Българската тема присъства както в общославистичните му проучвания, така и в самостоятелни изследвания. Л. Леже е първият преводач на френски език на *Житие и стра-*

¹ Louis Léger. *Serbes, Croates et Bulgares; études historiques, politiques et littéraires*. Paris J. Maissoneuve & fils, 1913, p. 166.

дания *грешнаго Софрония*, пише редица журналистически и публицистични материали за турските зверства, защитавайки българската кауза, а със своите научни публикации той заговаря за България като за страна не само с тежка историческа участ, но и с безспорна роля за развитието на европейската цивилизация и култура.

Преди появата на Луи Леже обективен научен поглед към славянството бива проявяван предимно „отвътре“, т.е. от учени, принадлежащи към славянския свят. На преднамереното некоректно тълкуване на изворовия материал и на пренебрежителното отношение към славяните от страна на немските слависти например е обръщал внимание неведнъж Шафарик. Луи Леже обаче заявява в предговора към своя труд, посветен на християнизацията на славяните, от който представяме кратък фрагмент, че се е учил от чешките филолози Павел Йозеф Шафарик и Франтишек Палацки, от полския историк Йоахим Лелевел, от руския учен Михаил П. Погодин². Изборът на подобна евристична позиция е сам по себе си красноречив и е знак за солидаризирането на Леже с онази част от тогавашната европейска славистика, която си е поставяла за цел да разкрие стойностните страни в историята и културата на славяните. Ето защо не изненадва самопризнанието, което той прави в предговора към книгата, посветена на южните славяни, че „вдъхновен от симпатията, която те предизвик-

- *Героичен епос и народни песни на славяните в Бохемия* (*Chants héroïques et chansons populaires des Slaves de Bohême*, 1866)
- *Австрийската криза* (*La Crise autrichienne*, 1868)
- *История на Австро-Унгария* (*Histoire de Autriche-Hongrie*, 1879)
- *Сборник със славянски народни приказки* (*Recueil de contes populaires slaves*, 1882)
- *Сава, Дунав и Балканите: пътуване при словенците, хърватите, сърбите и българите* (*La Save, le Danube et le Balkan, voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*, 1884)
- *България* (*La Bulgarie*, 1885)
- *Нови славистични студии – история и литература* (*Nouvelles études slaves histoire et littérature*, 1886)
- *Руснаци и славяни: политически и литературни студии* (*Russes et Slaves, études politiques et littéraires*, 1890 – 1899) – в три тома
- *Славянска митология* (*La Mythologie slave*, 1901)
- *Славянският свят: политически и литературни студии* (*Le monde slave, études politiques et littéraires*, 1902)
- *Турци и гърци против българите в Македония* (*Turcs et Grecs contre Bulgares en Macédoine*, 1904)
- *Москва* (*Moscou*, 1904, 1910)
- *Николай Гогол* (*Nicolas Gogol*, 1913)
- *Сърби, хървати и българи: исторически, политически и литературни студии* (*Serbes, Croates et Bulgares, études historiques, politiques et littéraires*, 1913)
- *Панславизмът и интересите на Франция* (*Le panslavisme et l'intérêt français*, 1917) и др.

² Louis Léger. *Cyrille et Méthode: étude historique sur la conversion des Slaves au christianisme* Paris : A. Franck, 1868, p. IX, XII.

ват“, е започнал „отпреди почти половин век да изучава техните езици, да чете техните поети и публицисти, да живее техния живот и да осмисля ролята, която те имат в историята на цивилизацията, да откроява техните държавници, писатели, герои, добротворци“³.

Подобно отношение към славянския свят не само че е било нетипично за европейския колониален менталитет, но дори е криело и известни рискове: така например в статията си *Славянофилството на Луи Леже и Македония*, позоваваща се на публикуваните през 1897 г. в сп. „Космополис“ (Cosmopolis) спомени на френския учен, Константин Ст. Вълканов представя интригуващи факти за случаи, в които Леже е бил подозирван от френските власти ту в руски, ту в полски шпионаж⁴... Появилите се от 60-те години нататък научни публикации на Леже за историята и културното минало на славяните извършват пробив в ретроградните представи на тогавашна Европа за славянството и с това предизвикват съпротива от страна на тогавашните политически и културни елити. Направеният от Леже професионален избор обаче остава непроменен. Запознанството му по същото онова време в Париж със забележителни интелектуалци като Фр. Л. Ригер – автора на първата чешка енциклопедия, или хърватския филолог Йосип Щросмайер и предприетите пътувания из славянските земи (например в Прага се запознава с Васил Д. Стоянов) не само го убеждават в правилността на този избор, но формират и светоглед, кореспондиращ с актуалните познания и идеологически нагласи на славянските учени.

Луи Леже пътува няколко пъти и до България. След първото си посещение през 1884 г. издава книгата *Сава, Дунав и Балканите*⁵, в която представя своите познания и лични впечатления от пътуванията си из словенските, хърватските, сръбските и българските земи. Появата на тази монография мотивира български спомоществователи, сред които Евлоги Георгиев, да съдействат за издаването на книга на Леже, посветена на България. И такава книга излиза още през следващата година – *La Bulgarie (България)*. За последен път френският славист идва на българска земя през 1912 г. в навечерието на Балканската война, за да отправи апел за мир и сговор между славяните. В продължение на десетилетия той се радва на висока почит у нас, свидетелство за което е и подготвеният в негова чест сборник със статии, на чиято титулна страница стои многозначителният надпис на френски език: „На Луи Леже от признателните българи“ (вж. по-долу). Поместената в началото на настоящия текст фотография на Луи Леже е взета от това представително издание, което излиза две години след неговата кончина.

³ Louis Léger, *Serbes, Croates et Bulgares...*, p. 1.

⁴ Константин Ст. Вълканов. Славянофилството на Луи Леже и Македония. // *Македонски преглед*. Списание за наука, литература и културен живот. Издава Македонският научен институт в София, год. I, кн. 1, 1924, 62 – 69.

⁵ Вж. пълното заглавие в оригинал и в превод в поместения по-горе списък с негови трудове.

Както вече бе споменато, предложеният откъс в български превод е от изданието в самостоятелна монография докторат на Луи Леже: *Кирил и Методий: историческо изследване върху християнизацията на славяните* (*Cyrille et Méthode: étude historique sur la conversion des Slaves au christianisme*. Paris: A. Franck, 1868, p. 200 – 205). Нека няколкото страници от този важен за историята на европейската славистика труд ни напомнят за белите полета в нашата културна памет и което е още по-важно – да прозвучат като неудобен въпрос: защо допускаме маргинализирането на такива забележителни учени като Луи Леже (за съжаление, не единствения), които за първи път заговарят за България като принадлежаща на културната карта на Европа.

Нито една от неговите монографии и студии, посветени на българската история, език и литература, не е преведена, българският читател не е имал възможността да чуе неговия глас в защита на българската кауза, българската славистика спорадично припомня неговия исторически принос за развитието на българистиката и на славистиката като цяло, но все още липсва цялостно монографично изследване, което да синтезира неговите възгледи поне по отношение на българистичната проблематика⁶. А именно Луи Леже е този, който пледира да се изчисти образът на славяните от наслоените предразсъдъци и който застъпва тезата за близостта на Кирило-Методиевия език с българския език. Именно на този въпрос е посветен избраният откъс. Въпреки оспоримостта на някои термини и тези, нека не забравяме историческото значение на неговите славистични проучвания, които създават нов европейски образ на България и на славянството като цяло, при това във време на злонамерена политика, водена от „великите сили“.

Жоржета Чолакова

⁶ След *Литературното възраждане на българите* (Шумен, 1889, прев. М. Москов) не е издаван в български превод научен труд на Леже. На този фон все пак се забелязва известен интерес от страна на българските академични среди: вж. например *Славяните и славянската филология* (2002) на Иван Куцаров, *Франция в българското духовно възраждане* (1979) на Николай Генчев, *Приятели на българския народ* (1971) на Христо Йонков и Панайот Дражев, няколко епизодични публикации в научната периодика (напр. статията на Николай Дилевски по повод на стогодишнината от превода на Леже на Софрониевото *Житие* в сп. „Литературна мисъл“, кн. 3, 1986), както и на кратки статии, писани по повод на годишнини на Луи Леже: например на Людвиг Селимски (Съпоставително езикознание XVIII, 1993, кн. 2, 110 – 114) или на Крум Лазаров (Славянски глас, кн. 3, 2013, 156 – 162).

КИРИЛ И МЕТОДИЙ

ИСТОРИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ХРИСТИЯНИЗАЦИЯТА НА СЛАВЯНИТЕ (Фрагмент)

Луи Леже

Най-старият славянски ръкопис, първото евангелие на кирилица, чиято година на създаване е известна, е Остромировото евангелие, преписано през 1057 година за Новгородския посадник⁷. Първото глаголическо евангелие – Асеманиевото⁸, не е създадено преди XI век. Най-ранният превод на *Деяния на апостолите* (български ръкопис) е от XII век, фрагмент от Псалтир от XI век се намира в Русия. Никой от множеството ръкописи, познати в Русия, България, Бохемия, Хърватия, Италия, не е датиран преди XI век с изключение може би на няколко глаголически литургически фрагмента, открити в Прага през 1855 г. и които Шафарик⁹ отнася към X век¹⁰. Най-старият пълен превод на Библията е от 1499 г.

Остромировото и Асеманиевото евангелие са засега единствените документи, на които може да се позове филологът, за да потърси първичния текст, създаден от Кирил и Методий, но нищо не му подсказва каква връзка може да съществува между тези преписи и оригинала. Между тях самите съществуват показателни различия, тъй като представят различни *редакции*. По-късно, когато скрупулъзно се съпоставят всички текстове, ще може да се възстанови, макар и приблизително, първичната редакция, но тази работа още не е осъществена.

Всичко това естествено ни отвежда към разглеждането на втория¹¹ въпрос: на какъв език пишат Кирил и Методий и какво трябва да се

⁷ Публикувано от Востоков (Санкт Петербург, 1844). – Б. а. Александър Христофорович Востоков (1781 – 1864) – руски филолог славист, писател и преводач. С понятието „посадник“ са назовавали през XI в. наместниците на киевския княз в Новгород, които управлявали града и областта от негово име. Остромир бил „посадник“ на княз Изяслав Ярославич. – Б. ред.

⁸ Публикувано от доктор Рачки (Аграм, 1865). – Б. а. Франьо Рачки (Franjo Rački, 1828 – 1894) – хърватски историк и общественик, автор на изследвания за живота и дейността на Кирил и Методий, за славянските азбуки и др. Изданието на Асеманиевото евангелие (1865), което той подготвя, остава едно от най-значимите издания на този паметник. – Б. ред.

⁹ Павел Йозеф Шафарик (Pavel Josef Šafárik, 1795 – 1861) – словашки и чешки филолог и историк, един от основоположниците на славянската филология, голям познавач на кирило-методиевската проблематика през XIX в. – Б. ред.

¹⁰ *Glagolitische fragmente*, etc. (Prag., 1857). – Б. а.

¹¹ На първите страници от частта, озаглавена *Кирил и Методий*, Леже формулира три основни въпроса, които възнамерява да разгледа „възможно най-ясно и най-опростено“: 1) кои

разбира под понятието *славянски*, който и досега се използва от руската, сръбската, българската и други църкви?

Да кажем най-напред какво значи старославянски (*slavon*), или по-точно църковнославянски език (*cirkovny*, *kirchenslavisch* – к. а.), а след това ще потърсим отговор на въпроса откъде произхожда.

Съвременните живи славянски езици са девет, които славянските филолози, например Добровски¹², разделят най-общо на две семейства. Приемам това разделение, без да го коментирам, тъй като не правя тук филологическо изследване.

Първото семейство включва български, словенски, хърватски, сръбски (хърватско-сръбски) и руски; второто включва словашки, чешки, полски и лужишки (или *vinde*, *wendisch*).

Освен тези езици съществува и друг, който все още се използва при богослужението на редица нелатински народи и се среща в множество средновековни религиозни, политически и дори литературни документи¹³. Този език изпълнява същата роля по отношение на живите славянски езици, каквато е ролята на латинския по отношение на нашите романски езици. Но има ли към тях същото отношение? Латинският е без съмнение език майка на романските езици, но същото ли е със старославянския език? Това език майка ли е, или е сестра на другите славянски езици¹⁴? Мненията на учените по този въпрос са крайно вариативни. Не бихме могли да подкрепим твърде разпространеното в миналото мнение, според което старославянският е първичният език на славянската раса. През XIX век бяха изказани твърде разнообразни философски теории. Добровски първоначално откри в старославянския език старосръбски, по-късно разпозна диалект, съставен от различни елементи – сръбско-българско-македонски. Копитар¹⁵ виждаше последователно или следите на старосръбски, или на старословенски – неговия майчин език. Шафарик се застъпва за старобългарски и за старословен-

---

са съчиненията, създадени от Кирил и Методий, и каква е тяхната съдба; 2) на какъв език са написани тези съчинения; 3) коя от двете азбуки – кирилицата или глаголицата, е вероятно да е била създадена от Константин-Кирил (*Cyrille et Méthode: étude historique sur la conversion des Slaves au christianisme*. Paris: A. Franck, 1868, 196). – Б. ред.

¹² Йозеф Добровски (Josef Dobrovský, 1753 – 1829) – чешки филолог и историограф, основоположник на славянската филология. – Б. ред.

¹³ Средновековните автори, като Нестор и Йоан Екзарх, наричат навсякъде този език *slavienski*: славянски. – Б. а.

¹⁴ Леже използва термина *идиоми* (idioms), който днес е натоварен с друго значение. – Б. пр.

¹⁵ Бартоломей (Йерней) Копитар (Jernej Bartol Kopitar, 1780 – 1844) – словенски филолог, автор на каринтско-панонската теория за произхода на Кирило-Методиевия език. – Б. ред.

ски, Миклошич¹⁶ – също. От една страна, съвременните филологически изследвания показваха, че разделението на славянските езици предхожда времето на Кирил и Методий. От друга страна, настоящият текст потвърждава доказателствата на филолозите, които виждат словенския и българския като най-близкородни до старославянския език¹⁷.

Нека припомним, че в епохата, която разглеждаме, в Европа все още не са се появили маджарите. Единствено славяните обитават изцяло Велика Моравия и Панония. Не бива в никакъв случай да се пренебрегва този важен факт. Да не забравяме също, че според голяма част от свидетелствата Кирил започва своя превод в Константинопол. На какъв славянски език? Очевидно на езика на славяните от (Балканския) полуостров – езика, който бива постепенно възприет от урало-алтайските българи и който приема названието български подобно на френския, произхождащ от латинския, който получава името на един германски народ. Славянин или не по рождение, Кирил е познавал този език; това е почти същият език, който се е говорил в Моравия, защото Ростислав поискал учители от Константинопол; очевидно обаче местните (диалектните) особености не пречели цялостният текст да бъде разбран от народа, за който бил предназначен. Виждаме Кирил постепенно да привлича към работата си българи (Климент) и моравци (Горазд). Те могли лесно да модифицират определени пасажки, които имали нужда от това да бъдат, ако ми бъде позволен изразът: *диалектизирани*; и Кирил със своята изумителна гениалност по отношение на езиците е могъл за кратко време да усвои особеностите на славянските езици в Моравия и Панония. Всеизвестно е, че в природата на всеки език е да бъде или да иска да стане литературен и да се издигне над провинциализмите, за да избере това, което в граматиката е най-правилно, а в лексиката – най-чисто. Не е имало подходящ човек от Кирил за тази деликатна задача. Най-старите текстове – на Остромир и на Асеманий – са на един изключително красив език, който без преувеличение можем да наречем санскрит на славяните.

¹⁶ Франц Миклошич (Franc Miklošič, 1813 – 1891) – словенски езиковед, основоположник на сравнителната граматика на славянските езици. – Б. ред.

¹⁷ Виж по този въпрос статията на М. Хатала в: *Revue de muséum de Prague*, 1855. – Б. а. Мартин Хатала (Martin Hattala, 1821 – 1903) – словашки езиковед славист. Занимава се с проблемите за отношението на старобългарския книжовен език към останалите славянски езици, за произхода и отношенията на славянските азбуки и др. Статията, която има предвид Л. Леже, е със заглавие *За отношението на езика на Кирил към днешните славянски наречия (О poměru cyrilčiny k nynějším nářečím slovanským)* и е публикувана в *Časopis Musea království českého*, 29, 1855, s. 81 – 104, а същата година излиза като самостоятелна публикация (V Praze, Tisk Vetterlovské křižtiskárny A. Renn). В статията Хатала отделя т. нар. Кирилов език от българския и от останалите славянски езици. – Б. ред.

Известно е какво се случва след смъртта на нашите апостоли: маджарите нахлули в сърцето на Славия; Моравската църква се разпаднала; панонците се оказали изолирани от българите; въпреки кризите, за които разказахме, двата езика се отдалечили: кирилският език¹⁸ и богослужение се запазили на Адриатическото крайбрежие или започнали от началната си точка в същата България, където били родени, за да влияят оттук върху целия славянски Изток. По-късно българският език се отдалечава постепенно от първичния тип, повлиява се от езиците на съседните народи, например албанския, дотолкова, че да стане почти неразпознаваем в областта на лексиката и в по-малка степен – в тази на граматиката. Колкото повече езикът на Кирил (*idiome de Cyrille*) се приближава към Киев, толкова повече се налага като религиозен и научен език на Рутения¹⁹ (*Ruthénie*), по-късно на Русия, но не запазва своята първоначална чистота. Не трябва да очакваме от монасите и от варварските князе да имат филологическите скрупули на съвременния граматик. Рутенският език малко по малко започва да се долавя изпод перото на копистите и на писателите и езикът на Кирил (*langue de Cyrille*) се свързва с един жив варварски език: в хрониката на Нестор²⁰ от XII век вече се забелязват следите на рутенизма²¹. Същото явление се наблюдава и в Сърбия. Оттук, за да използваме техническия термин, произтичат три различни редакции: българо-старославянска (*rédaction bulgaro-slavonne*), българо-сръбска и българо-руска. С възможването на Русия последната постепенно се налага в другите православни църкви. Мистичните букви на глаголицата не предотвратяват аналогичната деградация на сакралния език на Далмация. Става ясно, че когато между религиозния и говоримия език има голяма близост, първият се оставя да бъде лесно повлиян от другия. Осъществява се непрестанно взаимодействие между двата езика – живия и мъртвия: сакралният език влияе върху народния, който на свой ред прониква в него. Монахът глаголит, както и монахът от Киев, лесно замества думата с далматинско окончание със старославянско (*paléo-slave*) понятие. Единствено въведеният отскоро

¹⁸ Понятието, употребено от Леже – *cyrillique*, може да означава и кирилица, но видно е, че той има предвид езика и богослужението, въведени от Кирил. Малко по-надолу той отново говори за езика на Кирил, използвайки други изрази: *idiome de Cyrille*, *langue de Cyrille*. – Б. ред.

¹⁹ Рутения е термин, използван в латински за назоваване на земите на източните славяни. В текста на Леже зад Рутения вероятно се крие Киевска Рус, която той разграничава от Русия (*Russie*). – Б. ред.

²⁰ Хроника на Нестор, или *Повесть временных лет*, е едно от най-ранните летописни съчинения в старата руска литература, съставено около 1113 г. от Нестор, монах в Киевско-Печерския манастир. – Б. ред.

²¹ Рутенизъм – проникване на особености на местния славянски език в книжовния език. – Б. ред.

критико-аналитичен подход²² може да опази първоначалната цялост на един език, който е мъртъв, но едновременно с това и употребяем²³. По време на едно скорошно свое пътуване при южните славяни научих, че и днес в енориите, където се използва глаголицата, селският свещеник не-съзнателно замества с простонародна реч израз от свещения текст, който чете в момента²⁴. Въпреки това тези разнообразни промени не отнемат нищо от стойността на старославянските паметници: те запазват завинаги своето значение и съвременната филология постепенно успява да изчисти и да възстанови изопачените текстове.

Следователно старославянският е само един от останалите славянски езици и не може да претендира пред своите сестри за привилегията да ги предшества. Това е важно да се подчертае: негов приоритет е не само културата, но също и граматическите форми и той заслужава да бъде изучаван не само поради своята красота, но и заради материалите, които предоставя на индоевропейската филология. Дори да не е арийският²⁵ език на славяните, той е най-малкото техният санскрит²⁶ и това е роля, която никой не може да му оспори.

Превод от френски: Елена Гетова

Редакция, научна консултация и бележки: Петя Карамфилова

²² Леже използва думата „критика“, която през XIX век и в други езици се употребява в смисъл на ерудитски подход. – Б. пр.

²³ По този въпрос виж това, което споменаваме по-горе в част XIII за редакциите на глаголическите текстове. – Б. а.

²⁴ За да посочим един пример, руснаците и сърбите са премахнали назалния звук, който очевидно е съществувал в старославянския: *ien* е станало *ia*, *iop* е станало *ou* – виж Миклошич. – Б. а. Става дума за труда на Миклошич *Фонетика на старославянския език/Lautlehre der altslovenischen Sprache*, Wien, 1850. – Б. ред.

²⁵ Арийски език (*aryaque*) – древен език, съществувал преди индоевропейските езици, които са били отъждествявани с т. нар. яфетски езици (Яфет – син на Ной) (вж. френския речник *Littre* – <https://www.littre.org/>). – Б. ред.

²⁶ Санскрит – древен книжовен език на Индия, свещен език на хиндуизма, заедно със старогръцкия и латинския – класически език за индоевропейското езикознание. Значението на думата санскрит е „обработен, съвършен“. – Б. ред.

ГЛАГОЛЪТ *СЪМ* В СТАРОБЪЛГАРСКИ И СТАРОАНГЛИЙСКИ ЕЗИК – ЛЕКСИКАЛНИ И ГРАМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ

Мария Анастасова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Мария Анастасова. Глагол *быть* в древнеболгарском и древнеанглийском языках – лексические и грамматические особенности

В данной статье рассматривается глагол с экзистенциальной семантикой из ядра языковой системы – *быть* – в древнеболгарском и древнеанглийском языках. На основе сравнения его лексических значений и грамматических употреблений в обоих языках предполагаем, что производные формы корня **es* изначально использовались для выражения существования и тождества, а формы корней **bhV* и **h₂wes-* – только для выражения существования. Позже идея существования объединяет корни **bhV* и **es* в единую парадигму. Формальное противопоставление корней становится средством выражения разных грамматических категорий глагола. Наблюдается сходство в лексических и грамматических функциях глагола *быть* в древнеболгарском и древнеанглийском языках.

Ключевые слова: копула, полнозначный глагол, тождество, существование, лексическое значение, грамматическое значение

Maria Anastasova. The Verb *to Be* in Old Bulgarian and Old English – Lexical and Grammatical Characteristics

The present article deals with the verb *to be* in Old Bulgarian and Old English. Comparing the verb's lexical meanings and grammatical uses we assume that the forms derived from the root **es* were originally used to express existence and identity, and the forms of the roots **bhV* and **h₂wes-* were only used to express existence. Later, the idea of existence united **bhV* and **es* into a single paradigm. The formal opposition of roots becomes a means of expressing different grammatical categories of the verb. It is clearly visible that there exist similarities in the lexical and grammatical functions of the verb *to be* in Old Bulgarian and Old English.

Key words: copula, full verb, identity, existence, lexical meaning, grammatical meaning

Целта на настоящата статия е да очертае приликите при глагола с екзистенциална семантика (*съм*) в старобългарски и староанглийски език. Този глагол е от ядрото на езиковата система. Проследяването на

лексикалната и граматичната му реализация в отделни езици позволява извеждането както на техните универсални, така и на уникалните им особености. Старобългарският глагол *вѣтъи/вѣмъ* и староанглийският *bēon/wesan* освен сходство в лексикалното си развитие демонстрират сходство и в граматичните си функции.

Според Е. Бенвенист глаголят *съм* съществува като две отделни лексеми с различни функции – глагол *връзка (копула)* и *пълнозначен* глагол. В много от езиците обаче тези две лексеми са се слели (Бенвенист 1974: 203).

Във функция на копула глаголят е изразявал тъждество между носител и признак. Когато *съм* има функция на глагол връзка, са възможни следните варианти – да бъде пропуснат или да бъде изразен. В много езици именните компоненти са свързани, без да се употребява някакъв глагол. Такива примери откриваме в руски (*Собака – млекопитающее*) и в унгарски (*A kutya emlős*). Бенвенист обяснява, че в подобни езици тъждеството между двата именни члена се означава с помощта на нулева морфема (или пауза) (Бенвенист 1974: 205).

В древносемитските езици отсъства глагол *съм* и тъждеството между двата именни компонента се осъществява по два начина – чрез пауза или чрез местоимение. Примерите, които Е. Бенвенист предлага, са от арамейски. В първия случай двата именни елемента се поставят непосредствено един до друг, а при изговор между тях се прави пауза, която няма графично означаване – т. е. графично отсъства какъвто и да е специален изразител на тъждеството (*malkūteh malkūt ‘ālam* ‘неговото царство – вечно царство’). Във втория случай се използва местоимение в 3 л. ед. ч. или мн. ч., поставено между субекта и предиката (*elāhkōn hū ‘elāh ‘elāhīn* ‘вашият бог, той (= е) бог на боговете’). Подобни изразители на тъждество се наблюдават и в арабски (Бенвенист 1974: 206)¹.

Друг начин за предаване на тъждество е с помощта на глаголна форма, различна от тази, която се използва за изразяване на съществуване. Например в латински глаголят *esse* придобива функцията на глагол връзка, когато идеята за съществуване се прехвърля към глаголите *existere/extare*. Такъв тип диференциация се среща и в други езици – ирландски, кучански (*nes-* и *stare*), испански (*ser* и *estar*), сиамски и др. В тези езици разграничаването между значенията „тъждество“ и „съществуване“ се прави с помощта на лексикална иновация (Бенвенист 1974: 208 – 209).

¹ Още относно алтернативните начини за изразяване на тъждество вж. в Бенвенист 1974: 206 – 208.

Последната възможност, която се среща в повечето индоевропейски езици, е един и същи глагол да се използва и за изразяване на съществуване, и като глагол връзка. Пример за език, в който се наблюдава подобно явление, е френският, в който няма разграничаване между *être* и *exister*. Така в него не е налична нито опозицията, която откриваме в руски (нулева морфема : *есть* и различие в падежа, необходим след предиката – им. п. : тв. п.), нито пък като тази в испански (*ser* : *estar*). Според Бенвенист това своеобразно сливане в известна степен опростява функционирането на флексите на времената, тъй като се установяват по-регулярни парадигми, а граматичната връзка получава и лексикално изразяване – *съм* става лексема, която може да означава и съществуване, и тъждество (Бенвенист 1974: 209).

Два различни глаголни корена – **bhV* (V – вокал) за представяне на съществуване, наличие на субстанция или явление, които имат пространствена и времева определеност, и **es* за изразяване на съществуването на носител и тъждествен с него признак без определеност в пространството и във времето – се наблюдават в класическите индоевропейски езици. В старогръцки има 2 глагола с отделни парадигми: **es* > *εἶ-μι* ‘съм, бивам, съществувам, трая, живея; случва се’ и **bū* > *φύω*, който има транзитивна и интранзитивна употреба: I транз. ‘раждам, произвеждам, създавам’; II интранзит. – ‘раства, израствам; притежавам; съм, съществувам, намирам се’. В латински също има 2 отделни парадигми за сегашно време: от корена **es* – ед. ч. *sum*, *es*, *est* и т. н., и от корена **bi* > *fi* ‘ставам, бивам’ – ед. ч. *fio*, *fis*, *fit* и т. н. (вж. Джелъова 2002: 125 и Войнов и др. 1992: 221, 889).

Сливането на корените **bhV* и **es* в една парадигма се основава на общото им значение *съществуване, наличие*.

Благодарение на формалните си различия обаче двата корена се специализират в изразяване на отделни глаголни категории и техните грамеми: **bhV* става показател за разновременност с момента на говоренето с две прояви – предходност и следходност. Коренът с показател **bhV* се използва за образуването на бъдеще и минало време на *съм* (**bho-n*, **bhū*) в старобългарски, както и на бъдеще време в староанглийски – *bið*.

В староанглийски за образуване на миналото време на *съм* се използва трети корен – **h₂wes-* ‘оставам, живея, продължавам да съществувам’.

За корена **es* се солидаризираме със съжденията на А. Джелъова, инспирирани от анализа на Е. Бенвенист, за глагола *съм*:

При глагола с корен **es* има неразчлененост на идеята за съществуване, състояние и процес. С корена **es* се образуват форми без локализация във времето, които определяме като сегашно време само по един признак – ак-

туалност в момента на изказването, но съществуването като непрекъснатост е било, е и ще продължава неизвестно докога. При корена *es* липсва идея за начало, край и за насоченост.

(Джельова 2015: 129 – 130)

Двата корена – **bhV* и **es*, от индоевропейския праезик и образувателните *от* и *чрез* тях синтетични и аналитични езикови структури следват сходни модели в развитието си в старобългарски и в староанглийски, което ще проследим, като направим парадигматична (1), лексикална (2) и граматична съпоставка (3) на техните прояви.

1. В старобългарски коренът **es-* се обединява с корените **bhū-*, **bē*, **bī*, **bon-d* с разширител *d* (Джельова 2012: 152). Формите от основата *вжд-* – *вждж*, *вждешн* и т. н., са с окончанията за сегашно време, но се използват за изразяване на бъдеще време. Според Ив. Добрев при глагола *вѣтити* формите *исмь*, *исн* и формите *вждж*, *вждешн* образуват суплетивна видова двойка² – формите от корен **es* са от несвършен вид, а тези от **bon-d* са от свършен (вж. Добрев 1991: 268). Последните се смятат за единствените специални форми за бъдеще време в старобългарски. Производните глаголи *сѣвѣтити*, *нзѣтити* и др. образуват бъдеще време по същия начин (Славова 2017: 294).

Аористните форми в старобългарски възхождат към корена **bhū-*: ед. ч. 1 л. *вѣхъ*, 2 л. *вѣ/вѣстѣ*, 3 л. *вѣ/вѣстѣ*. Има няколко теории относно произхода на второ- и третоличните аористни форми. Някои виждат в разширителя *-стѣ* запазена сигма и окончание; други смятат, че формата е получена по-скоро под влияние на формата за сегашно време – *истѣ* (Хабургаев 1974: 282, цит. по Славова 2017). Според Иван Добрев обаче не е редно във формата *вѣ-стѣ* да се търси запазена сигма, тъй като тя възхожда към *bhu-H₂-dh-t*, където *dt* се разподобява в *ст*. Наставката *dh* е означавала достигнато състояние. В подкрепа на това твърдение е и фактът, че „във 2 и 3 л. ед. ч. праславянският и старобългарският аорист е по правило асигматичен“ (Добрев 1982: 76).

За имперфект в старобългарски са се използвали формите с корен **bē* > *вѣ* с имперфектни окончания *вѣ-ахъ*, *вѣ-аше*, *вѣ-аше*, *вѣ-ахомъ*, *вѣ-ашете*, *вѣ-ахж* или с аористни окончания след него: *вѣ-хъ*, *вѣ*, *вѣ*,

² В старобългарски има още няколко глагола, които образуват видови двойки от различни корени. Повече вж. в Добрев 1991: 268.

в'ѣхѡмѣ, в'ѣстѣ, в'ѣшѡ (Джельова 2019: 144). За в'ѣ-хѣ, в'ѣ, в'ѣ, в'ѣ-хѡмѣ, в'ѣ-стѣ, в'ѣ-шѡ/в'ѣ-хѣ се смята, че са аористни по произход, но са се използвали като форми на имперфекта. Ив. Харалампиев предполага, че имперфектните форми в'ѣхѣ, в'ѣшѣ и т. н. са се появили по-късно, но бързо са се свили до в'ѣхѣ, в'ѣшѣ и т. н. Вероятно това явление е свързано със замяната на аористните форми с имперфектните, което се наблюдава в среднобългарски, а старите аористни формите в'ѣхѣ, в'ѣ/в'ѣстѣ са започнали да се използват за образуване на условно наклонение (вж. Харалампиев 2001: 143).

Освен формите за сегашно време *ѣсмѣ, ѣси, ѣстѣ, ѣсмиѣ, ѣсте, сѣтѣ* от корена **es* се образува и сегашното деятелно причастие *с-ѣ*. За разлика от него миналите деятелни причастия се формират от корена **bhū* – *в'ѣ-в'ѣ* и *в'ѣ-л-ѣ*. От същия корен се образува и формата *в'ѣш-ѡ-шт-ѡ*, която се състои от корен за минало свършено време и показател за сегашно деятелно причастие. Формата е регистрирана в староруски преписи (Джельова 2002: 125).

В старобългарски единствената морфема, която може да стои пред корена **es-* на глагола *сѣм*, е отрицателната частица *не*. Отрицателната частица се е сляла с формите на глагола *сѣм*, като след „фонетични преобразувания“ формите в старобългарски са *нѣсмѣ* (*ne esmī > neesmī > nēsmī*), *нѣси* (*ne essi > nēssi > nēsi*)“ (Джельова 2015: 131). Сливането на частичката с корена отличава тези отрицателни форми от останалите отрицателни форми на глаголите в старобългарски. В староанглийски отрицателната частица също се слива с корена **es-*, но тя би могла да се слее и с др. глаголи – напр. *habban*, *willan* и т. н.

Смята се, че в парадигмата на глагола *сѣм* в староанглийски има 3 различни корена: формите с *b-* идват от староанглийския глагол *bēon*, който възхожда към праиндоевропейския корен **bhV-*; тези за минало време възхождат към праиндоевропейския корен **h₂wes-*; сегашното спрежение на глагола *wesan* пък идва от праиндоевропейския корен **h₁es*.

В староанглийски има две парадигми за сегашно време на глагола *сѣм*: едната е наследник на праиндоевропейския корен **h₁es-*, а другата – на корена **bhV-* (представен от *bēon* в староанглийски). Тук е важно да уточним, че макар повечето автори да отбелязват формите *eom*, *eart* и т. н. като сегашна парадигма на инфинитива *wesan*, те всъщност са наследници на праиндоевропейския корен **h₁es-*, който в прагермански

не е имал инфинитивна форма и форми за минало време. Инфинитивът и формите за минало време са се образували от корена **h₂wes-*.

Интересно е, че формите на *bēon* са влезли в спреженията на останалите западногермански езици, но само в староанглийски са се развили като отделна паралелна парадигма. Няма пълна сегашна парадигма на глагола с корен **bheu-* в готски или старонорвежки (Дитер 1900, цит. по Вишер 2008).

Съществуват две теории относно появата на паралелните парадигми в староанглийски. Според едната наличието на суплетивно спрежение в западногерманските езици се дължи на ранен езиков контакт с келтските племена, а двете отделни парадигми в староанглийски са архаична черта, наследена от ранния западногермански (Шумахер 2007: 194 – 195, цит. по Вишер 2008). Според другата още в ранните западногермански диалекти двата корена са се слели в обща парадигма на глагола *съм*, а отделните парадигми в староанглийски по-скоро се дължат на по-късно келтско влияние – след заселването на Британските острови от германски племена (Луц 2009: 194 – 195).

Част от формите влизат в употреба по-късно – причастията *bēonde* и *(ge)bēon* се появяват в текстове от XI в. (Кембъл 1991: 350).

В различните паметници и диалекти се откриват и фонетични варианти на формите в спрежението на *съм* в староанглийски. Тези варианти са резултат от нормални звукови промени³ (Кембъл: пак там).

В нортумбрийския диалект липсват формите за повелително наклонение от инфинитива *wesan*. Според Кембъл разликата между повелителните форми на *wesan* и *bēon* е по-скоро диалектна, а не семантична – формата *bēo* се среща в западносаксонския и мерсийския диалект (никога в нортумбрийски), а формата *wes* е характерна за нортумбрийския, но се появява и в западносаксонския, и в мерсийския (Кембъл 1991: 350 – 351).

Подобно е и различието в употребите на инфинитива и на подчинителното наклонение. Инфинитивът *bēon* (*bīon*, *bīan*) е присъщ на западносаксонския и на мерсийския диалект, а *wosa* – на нортумбрийския. В Ръшуъртовата глоса веднъж е употребена формата *wesa*, а в Линдисфарнските евангелия – веднъж *bīan*. Що се отнася до подчинителното наклонение, формата *sīe* откриваме в ранния западносаксонски, кентския, нортумбрийския, както и във Веспасианския псалтир, а *bēo* – в Ръшуъртовата глоса. Формата *bēo* започва да се употребява в ранния западносаксонски, а в късния период става преобладаваща, докато в

³ За различните варианти вж. Кембъл 1991: 350.

нортумбрийския диалект *bēo* се използва само в Линдисфарнските евангелия (Кембъл 1991: 351).

Отрицанието при формите на глагола *wesan* ‘съм’ става с помощта на частицата *ne*, която често се клитизира и се слива с глагола. Така вместо *ne + is* имаме формата *nis*. Отрицателната частица не се слива обаче с формите на *bēon*. Аналогично е положението и в старобългарски при двата корена **es* и **bhV*: *нѣсмь* — *нѣ вѣдахъ*, *нѣ вѣждѣтъ*.

От изложеното дотук става ясно, че макар и да има някои разлики между спреженията на глагола *съм* в старобългарски и староанглийски, всъщност между тях съществуват и доста прилики. След формалното сравнение на парадигмите предстои да съпоставим значенията на двата глагола.

2. За да проследим основните лексикални значения, в които глаголят *съм* може да се прояви в старобългарски и староанглийски език, предлагаме паралелни употреби от Мариинското евангелие и Уесекските евангелия. Изборът на тези текстове е продиктуван от две основни причини: 1) не съществуват друг тип паралелни текстове на старобългарски и староанглийски; 2) двата текста са от един и същи период – и Мариинското евангелие, и Уесекските евангелия са датирани около края на Х в. – началото на XI в.

Базирали сме извадката на основните лексикални значения на глагола *съм* на изброените употреби в речниковата статия за глагола *вѣтъ* в *Старобългарски речник* (Иванова-Мирчева, ред. 1999: 127 – 129) и сме добавили и успоредните примери от староанглийски:

1) Съм, съществувам:

исконн.	<u>вѣаше</u>	слово.	и	слово	<u>вѣаше</u>	отъ ба
в началото	беше	слово	и	словото	беше	от бога
<i>on frymðe</i>	<u>wæs</u>	<i>word</i>	<i>and</i>	<i>þæt word</i>	<u>wæs</u>	<i>mid gode</i>
в началото	бе	слово	и	онова слово	бе	с/от бог

‘В начало беше Словото, и Словото беше у Бога’⁴ Йо 1.1

2) Намирам се, оказвам се някъде, пребивавам, живея:

<u>вѣдахъ</u>	же	тоу	женъ	мъногъ	нз далече	зѣрашѣ
бяха	прочее	там	жени	много	от далече	гледащи
<i>witodlice</i>	<i>þær</i>	<u>wæron</u>	<i>manega</i>	<i>wif</i>	<i>feorran...</i>	
наистина	там	бяха	много	жени	отдалеч...	

‘Там бяха също и гледаха отдалеч много жени’ Мт 27.55

⁴ Примерите от старобългарски са по Ягич 1883, а тези от староанглийски – по Брайт 1893, Брайт 1904, Брайт 1905, Брайт 1910. Преводът на съвременен български език е по Библия. Синаodalно издание (1982).

3) Налице съм, има (ме) – глаголът влиза в синонимия с *имам*:

снаа	гѣѣ	вѣ	цѣлантѣ	ѡ
сила	господня	беше	да лекува	ги
<i>Drihtnes</i>	<i>mægen</i>	<i>wæs</i>	<i>hig</i>	<i>tō gehælenne</i>
Господня	сила	беше	тях	да лекува

‘и Той имаше сила Господня да ги изцерава’ Лк 5.17

4) Ставам, случвам се, извършвам се, настъпвам:

и	<u>вѣдѣтъ</u>	гладн	и	пагоуѣтъ.	и	трѡсѣн	по мѣста
и	ще бъдат	глад (мн. ч.)	и	гибел (мн. ч.)	и	трусове	по места
<i>and</i>	<i>manncwealmas</i>	<i>bēoð</i>	<i>and</i>	<i>hungras</i>	<i>wīde</i>	<i>geond land</i>	
и	болести	ще бъдат	и	глад (мн. ч.)	далече	из земята	
<i>and</i>	<i>eorþan</i>	<i>styrunga</i>					
и	на земята	трусове					

‘и на места ще има глад, мор и трусове’ Мт 24.7

5) Произхождам, родом съм отнякъде:

вѣ	же	ѡнанпѣ	отѣ	внѣсандѣ
беше	прочее	Филип	от	Витсаида
<i>sōþlice</i>	<i>Philippus</i>	<i>wæs</i>	<i>fram</i>	<i>Bethzaida</i>
наистина	Филип	беше	от	Витсаида

‘А Филип беше от Витсаида’ Йо 1.44⁵

6) Принадлежа, притежание съм (на някого):

аштѣ	поклонниш са	прѣдѣ мноѡ.	<u>вѣдѣтъ</u>	теѣѣ	всѣѣ	
ако	поклониш се	пред мен	ще бъдат	на тебе	всички [неща]	
<i>witodlice</i>	<i>ealle</i>	<i>hig</i>	<i>bēoð</i>	<i>þīne</i>	<i>gif</i>	<i>þū</i>
наистина	всички	те	ще бъдат	твои	ако	ти
<i>beforan</i>	<i>mē</i>					
пред	мен					

‘ако, прочее, ми се поклониш, всичко ще бъде Твое’ Лк 4.7

За употребата на *съм* при изразяване на тъждество можем да посочим следните примери:

доѡроѣ	же	сѣмѡ	се	<u>сѣтъ.</u>	сѣнѣ	цѣрствѣѣ.
доброто	прочее	семе	това	са	синовете	на царството
<i>þæt</i>	<i>gōde</i>	<i>sæd</i> ,	<i>þæt</i>	<i>synt</i>	<i>þæs</i>	<i>heofonlīcan rīces</i>
онова	добро	семе	онова	са	на това	небесно царство
						деца

‘доброто семе, това са синовете на царството’ Мт 13.38

3. След като изяснихме лексикалните значения на *вѣтъ* и *bēon/wesan*, ще посочим и основните им граматични функции.

⁵ В Ягич 1883: 318 този стих е отбелязан като Йо 1.45.

Както в повечето европейски езици, глаголът *съм* и в старобългарски, и в староанглийски може да бъде част от съставно именно сказуемо:

azъ	<u>самъ</u>	пътъ	и	истина	и	животъ
аз	съм	път	и	истина	и	живот
ic	<u>eom</u>	weg	and	sōðfæstnys	and	līf
аз	съм	път	и	истина	и	живот

‘Аз съм пътят и истината и животът’ Йо 14.6

Тук *вѣтън* и *bēon/wesan* се появяват в основното си лексикално значение, а именно ‘съм’. В по-старото и в съвременното състояние на двата езика глаголът *съм* се комбинира със съществителни, прилагателни, числителни имена и местоимения.

Глаголът *вѣтън* се обединява и със сегашни деятелни причастия. Смята се, че тези конструкции са калка от гръцки (Давидов 1991в: 308).

Когато сегашното деятелно причастие се съчетае с формите *вѣдѣш*, *вѣдѣши* и т. н., се образува конструкция, която се използва за означаване на бъдещи действия:

и	се	<u>вѣдѣши</u>	<u>мълчуа</u>	и	не можѣ	проглаголати
и	ето	ще бъдеш	мълчащ	и	не можеш	да проговори
and	nū	bū	byst	suwiende	and	bū
и	сега	ти	ще бъдеш	мълчащ	и	ти
ne	miht	oð	þone	dæg...		
не	може	до	онзи	ден		

‘и ето, ти ще мълчиш и не ще можеш да говориш’ Лк 1.20

Според А. Давидов това значение на конструкцията е обусловено от значението на *вѣдѣш*. В редки случаи е възможна и десемантизация на *вѣдѣш* (Давидов 1991в: 308).

Сегашното деятелно причастие се съчетава и с други форми на глагола *вѣтън*. Приема се, че в тези случаи конструкцията перифразира лични глаголни форми за означаване на обичайно действие или подчертава съдържанието на глагола (Иванова-Мирчева, ред. 1999: 129):

и	вѣ	<u>проповѣдаа</u>	на	сѣнѣмнштнхъ	нхъ...
и	беше	проповядващ	на	синагогите	на тях
and	hē	wæs	bodigende	on	heora
и	той	беше	проповядващ	на	техни
					синагоги

‘И проповядваше в синагогите им...’ Мк 1.39

Както се вижда, подобна конструкция съществува и в староанглийски. Няма единно мнение дали тя е родоначалникът на съвременните прогресивни форми. Учените не могат да стигнат и до консенсус относно произхода ѝ – според някои тя е възникнала самостоятелно⁶, а според други – под влияние на друг език. Най-многобройни са под-

⁶ Вж. Никел 1966 и Висер 1963 – 1973.

дръжниците на теорията за влияние от латински (а и гръцки)⁷. Има и предположения, които обаче имат слаба научна обосновка, че конструкцията е възникнала по френски образец⁸. Според последната теза възникването ѝ е предизвикано от келтски езиков контакт, тъй като в британската група езици съществуват много сходни конструкции⁹.

Конструкцията има няколко основни значения. Едно от тях, както и при съвременния прогресив, е дуративното. Друга функция е била очертаването/рамкирането на някакво друго действие, като действието, изразено чрез *beon/wesan* + *-ende*, обикновено е било незавършено. В комбинация със сегашно причастие глаголът *съм* е можел да изразява и бъдещи действия, повторяеми действия и навици, както и да поставя акцент върху действието, означено от причастиято.

Друга изключително важна функция на глагола *вѣти* е участието му в състава на аналитичните глаголни форми, често наричани сложни глаголни времена. Глаголът влиза в състава на формите на перфект, плусквамперфект и футурум екзактум. В староанглийски глаголът *beon/wesan* също служи за образуване на по-стария тип перфект, плусквамперфект и футурум екзактум. Постепенно тези форми влизат в конкуренция с формите, които съдържат глагола *habban*. В периода, от който са Уесекските евангелия, активните перфектни форми с *beon/wesan* се използват с интранзитивни глаголи, които означават движение или промяна – повечето са глаголи за движение.

При старобългарския перфект глаголът *вѣти* е във формите си за сегашно време (*вѣмь*, *вѣси* и съответните отрицателни форми *нѣвѣмь*, *нѣвѣси*):

гн	б	таланѣта	ли	еси	прѣдалъ.	се
господарю	два	таланта	ми	си	предал	ето
дрюгаѣ	дѣва	привѣтъ	има.			
другите	два	придобих	с/чрез тях			
<i>Hlāford,</i>	<i>twā</i>	<i>pund</i>	<i>þū</i>	<i>mē</i>	<i>sealdeſt;</i>	<i>nū</i>
господарю	две	монети	ти	ми	даде	сега
<i>ic</i>	<i>hæbbe</i>	<i>geſtrýnyd</i>	<i>ōðre</i>	<i>twā.</i>		
аз	имам	придобити	други	две		

‘господарю, ти ми предаде два таланта: ето, аз спечелих с тях други два’
Мт 25.22¹⁰

⁷ Вж. Йесперсен 1909 – 49, Райт 1951 и Мосе 1938.

⁸ Вж. Айненкел 1914.

⁹ Вж. Митендорф, Попе 2000.

¹⁰ Тук няма съответствие на старобългарската перфектна форма със староанглийски, но форма, наподобяваща днешния перфект, преводачът на староанглийски е поставил в друга част на същия стих.

Както се вижда, и в староанглийски е използвана перфектна форма, но на друго място, а причастието е комбинирано с глагола *habban*. Съществуват обаче и примери с *beon/wesan*:

hit ys tīma ys cūmen

то е време е дошло

‘Свърши се, дойде часът’ Мк 14.41

Вече отбелязахме, че в периода X – XI в. (откогато са Уесекските евангелия) преобладаващите употреби на глагола *beon/wesan* са с интранзитивни глаголи за движение и промяна. Можело е причастието да бъде склонено, но по-често са му липсвали окончания.

При аналитичната перфектна структура мястото на *вѣти* в старобългарски е подвижно – стои пред или след причастието (Мейе 1951: 212, 387). Според Ваян глаголът *сѣм* най-често има поведение на полуклитика (Ваян 1952: 280). Сходно явление се наблюдава и в староанглийски – глаголът *сѣм* се позиционира пред причастието или след него. Съществувал е и трети вариант в староанглийски, при който между тези два компонента има други части на изречението и тогава причастието и глаголът *сѣм* образуват рамкова конструкция.

Отрицателната частица може да е пред спомагателния глагол и да е слята с корена **es > ɛs-* или да стои пред причастието (Давидов 1991a: 299):

отроковѣца	<u>нѣстѣ</u>	<u>оумрѣла</u>	нѣ	спитѣ.			
девојката	не е	умряла	а	спи			
<i>nīs</i>	<i>his</i>	<i>mæden</i>	<i>nā</i>	<i>dead</i>	<i>as</i>	<i>hēo</i>	<i>slæpð.</i>
не е	тази	девојка	въобще	умряла	но	тя	спи

‘Детето не е умряло, а спи.’ Мк 5.39

мѣнѣ	никогаже	<u>не</u>	<u>далѣ</u>	<u>еси</u>	козѣлатѣ
на мен	никога	не	дал	си	козле/яре

‘и мене никога дори козле не си дал’ Лк 15.29¹¹

Смятаме, че в Мк 5.39 комбинацията на глагола *сѣм* с *dēad* в староанглийски също е пример за перфект. Макар от съвременна гледна точка *dēad* да е прилагателно име, то произхожда от тевтонската причастна основа **dau* в комбинация с причастните наставки **-pa* и **-da*, възхождащи към праиндоевропейската наставка **-to* (Клайн 1966: 405). Смятаме, че често *dēad* се появява на място, на което се очаква да има

¹¹ В този пример на староанглийски съответства претеритна форма, което никак не е учудващо, тъй като категорията на перфекта все още е в процес на установяване.

минало причастие с активна семантика. Висер също посочва *is dead* като пример за конструкция, състояща се от глагола *съм* и минало причастие (Висер 1963 – 1973: 48).

Друга употреба на глагола *вѣтъи* е при образуването на формите на плюсквамперфект. В тях той участва с имперфектните си форми – *вѣахъ*, *вѣашѣ* и т. н., или с аористните си форми с имперфектно значение – *вѣхъ*, *вѣ* и т. н.:

законооучители.	иже	вѣахъ	прѣшѣхъ	отъ	вѣсѣкоуа	всѣхъ
закоучители	които	бяха	дошли	от	всички	села
галилеи	и	иудеи				
Галилейски	и	Иудейски				

‘законоучители, на дошли от всички села на Галилея и Иудея’ Лк 5.17

Аналогично миналото време на *beon/wesan* се използва при по-старите форми за плюсквамперфект в староанглийски. Тук отново се появяват причастия на интранзитивни глаголи. Причастията са склонени или несклонени. Пример за подобна форма е:

<i>ðā</i>	<i>for</i>	<i>sē</i>	<i>hælend</i>	<i>and</i>	<i>gemette</i>	<i>þæt</i>	<i>hē</i>	<i>wæs</i>
като	дойде	този	лечител	и	намери	че	той	беше
<i>forðfaren</i>	<i>and</i>	<i>for</i>	<i>fēower</i>	<i>daȝon</i>	<i>bebyrged</i>			
умрял	и	за	четири	дни	погребан			

‘Като дойде Исус, намери, че той е вече от четири дена в гроба.’ Йо 11.17

Примерът в Йо 11.17 е доста интересен, тъй като глаголят *съм* е комбиниран с 2 причастия – едното от тях явно има пасивно значение (*bebyrged*), а другото няма как да се изтълкува като пасивно. Семантиката му е по-скоро на активно причастие в рамките на перфектна конструкция (*forðfaren*).

Много честа е употребата на *is/wæs* и синонимния им глагол *wearþ* в комбинация с причастието *geworden* – форма на глагола *weorþan*. Смятаме, че тези форми също имат активно перфектно значение, тъй като с причастие от интранзитивния глагол *weorþan* пасивно тълкуване не изглежда възможно:

<i>and</i>	<i>þær</i>	<i>wearð</i>	<i>geworden</i>	<i>mycel</i>	<i>smyltness</i>
и	там	беше	(на)станала	голяма	тишина

‘и настана голяма тишина’ Мт 8.26

Глаголят *съм* участва и във формите на футурум екзактум. Тук той отново се обединява с минало деятелно II причастие, но във формите за футурум екзактум участват формите *вѣдѣ*, *вѣдѣши* и т. н. Примери за футурум екзактум се срещат доста рядко в старобългарски (Давидов 1991б: 307). Те напълно липсват в евангелските текстове (Мирчев 1972: 90), затова ще цитираме пример от друг старобългарски паметник:

аще на[sic] то сътворниъ. владѣхъ подражал бѣдемъ
 ако това направим на владци подражавали ще бъдем
 ‘ако това направим, на владците бихме подражавали’ Супр 379.11

С глагол вѣтън се образуват аналитичните форми на условно наклонение в старобългарски. По-старият вариант използва специални форми на вѣтън – внмѣ, вн и т. н., които почти не се срещат самостоятелно. Бругман изразява предположение, че тези форми може би са остатък от някогашния опатив, който се е образувал от комбинация между тези форми и супин (Бругман 1922: 587, цит. по Давидов 1991г). Впоследствие старинните форми на вѣтън са изместени от аористните – вѣхъ, вѣ и т. н., които по-нататък в развитието на езика се използват предимно в рамките на условното наклонение. Влиянието на старинните форми обаче личи във възникналите по-късно форми от типа внхомъ, вншѣ (Давидов 1991г: 313):

се	же	вѣднѣ.	ѣко аще	<u>вн вѣдѣхъ</u>	<u>гнѣ</u>	храни.
това	прочее	знайте	[че] ако	би знаел	господарят	на дома
вѣ	кѣж	стражѣ	татѣ	<u>прѣдѣтъ.</u>	<u>вѣдѣхъ</u>	оубо
в	коя	стража	крадецът	ще дойде	бдял	прочее
<u>вн.</u>	<u>и</u>	<u>не вѣ</u>	<u>оставилъ</u>	<u>подѣрутън</u>	<u>храни</u>	<u>своего.</u>
би	и	не би	оставил	да подре	дома	негов

‘Знайте и това, че ако стопанинът на къщата знаеше, в кой час ще дойде крадецът, той щеше да стои буден и нямаше да остави да му подкопаят къщата.’ Мт 24.43

Позицията на отрицателната частица не е строго определена – тя може да предхожда и спомагателния глагол, и причастието:

и	аще	<u>не вѣшѣ</u>	<u>прѣкратни сѣ</u>	<u>дѣне</u>	<u>тн.</u>
и	ако	не бяха	прекратили се	дни	тези
<u>не вѣ</u>	оубо	<u>спѣсѣ сѣ</u>	<u>плѣтъ</u>		
не би	прочее	спасила се	плът		

<i>And</i>	<i>buton</i>	<i>þa</i>	<i>dagas</i>	<i>gescyrte</i>	<i>wærun</i>
и	ако не	тези	дни	съкратени	бяха
<i>naere</i>	<i>nan</i>	<i>mann</i>	<i>hal</i>	<i>gewordyn</i>	
нямаше да е	никой	човек	здрав	станал	

‘И ако не се съкратяха ония дни, не би се спасила никоя плът’ Мт 24.22

доуѣка	<u>вн вѣшо</u>	емоу	аштѣ	<u>сѣ вѣ</u>	<u>не роднаъ</u>	<u>ѣкъ</u>	тѣ
добре	би било	нему	ако	се би	не родил	човек	този
<i>betere</i>	<i>wære</i>	<i>þām menn</i>	<i>þæt hē</i>	<i>nāfre</i>	<i>nære</i>	<i>ācenned</i>	
по-добре	би било	на онзи мъж	той	нигма	да не се е	родил	

‘добре щеше да бъде за тоя човек, ако не бе се родил’ Мт 26.24

Условното наклонение изразява значения за неосъществена вероятност, цел, намерение или възможност при определени условия. За изразяване на тези значения в староанглийски често се ползва форма за подчинително наклонение на пълнозначен глагол, но е много интересна и употребата на глагол *сѣм* в подчинително наклонение и минало причастие, което може да има активна или пасивна семантика. Както се вижда в Мт 24.22, в старобългарски и в староанглийски има две аналитични конструкции: в старобългарски – в условно наклонение, а в староанглийски – минала форма на *сѣм* в подчинително наклонение и минало причастие. Тук не е съвсем ясно дали първото причастие в староанглийски (*gescyrte*) е активно, или пасивно. В старобългарски приемаме, че имаме причастие във възвратно-среден залог. Сходна е ситуацията и в Мт 26.24.

Формите за страдателен залог също се образуват с помощта на *бѣти* (в сегашно време, имперфект, аорист и бъдеще време) + минало страдателно причастие. Формите от типа *посѣланъ естъ* имат значение на перфект в страдателен залог, а тези от типа *посѣланъ бѣ* на плусквამперфект в страдателен залог (Добрев 1982: 260 – 261).

Примери за аналитични страдателни форми в старобългарски има и със сегашно страдателно причастие, но тук няма да ги разглеждаме, тъй като в староанглийски такива липсват.

Важно е да отбележим, че приемаме комбинациите от форми на глагола за съществуване *сѣм* + *мин. страд. прич.* за пасивен перфект:

ВАМЪ	ЖЕ	И	ВЛАСИ	ГЛАВЪ	ВСИ	ОЩЪТЕНИ	СЪТЪ
вам	прочее	и	косми[те]	на главата	всички	изчислени	са
<i>and</i>	<i>sōþlice</i>	<i>ealle</i>	<i>ēowres</i>	<i>hēafdes</i>	<i>loccas</i>	<i>synt</i>	<i>getealde</i>
и	наистина	всички	ваши	на глава[та]	кичури	са	преброени

‘а вам и космите на главата са всички преброени’ Мт 28.15

СЪТВОРИША		КАКОЖЕ.		НАУЧЕНИ		БѢША
направиха		както		научени		бяха
<i>dydon</i>	<i>eall</i>	<i>swā</i>	<i>hig</i>	<i>gelærede</i>		<i>wæron</i>
направиха	всичко	както	те	научени		бяха

‘постъпиха, според както бяха научени’ Мт 10.30

И	ЕЖЕ	АЩЕ	РАЗДРЪКШИШ	НА	ЗЕМН	БЪДЕТЪ
и	всичко	което	отвържеш	на	земята	ще бъде
РАЗДРЪКШЕНО	НА	НЕБЕСЕХЪ				
развързано	на	небесата				
<i>and</i>	<i>swā</i>	<i>hwæt</i>	<i>swā</i>	<i>pū</i>	<i>unbindst</i>	<i>ofer eorþan</i>
и	това	което	ти		развържеш	на земята
<i>þæt</i>	<i>byð</i>	<i>unbunden</i>	<i>on</i>	<i>heofonum</i>		
това	ще бъде	развързано	на	небесата		

‘и каквото развържеш на земята, ще бъде развързано на небесата’ Мт 16.19

В староанглийски конструкции от причастия на транзитивни глаголи и глагола *beon/wesan*, както и синонима му *weorþan*, изразяват пасивно значение. Приемаме, че подобно на старобългарски, форми от типа *is + мин. причастие* имат перфектно пасивно значение (Мт 10.30), *wæs + мин. причастие* – значение на пасивен плусквамперфект (Мт 28.15), а *bið + мин. причастие* – често значение на пасивен футурум екзактум (Мт 16.19).

Пасивните форми могат да се използват и в условно наклонение – *аштѣ нѣ кн тн дано* (Славова 2017: 376). Формално, а и семантично с известни модални нотки активните форми за условно наклонение доста наподобяват тези на перфекта. Условното наклонение, както и формите на перфекта в изявително наклонение, се образува от форма на глагола *бѣти* – старите аористни форми *кнмь*, *кн*, *кн* и т. н. или пък по-новите форми (също повлияни от аористните) – *кѣхъ*, *кѣ*, *кѣ* – и минало деятелно II причастие. Що се отнася до значението на формите, приемаме интерпретацията на А. Джельова и определяме условното наклонение „като възможност за реализиране на потенциален признак“ (Джельова 2019: 167).

В направения преглед ясно се очертават приликите както в лексикалните значения, така и в граматичните функции на глагола *съм* в старобългарски и староанглийски. Очевидно е, че и в двата езика първоначално формите на корена **es* са изразявали съществуване на носител и тъждествен с него признак, а тези с показател **bhV* – само съществуване. В староанглийски се използва и коренът **h₂wes-*, който е синонимен на корена **bhV* и означава ‘оставам, живея, продължавам да съществувам’. Постепенно разликите в значенията между корените **es* и **bhV* (във вариант с различна гласна) се заличават и те се обединяват в една парадигма. Формалното им разграничаване обаче се специализира в изразяване на различни граматични значения в синтетични и в аналитични структури, при което се наблюдава забележително сходство между старобългарски и староанглийски. Нашите наблюдения откриват перспектива за по-нататъшни изследвания в тази посока.

ЛИТЕРАТУРА

- Айненкел 1914:** Eienkel, E. Die Entwicklung des englischen Gerundiums. // *Anglia* 38, 1914.
- Бенвенист 1974:** Бенвенист, Э. *Общая лингвистика*. [Benvenist, E. *Obshhaya lingvistika*.] Москва: Прогресс, 1974.

- Брайт 1893:** Bright, J. W. *The Gospel of Saint Luke in Anglo-Saxon*. Oxford: Clarendon Press, 1893.
- Брайт 1904:** Bright, J. W. *The Gospel of Saint John in West-Saxon*. Boston, USA and London: D. C. Heath & Co., 1904.
- Брайт 1905:** Bright, J. W. *The Gospel of Saint Mark in West-Saxon*. Boston, USA and London: D. C. Heath & Co., 1905.
- Брайт 1910:** Bright, J. W. *The Gospel of Saint Matthew in West-Saxon*. Boston, USA and London: D. C. Heath & Co., 1910.
- Бругман 1922:** Brugmann, K. *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Berlin u. Leipzig: de Gruyter, 1922.
- Ваян 1952:** Ваян, А. *Руководство по старославянскому языку*. [Vaillant, A. *Rukovodstvo po staroslavjanskomu yazyku*.] Москва: Издательство иностранной литературы, 1952.
- Висер 1963 – 1973:** Visser, Fr. *An Historical Syntax of the English Language*. 4 vols. Leiden: E. J. Brill, 1963 – 73.
- Вишер 2008:** Wischer, I. On the use of *beon* and *wesan* in Old English. // Lenker, U, J. Huber & R. Mailhammer (eds.). *English Historical Linguistics 2008*. Amsterdam: John Benjamins, 2008, 217 – 236.
- Войнов и др. 1992:** Войнов, М., Вл. Георгиев, Б. Геров, Д. Дечев, Ал. Милев, М. Тонев. *Старогръцко-български речник*. [Voynov, M., Vl. Georgiev, B. Gerov, D. Dechev, Al. Milev, M. Tonev. *Starogratsko-balgarski rechnik*.] София: ДФ „София – принт“, 1992.
- Давидов 1991а:** Давидов, А. Минало неопределено време (перфект). // И. Дуриданов (гл. ред.). *Граматика на старобългарския език*. [Davidov, A. *Minalo neopredeleno vreme (perfekt)*. // I. Duridanov (gl. red.) *Gramatika na starobalgarskiya ezik*.] София: БАН, 1991, 299 – 300.
- Давидов 1991б:** Давидов, А. Минало предварително време (плюсквамперфект). // И. Дуриданов (гл. ред.). *Граматика на старобългарския език*. [Davidov, A. *Minalo predvaritelno vreme (pluskvamperfekt)*. // I. Duridanov (gl. red.) *Gramatika na starobalgarskiya ezik*.] София: БАН, 1991, 300 – 301.
- Давидов 1991в:** Давидов, А. Бъдеще време. // И. Дуриданов (гл. ред.). *Граматика на старобългарския език*. [Davidov, A. *Badeshte vreme*. // I. Duridanov (gl. red.) *Gramatika na starobalgarskiya ezik*.] София: БАН, 1991, 301 – 308.
- Давидов 1991г:** Давидов, А. Условно наклонение. // И. Дуриданов (гл. ред.). *Граматика на старобългарския език*. [Davidov, A. *Uslovno naklonenie*. // I. Duridanov (gl. red.) *Gramatika na starobalgarskiya ezik*.] София: БАН, 1991, 312 – 314.

- Джельова 2002:** Джельова, А. Лексикална и граматична характеристика на формите за сегашно и за минало свършено време на глагола за съществуване в старобългарския език. // *Пространства на езика и присъствието*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. [Dzhelyova, A. Leksikalna i gramatichna harakteristika na formite za segashno i za minalo svarsheno vreme na glagola za sashtestvuvane v starobalgarskiya ezik. // *Prostranstva na ezika i prisastviето*. Sbornik v chest na 60-godishninata na prof. d.f.n. Ivan Kutsarov.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2002, 125 – 135.
- Джельова 2012:** Джельова, А. Глагол быть – ядро языковой системы. [Dzhelyova, A. Glagol byt' – yadro yazykovoy sistemy.] // *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки* № 1, 2012, 150 – 154.
- Джельова 2015:** Джельова, А. Типологична характеристика на глаголно-именните словосъчетания с родителен и с дателен падеж в старобългарския книжовен език. Дисертация. [Dzhelyova, A. Tipologichna harakteristika na glagolno-imennite slovosachetaniya s roditelen i s datelen padezh v starobalgarskiya knizhoven ezik. Disertatsiya.] Пловдив, 2015.
- Джельова 2019:** Джельова, А. Старобългарски език. Морфология. [Dzhelyova, A. Starobalgarski ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2019.
- Дитер 1900:** Dieter, F. *Laut- und Formenlehre der altgermanischen Dialekte*. Leipzig: Reisland, 1900.
- Добрев 1982:** Добрев, И. Старобългарска граматика. Теория на основите. [Dobrev, I. Starobalgarska gramatika. Teoriya na osnovite.] София: Наука и изкуство, 1982.
- Добрев 1991:** Добрев, И. Вид на глагола и видови двойки. // И. Дуриданов (гл. ред.). *Граматика на старобългарския език*. [Dobrev, I. Vid na glagola i vidovi dvojki. // I. Duridanov (gl. red.) *Gramatika na starobalgarskiya ezik*.] София: БАН, 1991, 262 – 268.
- Иванова-Мирчева (ред.) 1999:** Иванова-Мирчева, Д., ред. Старобългарски речник. [Ivanova-Mircheva, D. (red.) *Starobalgarski rechnik*.] Том I. София: Валентин Траянов, 1999.
- Йесперсен 1909 – 1949:** Jespersen, O. *A Modern English Grammar on Historical Principles*, 7 vols. Copenhagen: Einar Munksgaard, 1909 – 1949.
- Кембъл 1991:** Campbell, A. *Old English Grammar*. Oxford: Clarendon, 1991.

- Клайн 1966:** Klein, E. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Vol. I. Amsterdam, London, New York, 1966.
- Луц 2009:** Lutz, A. Celtic Influence on Old English and West Germanic. // *English Language and Linguistics* 13.2, 2009, 227 – 249.
- Мейе 1951:** Мейе, А. *Общеславянский язык*. [Meillet, A. *Obshheslavyanskij yazyk*.] Перевод с второго франц. издания. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951.
- Мирчев 1972:** Мирчев, К. *Старобългарски език. Кратък граматически очерк*. [Mirchev, K. *Starobalgarski ezik. Kratak gramaticheski ocherk*.] София: Наука и изкуство, 1972.
- Миттендорф, Попе 2000:** Mittendorf, I., Er. Poppe. Celtic contacts of the English progressive? // Hildegard L. C. Tristram (ed.), *The Celtic Englishes II*. Heidelberg: Carl Winter, 2000, 117 – 145.
- Мосе 1938:** Mossè, F. *Histoire de la Forme Périphrastique Être + Participe Présent en Germanique. Deuxième Partie: Moyen-Anglais et Anglais Moderne*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1938.
- Никел 1966:** Nickel, G. *Die Expanded Form im Altenglischen: Vorkommen, Funktion und Herkunft der Umschreibung 'beon/wesan' + Partizip Präsens*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1966.
- Райт 1951:** Raith, J. *Untersuchungen zum Englischen Aspekt*. München: Hueber, 1951.
- Славова 2017:** Славова, Т. *Старобългарски език. Университетски учебник*. [Slavova, T. *Starobalgarski ezik. Universitetski uchebnik*.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017.
- Хабургаев 1974:** Хабургаев, Г. А. *Старославянский язык*. [Haburgaev, G. A. *Staroslavyanskij yazyk*.] Москва: Просвещение, 1974.
- Харалампиев 2001:** Харалампиев, Ив. *Историческа граматика на българския език*. [Haralampiev, Iv. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*.] Велико Търново: Фабер, 2001.
- Шумахер 2007:** Schumacher, S. Die Deutschen und die Nachbarstämme: Lexikalische und strukturelle Sprachkontakthänomene entlang der keltisch-germanischen Übergangszone. // Hablitzel, H. & D. Stifter. *Johann Kaspar Zeuß im kultur- und sprachwissenschaftlichen Kontext (19. bis 21. Jahrhundert)*, Kronach 21.7. – 23.7.2006. Hans Hablitzel & David Stifter (eds). Wien: Praesens, 2007.
- Ягич 1883:** Jagić, V. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*. Санктпетербург, 1883.

МЕЖДУ РАЗГОВОРНО И КНИЖОВНО, ИЛИ ЗА ФОНЕТИЧНИТЕ ОСОБЕНОСТИ В ЕЗИКА НА ХРИСТАКИ ПАВЛОВИЧ В ПИСМЕННИК ОБЩЕПОЛЕЗЕН (1835)

Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

*„сичка-та слава бива от учение-то, а учение-то
тамо цвѣти, где-то се предава на свой-а язык“*

Хр. Павлович

Диана Иванова. Между разговорным и литературным, или о фонетических особенностях языка Христаки Павловича в *Письменнике общепольном* (1835)

Предметом настоящей статьи являются фонетические особенности литературного идиома Хр. Павловича, нашедшие отражение в *Письменнике общепольном* (1835). Анализ эксцерпированного материала на фонетическом уровне способствует подтверждению тезиса о том, что в первое десятилетие своего творчества Хр. Павлович придерживался славяно-болгарского типа литературного языка, сочетающего в себе элементы разных систем, функционировавших в этот период: церковнославянского языка (который воспринимался как древнеболгарский) и живой диалектной речи. Выявленное значимое присутствие диалектных фонетических форм в *Письменнике* служит подтверждением того, что автор пользовался «смягченной» (менее архаизированной) разновидностью славяно-болгарского типа литературного языка.

Ключевые слова: Хр. Павлович, *Письменник общепольный* (1835), литературный идиом, фонетические особенности, славяно-болгарский тип литературного языка

Diana Ivanova. Between Colloquial and Literary, or about the Phonetic Features in Christaki Pavlovic's Literary Idiom in *Pismennik Obshtepolezen* (1835)

The subject of this article are the phonetic features reflected in the literary idiom of Hr. Pavlovic in *Pismennik obshtepolezen* (*A Letter Writing Handbook of General use*) (1835). The analyzed excerpted material on the phonetic level contributes to the strengthening of the thesis that in the first decade of his work, Hr. Pavlovic adopts the Slavic Bulgarian literary type, which combines elements of different systems functioning during this period: the Church Slavonic language (perceived as Old Bulgarian) and the spoken (dialectal) speech. The highlighted significant presence of dialect phonetic forms in the *Letter Writing Handbook* shows that the author is using the softer (less archaic) variety of the Slavic Bulgarian literary type.

Key words: Hr. Pavlovich, *Pismennik obshtepolezen* (1835), literary idiom, phonetic features, Slavic Bulgarian literary type

Статията е първата част от по-широко изследване¹, в което се разглеждат книжовноезиковите възгледи на видния възрожденски просветител Христати Павлович и лингвистичните характеристики на неговия *Писменник общеполезен*² (1835) в контекста на езиковите процеси и дискусии през 30-те години на XIX век, като предмет на настоящото изложение са фонетичните особености на писмовника.

I. Книжовноезиковата ситуация през втората четвърт на XIX век

Книжовноезиковата ситуация през втората четвърт на XIX век се характеризира с функционирането на различни по тип писмени системи, които отразяват присъствието на черковнославянската традиция³ (възприемана като старобългарска), все още живите дамаскинарски прояви и засилващата се новобългарска тенденция. Началните стъпки на младата българска книжнина и началното формиране на новобългарския книжовен език (НБКЕ) са белязани с характерната за този период хетерогенност. Продължават книжовните изяви на т.нар. „прост“ език на следходниците на Паисий, но вече представен в по-различен „формат“, наричан от самите тях „славяноболгарски език“.

30-те години на XIX век се очертават като нов етап в развитието славянобългарския книжовноезиков тип – доста по-различен от т.нар. „прост“ език – поради променената комуникативна среда и създаването на първите кодифициращи средства (съвместната граматика на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, на Неофит Рилски и на Хр. Павлович). Именно този книжовноезиков тип става доминиращ през втората четвърт на XIX век.

Новобългарската линия на Петър Берон, който в своя *Рибен буквар* последователно прокарва особеностите на говоримата реч с присъствието на интердиалектни и наддиалектни, общобългарски елементи, започва да си пробива също път в книжовното поле.

От една страна, продължен е примерът на П. Берон, или линията на осъвременяване, на онародняване на книжовния език, а от друга страна,

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от националния Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

² Вж. пълното заглавие на книгата в рубриката *Източници*.

³ Кодифицираният черковнославянски език продължава да бъде авторитетен и да служи за книжовен образец, но той реално не функционира пълноценно (затворен само в религиозната книжнина) и не е използван в нормативния си вид от нито един български книжовник през Възраждането.

продължава, но търпи промени и славянобългарската тенденция, в която се очертават два варианта: с по-силно архаизирана норма и с по-слабо архаизирана.

Авторите не използват нормирания черковнославянски език в чистия му вид, но те не си служат изцяло и с автентичните народни говори, а с обработена, предназначена за книжовна употреба езикова разновидност, която съдържа значително количество черковнославянски елементи, но в структурно отношение книжовният им идиом почива на говорна основа. В славянобългарския език са отразени общобългарски особености, но нерядко прозират и родните диалектни черти на самите книжовници. Тази езикова разновидност се различава и от езика на дамаскините, тъй като възрожденските автори се стремят да му придадат наддиалектност и по-висока обработка.

През 30-те години сред книжовниците възникват спорове по различни езикови въпроси, проблематиката непрекъснато се разширява и задълбочава, като се търсят решения на възникналите проблеми. Един от общественозначимите въпроси е за характера на книжовния език, за установяване на неговата основа, за очертаване на нормативната му рамка, а от друга страна – детайлизиране и уточняване на отделни граматични употреби. В езиковия дебат намират място различни възгледи и предложения. Преди появата на периодичния печат, който става трибуна на филологическите разисквания, през 20-те – 30-те години се разчита преди всичко на метатекстовите послания в предговори, послеслови или обяснителни бележки в издаваните книги или размяна на идеи чрез епистоларната практика.

В такава среда се провежда обучението на Хр. Павлович, който преминава подготовката си през гръцки и манастирски училища (с добри познания по гръцки и черковнославянски език), и попаднал в светска среда в Свищов, той за кратък период се адаптира към новите условия, които изискват и адекватни за времето обществени и педагогически изяви⁴.

---

⁴ Именно те стават основа за разширяване на методическите насоки и препоръки в учебните пособия, на подходите в педагогическата практика и подобряване на методите на обучение през следващите десетилетия, за да стигне в следосвобожденския период до издаване на самостоятелни ръководства по методика (вж. Чолаков 2016: 20 – 41).

II. Вижданията на Хр. Павлович за образцов книжовен език

Годината, която променя коренно живота на Хр. Павлович, е 1831-ва. Поканен за учител в Свищов, пред него се открива блестящата перспектива да се превърне в образцов преподавател, отдаден на учебното дело, съставител на учебна литература, която по онова време е малобройна. Хр. Павлович активно се включва в общополезните просветителски прояви и само с опита от двугодишната си педагогическа работа подготвя и издава първия школки учебник по аритметика – *Аритметика или наука числителна* (Белград, 1833), а скоро след това (1835), отново в Белград, отпечатва още две пособия, с което откликва на други належащи училищни потребности – *Писменник общополезен* и *Разговорник греко-болгарски*⁵.

За книжовноезиковите възгледи на Хр. Павлович има редица публикации⁶, като с идеите и практиката си авторът е свързан с т.нар. Черковнославянска школа, определяна от някои езиковеди като консервативна, назадничава, анахронична (същото се отнася и за другите ѝ представители – К. Фотинов, К. Огнянович, П. Пиперов). По-широкият поглед към книжовноезиковите процеси през Възраждането (свързани и с Предвъзраждането), включително в балкански контекст, ме накара да мисля, че при представянето на тази школа фактите се анализират едностранно и обикновено целят обслужване на предварително заявена теза за нейния „консервативен“ характер, без да се отчитат в достатъчна степен обстоятелствата, културноисторическата ситуация, балканският контекст и силната връзка на българската нова книжнина с предходната писмена традиция⁷. Освен това като аргументи се сочат отделни изказвания или само отделни творби на „нарочените“ за това книжовници класицисти, което стеснява обсега на цялостното представяне на тяхното творчество в лингвистичен и социолингвистичен аспект. Задълбоченото вникване в детайлите би било продуктивно с оглед на създаването на по-обективна представа както за самата школа, така и за отделните книжовни идиоми на творците в контекста на дадената епоха. И тъй като Хр. Павлович твори през втората четвърт на XIX век, логично е да отнесем неговите възгледи и практика към езиковата ситуация от този период. В това отношение ни улесняват и предговорите към някои от публикуваните книги на автора: *Разговорник греко-*

⁵ Вж. пълните заглавия на използваните книги на Хр. Павлович в рубриката *Източници*.

⁶ Вж. тезите на Русинов 1980, 1982, Босилков 1982, История 1989 и др.

⁷ На този въпрос по отношение на възгледите и книжовната практика на Константин Фотинов обръща внимание Надя Данова (вж. Данова 1994).

болгарски (1835) и *Грамматика славено-болгарска* в двете ѝ издания (1836 и 1845).

За книжовниците през втората четвърт на XIX век дефинирането на *славянобългарския* език, на който създават произведенията си, се свързва със съзнателно търсената опора в книжовната традиция – черковнославянския, езика на православие, по чийто модел се ръководят, равняват идеите си и съграждат граматично книжовния си идиом. Техните възгледи, конструирани около просвещенската идея за класицизъм, за създаването на книжовен език, който да притежава свойствата и съвършенствата на класическите езици, се възплащават в концепцията им, според която новобългарският книжовен език би следвало да се доближава до достоинства на кодифицирания и богат черковнославянски език, отъждествяван от тях със старобългарския (Иванова 2012: 149). Такива са и възгледите на Хр. Павлович, отразени в двете му граматички, най-вече във втората (1845), в която черковнославянският език се възприема като образец за създаването на добре структуриран, обработен, високо престижен книжовен език с установени правописни и граматични норми.

Освен към черковнославянския книжовници от Ранното възраждане са изпитвали респект и към гръцкия език, който през този период се ползва с авторитета на високо развит книжовен език – език на образованието, на стопанските и търговските връзки и на културното общуване. Във възгледите на българските просветители от 30-те години на XIX в. той е писменият, книжовният език, с който си служи интелигенцията, както и общоприет език за комуникация на Балканите: „*затова треба греческио язык да ся въвожда повече в България, защото е потребен много*“ (Попович 1837 по Леков 1992: 76). В техните представи той има и по-високи измерения, посочва се като културен език, от който новобългарската книжнина може да заимства образци: „*И да бъде изряден учител и наставник, както е учил и наставлявал до нине и всегда сичките просвящени народи*“ (цит. съч.).

Такова е отношението и на Хр. Павлович към гръцкия език и той го възприема, подобно на голяма част от книжовниците от 30-те – 40-те години, като мост към европейското познание и култура:

Понеже сосъ него можете секаде да отидете, и отидевше да бъдете без утѣснѣніе и да извършите секой свой подлогъ благополучно. А защо; защо секаде се нахожда: нахожда се въ сичка-та Тракія, нахожда се въ Македонія, во Азія, въ море-то сичко-то, во Италія, въ Немесія, во Франца и проч.

(Павлович 1835: IV)

Посочвайки полезността от изучаването на гръцкия език и неговото приложение в стопанското, търговското и културното общуване, Хр. Павлович осъзнава и друг аспект в усвояването му – заплахата от увлечението по гръцката култура, което може да навреди на българите, отклонявайки ги от род и родина и от пътя за самостоятелно развитие. Затова в *Предисловие възлюбленнейшии мои единородни* на своя *Разговорник греко-български* той предупреждава за опасностите от чуждопоклонството с патос, подобен на Паисиевия:

Кой-то успѣе же в тоя толку потребенъ языкъ, и научи го совершенно, молимъ му се со слези да не уничижава свой-а родъ Болгарскій, именувающеся, какво-то многу безумни праватъ, Грекъ. Но защо да се наречешъ Грекъ, о безумне и немисленне чловѣче? Защо Грецы-те по-славни ли отъ Болгаре-те, за това, ще речешъ. Но ако те попитамъ отъ гдѣ са Греци-те по славни, какъ ще ми отговоришь; Отъ учение-то. Но кога отъ учение-то бива слава-та, ти всуе именуваешь се Грекъ.

(Разговорник 1835: V)

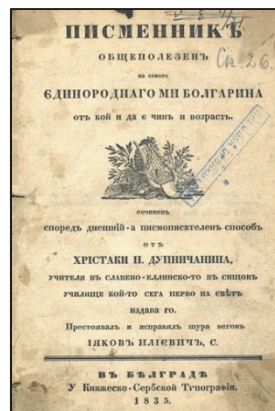
В представите си за духовен подем Павлович издига учението до най-високата степен в ценностната система на новото време особено когато то е обвързано с родния език: „сичка-та слава бива отъ учение-то, а учение-то тамо цвѣти, гдѣ-то се предава на свой-а языкъ“ (Разговорник: V). И именно просветата ще донесе прослава на България – с помощта на „учените“, които съчиняват книги на български или превеждат, а „неучените – като се учат“. Перспективата на „наша-та майка България“ той вижда в прославата на нейното минало, на величието ѝ във времената, когато е била свободна (Разговорник: V).

Още с първите си стъпки в книжовното поле през 30-те години Хр. Павлович доказва верността си към принципите на просветител и тъй като книгите, които издава, са предназначени както за „младата юност“, така и за широк кръг читатели, той ги пише на достъпен, разбираем език. Това се отнася и за *Писменникъ общеполезенъ*, в който наред с церковнославянското влияние се очертава отчетливо и демократичната насока в езика му. Както ще проличи в по-нататъшния анализ, в много отношения се вижда стремеж за спазване на определени правила в книжовния му идиом, на който е отредена ролята да бъде посредник между автора и „учените и по-малко учените“ възприематели.

III. Говорни (фонетични) особености в *Писменник общеполезен*

В книжовния идиом на автора на фонетично равнище се срещат две основни начала – писмената (черковнославянска) традиция и говорните черти, принадлежащи на югозападните диалекти, и по-точно на родния му дупнишки говор. Но практиката му в *Писменника* показва случаи на припокриване на някои форми от двете разновидности (писмена – говорна), а също, макар и по-рядко, се срещат и общобългарски облици, както и източнобългарски черти.

1. Наследници на стб. голяма носовка – Ж

Въпреки че най-често срещаният застъпник на **Ж** в дупнишкия говор е **а**, примери с **а**-изговор, отбелязан с буква **а**, не се среща в *Писменника*, за разлика от застъпления в говора рефлекс **у**, който е по-често употребяваният, като причината за това е уподобяването на говорните с черковнославянските форми:

1.1. Ж > у. На мястото на **ж** в *Писменника* последователно е прокарана фонемата [у]: *рука* (30, 40, 62)⁸, *мука*, *мужа* (62), *суца* (47), *отсу-датъ* (53) и в това отношение има припокриване с черковнославянските форми. Само в един случай се среща формата *суть* (= са, от сж) (исповѣдованія-та [...] *суть* писма одолжителни) (50).

1.2. Ж > ъ. От друга страна, срещат се и примери с **ъ** от **Ж**, което е характерна особеност на говорите от източен тип. Изговор с **ъ**, наред с **а**, не е изключение обаче и за дупнишкия говор (Стойков 2006: 156) и такива примери не са рядкост в *Писменника*: *мъжко* VII, *безкъцна*, *къца*, *къца-та* (63), *път-а* (16), *единъ пътъ* (46), *за пътъ* (16, 37, 50), *заръченны-те*⁹ (47).

2. Наследници на стб. малка носовка – А > е

В *Писменника* си Хр. Павлович използва характерните за западното наречие енклитични форми **ме**, **те**, **се**, с което подпомага утвърждаването на тази норма¹⁰: *обичающаго те пріятеля* (39), *Еда ли ме заборава* (40), *много се оскорблявамъ* (38), *да ти се моли* (40).

⁸ С цифрите и числата в скоби са означени страниците в *Писменника*, откъдето са взети примерите.

⁹ Ст. Жерев погрешно посочва формата *зарачал* в *Писменника* – вж. Жерев 1985: 14.

¹⁰ Системно се поддържат те и от Неофит Рилски, а М. Дринов по-късно посочва научното основание за кодифицирането на тези форми и ги въвежда в правописния си модел, норма, утвърдена и в първия български официален правопис (1899 г.).

В писмата образци, чиито адресати са духовни лица, Павлович употребява буква я = [ʲa], съответстваща на малката носовка: *священный-а, преосвященство* (28). В други случаи употребява е: *времето* (20), *семе* (19), *память-та* (16).

3. Говорни съответствия на стб. голям Ъ

3.1. Ъ > о. Най-често срещаният застъпник на стб. Ъ в дупнишкия говор е о, черта, отразена и в *Писменника*:

– в коренови морфемии и представки **со-**, **во-**, **воз-**, **вос-**. За отбелязване е, че в случая има фонетично съвпадение между местния говор и черковнославянските форми, които са преобладаващите: *вонъ* (IX), *сочинение* (2), *состоисе, составихъ* (VIII), *состояние, совершенъ, возможности, възвѣщава* (VI), *восприя* (10);

– в предлозите **сошь, со, во**: *само сошь подражаваніе добры писма* (VIII), *и со вѣмъ уничижаемо* (34), *во многу чловѣцы* (VIII). Рядко, само в отделни случаи, се срещат примери с предлог **въ**: *Вступленіе въ писмописаніе-то* (1), *въ онай блаженный-а (животъ)* (30);

– в суфиги **-ок, -ов**: *придобыток-о* (53), *придобыточно* (35), *четвертокъ* (11), *каковъ-то* (28), *секаковъ* (VIII).

3.2. Ъ > а. Единствен регистриран пример в *Писменника* е в наречието *каде* (62).

4. Говорни съответствия на стб. малък Ъ

– **Ъ > а.** В *Писменника* (а и в останалите си съчинения) Хр. Павлович отразява характерното за югозападните говори (вкл. и за дупнишкия) а-произношение, идващо от стб. малък ер: *още не самъ испиталъ дѣянїя-та ти* (42), *самъ, не самъ* (40), *ще самъ* (32). За отбелязване е, че подобни примери се срещат рядко в *Писменника*.

– При формите на спомагателния глагол *съм* в свършен вид (стб. *сьмъ*) се наблюдава фонетична вариантност, като се използват облиците *быде, бьва, буде*.

5. Групи със старите сонанти р, л

Старите сонанти **р, л** са представени от групи с различен облик. Въпреки че групата **-ъл/-лъ-** търпи редица исторически промени като цяло, в дупнишкия диалект има запазен сонантен изговор на **л, р**: *жлѣт* (жълт), *црвен* (червен); при определени условия, когато групата е под ударение и е между две съгласни, е налице елизия на **л**: *гѣтам* (гълтам); изговор на **у**, когато групата е след устнена съгласна: *вук* (вълк) (по-подробно за това явление вж. Кочев 1999: 491). Тези фонетични черти обаче не намират място в практиката на Хр. Павлович, включи-

телно и в *Писменника*. Вероятно на фона на свищовския говор е осъзнавал, че подобни форми са тясно регионални.

Групи със старите сонантни **р**, **л** с предходно **о**:

– Изговор **-ор**, **-ол** в многосрични думи: *торговец-о* (VI), *торговецъ* (44), *торговина-та* (52, 53), *торговини* (44, 47), *торговство* (34, 35, 52), *скорбъ* (VI), *оскорбишь* (39), *Болгарія* (VII). В едносрични думи **о** мени мястото си в сонантната група: *кровъ* (35), *скорбъ* (37), *долгъ* (37).

Наред с тези примери се срещат и форми с **ъ**.

– **Ъ > ъ** в групите **-ър/-ръ**, **-ъл/-лъ**

Примерите с подобен изговор си съперничат по броя на употребите с предходните: *фърлилъ* (36), *потърси* (37), *търгнемъ* (37), *върща* (20), *извършване* (46), *повърнасе* (14), *дърва* (58), *надължа* (63), като **ъ** запазва постоянното си място пред **р**, **л** в думите.

– **Ъ > у** в групите **-ър/-ръ**, **-ъл/-лъ**

Отбелязан е един-единствен пример на група **-ул-** в личното име в едно от писмата образци – *Вулко Чалъоглу* (49).

– **Ъ > е** в групите **-ер/-ре**, **-ел/-ле**: *сердце*, *сердечна*, *смерть* (31), *перво* (39), *слезы*, *слези-те* (29).

6. Говорните съответствия на буквения знак Ъ (ят)

Известно е, че зад писмения знак на ятовата гласна **Ъ** се крие двойко произношение в българските говори и по този белег българската диалектна територия се дели на източна и западна.

Тъй като графемата **Ъ** скрива звуковото си съответствие в дадена дума, естествено е при липса на книжовноезикова кодификация авторите да се водят по изговора на родните си диалекти. Под влияние на писмената традиция една голяма част от книжовниците в този период си служат с буквата **Ъ**, която отразява якавост или екавост според географския регион на автора. В други случаи екавостта е изразена с просто **е** (това се отнася предимно за авторите, говорещи западно наречие). В писмената практика на някои автори обаче се срещат написания с **Ъ**, без да има етимологично основание, което показва недостатъчно познаване на етимологичния правопис.

В *Писменника* си Хр. Павлович си служи и с двете букви, като преобладават примерите, в които е отразено западнобългарското екаво произношение с просто **е** на мястото на етимологичния **Ъ**: *место* (VI, 3) (но и *мѣсто* – 5), *големъ* (VII), *големо* (36), *редко* (3), *лева-та* (63).

Друга част от примерите отразяват екавост в думи с частицата **не**, превърнала се в съставна част на думата и изписвана с **Ъ** от някои книжовници: *нема* (от *не има* 10), *некога*, *некой* (63), *некого* (1), *некоя* (63), *некоє*, *некому* (21), което показва добрата филологическа подготовка на

автора и етимологическите му познания. Съвсем правилно е написана и думата *десна-та* (63), произлизаща от стб. *деснѣ* (63).

Характерната за югозападните говори екавост при аористни форми за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн.ч. с ударение върху окончанието **-ех, -е** (резултат от преглас на старите контрахирани окончания **-ѣх, -ѣ**) и аористни причастия са застъпени в единични случаи: *не бехъ видель, се боехъ* (38), *не надѣхсе* (20), *голема, бехъ* (46). Наред с тях се срещат и якави форми: *не щяхъ* (IX).

Като се има предвид родното място на Павлович, не може да има съмнение, че в думи, написани с етимологичен **Ѣ**, изговорът е екав: *лѣта* (28), *хлѣбъ* (62), *тѣло-то, тѣлесно* (60), *дѣло* (19), *благодѣтель* (30), *недѣли* (39), *опредѣлявамъ* (43), *слѣдувай, слѣдъ, свѣтло* (28), *совѣтъ* (20) и др.

7. Редукция на широките гласни

Редукцията на широките гласни не е типично явление за западните български говори, което обяснява и слабата ѝ застъпеност в *Писменника*: *уपाзатъ* (V, 59), *упазете* (30). Среща се и противоположна на редукцията проява – широка в.м. тясна гласна: *отдоло* (60).

Въпреки честата употреба на редукцията в тогавашната писмена практика Хр. Павлович не се влияе и не допуска в езика си редуцирани гласни и по този начин подкрепя положение, което се оказва перспективно в по-нататъшното развитие на книжовния език.

8. Промяна на съгласни – г > ж: *Можатъ да извършаватъ* (VI), *Можатъ да направатъ* (29).

9. Асимилация на звучни съгласни в беззвучни се забелязва при изписването им в представките **из-, въз-**, когато те се намират пред беззвучен консонант, най-вероятно под влияние на черковнославянските форми: *испи* (11), *исполнисе* (24), *воспрія* (10).

10. Дисимилация при съгласни се наблюдава също в редки случаи – **к > в:** *тувашино-то* (14), *тува, тувашияго* Г[осподина]: (45); група **хв > ф:** *фърлилъ* (36).

11. Палаталност – непалаталност в консонантната система

11.1. Твърди глаголни окончания

Тъй като Хр. Павлович се придържа към особеностите на югозападните говори, където окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сегашно и бъдеще време, второ и отчасти първо спрежение са твърди, то тази особеност е характерна и за *Писменника*: *упазатъ, употребатъ* (V), *да се*

трудатъ (20), *благодаратъ* (23), *судатъ* (34), *да се освободатъ* (61), *ненавидатъ* (15), *преносатъ* (17), *да направатъ* (29).

11.2. В единични случаи се срещат думи с мека предокончателна съгласна:

– при глаголни форми: *подсмивятъ ми се* (15).

В книжовния идиом на Хр. Павлович е отразена характерната за дупнишкия говор мекоост на съгласните *л’*, *н’* в края на думата и пред предните гласни *е*, *и*:

– в краесловие мекоостта е изразена с малкия ер при съществителни от м.р. със суфикс *-тель*, което съвпада с черковнославянската норма: *родителъ*, *спасителъ*. Определено в думата *родителъски* (12), *доволъна* (22) е отразено диалектно състояние;

– при съществителни и прилагателни имена: *виделиня-та* (36), *милостыня* (63), *злыня* (34); *последня-та* (31, 60), *матерня-та* (25), *сосъ крайня радость* (15), *искрення обичь* (21);

– при вин. и вин.-род. форми на съществителни със суфикс *-тел*: *Призывавамъ свидѣтеля Бога* (42), *почитай учителя си, като втораго отца и благодѣтеля* (15); *до тамошняго* (45), *туващияго* Г[осподина] (45).

12. Съкратената основа в някои наречия се дължи на **елизията**, характерна за диалектната реч: *повечъ* (32), *вечъ* (40, 1, 42), *многъ* (62), *инакъ* (43), *тога* (30).

Елизията се проявява редовно и в думи, в които липсва протетично-то **в**: *зема* (2), *земамъ* (51), *секой*, *секому* (V), *сички-те*, *секаковъ* (VIII), *секое* (2).

13. Веларизация (гутурализация) (произнасяне на един звук потвърдо с участието на задната част на езика). Това явление, характерно за югозападните говори в доста широк регион¹¹, намира отражение и в *Писменника*, но е слабо застъпено. Среща се в примери, в които неударената гласна **о** се произнася като **у**, когато е в позиция след или пред гутуралите **к**, **г**, **х** и в съседство с лабиални съгласни: *многу* (IX, 50), *колку-то* (IX, 14, 59), *неколко* (24), *толку* (39) (но и *толко* VIII) и др. За устойчивостта на тези диалектни форми, пренесени и в книжовната практика през XIX век, говори фактът, че същата фонетична проява е все още жива в пределите на югозападния регион (вж. Ушева 2016: 32 – 33).

¹¹ Дупнишкият говор, като представител на централната група югозападни говори, се различава по отношение на редукцията на гласна **о** от говорите в южната част на ятовата изоглосна област (Разложко, Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, а на юг и до Солунско), където се среща както източнобългарската (качествена по тип) редукция на неударено **о** → **у** независимо от позицията в думата, така и полуредукционният процес на **о** → **ѳ** (вж. Ушева 2016: 32).

14. В многообразието от над десет застъпника на праславянските групи *tj**, *dj** в българските говори авторът предпочита съчетанията *шт*, *жд*¹² – в унисон със запазените в югозападните диалекти стари континуанти със същото произношение: *нуждни* (V), *чуждо*, *вещь* (VI), *общій* (IX), *вмещаватъ* (2).

15. Тъй като Павлович не отбелязва ударенията в *Писменника* си, липсват примери в ексцерпирания материал, за да се определи характерът на акцентната му система, но се предполага, че тя носи чертите на югозападното българско наречие.

Наред с фонетичните особености, отразяващи диалектното състояние, в *Писменника* се срещат и **фонетични черковнославянизми**, които според разбирането на автора издигат стилово равнище на книжовния език: *перво* (3), *лестъ* (33), *дерзновение* (23), *должностъ* (11), *долженствуваме* (13), *молчание* (40), *рукописания* (VII), *разлучение* (30), *судбу*, *мудростъ-та* (14, 34), *премудри* (41).

Друга група примери са думи, съдържащи епентетично л: *изявява*, *обявява*, *обявление* (10, 12), *оскорбявамъ* (39), *земля-та* (29), *подкреплявате* (23), *возобновлява* (53), *поздравление* (27).

В много от примерите авторът не намира колизия между диалектно и книжовно поради фонетичните съвпадения в двете системи (при говорните застъпници на стб. **ж**, **ъ**, **ь**, както и при групите **-ор**, **-ол** от старите сонанти **р**, **л**, но в редки случаи се срещат и фонетични варианти – черковнославянски и говорни: *еще* (35) – *още* (17), *толку* (39) – *толко* (VIII). В много отношения в *Писменник общеполезен* се вижда стремеж за спазване на определени правила, заимствани от черковнославянския. Но Хр. Павлович (както и други книжовници от този период) не използва нормирания черковнославянски език като система, а само отделни фонетични и граматични форми, също и лексика. Той не си служи изцяло и с автентичните народни говори, а с обработена за книжовна употреба езикова разновидност, която съдържа значително количество елементи от черковнославянския език, но все пак книжовният му език почива на говорна основа. В него са отразени наддиалектни общобългарски говорни особености, прозират черти от югозападните говори, в частност и от родния му дупнишки диалект, чувства се и влиянието на определени особености на говорите от източен тип (в случая – свищовския говор).

¹² Ив. Кочев отбелязва, че подобните им групи са нови и появата им се дължи на по-късни фонетични промени, на които са били подложени единствените наследници в старобългарски — силно палаталните бифонемни съчетания *ш'т'*, *ж'д'* (Кочев 1996: 192).

Изводът, който можем да направим на основата на анализирания ексерпиран материал на фонетично равнище, е, че в *Писменника* е застъпен славянобългарският книжовноезиков тип в осъвременения му вариант (на говорна основа). Сравнявайки го с езика на другите му съчинения от 30-те години на XIX век (*Аритметика или наука числителна*, *Разговорник славено-гречески*, а дори *Грамматика славено-болгарска*, 1836), би следвало да преосмислим тезата за „консервативната“ Черковнославянска книжовноезикова школа (дали е имало такава, колко дълъг е нейният живот) или да приемем по-широката представа за славянобългарския книжовноезиков тип в двете му разновидности – осъвременен (по-близък до говоримата реч) и архаизиран вариант (класицистичен), съзнателно приближен до черковнославянския език поради класическото образование и класицистическите представи за образец книжовен език. В творчеството на Хр. Павлович са използвани и двата варианта.

ИЗТОЧНИЦИ

Аритметика или наука числителна. Расположена на три части и окончавающа с един Мѣсяцослов праздничен. За Болгарски те деца кратко и весма ясно сочиненна от сущаго из Дупница Македонска Хрвсанѡа Павловича, Учителя в Славено-Еллинско то в Сищов училище. кой то и на свѣтъ сега перво издава я, помощъ земав от любоученны те единокродны. Предстоявал и исправял негов Ученик Хрїстодул Костович с. [самоковец] В Белиград, У Княжеско-Сербска та Тѣпографїа, 1833.

Разговорникъ греко-болгарскій за оныя, кои-то желаятъ Греческїй языкъ, да се научатъ, при кого-то и една кратка Болгарска історїя приложисе. Собранъ и сочиненъ отъ Хрїстаки П. Дупничанина, Учителя въ Славено-Еллинско-то въ Сищовъ училище, кой-то сега перво на свѣтъ издава го. Предстоявалъ и исправялъ шура неговъ Іяковъ Іліевичъ, с. [сищовчанин]. В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тіпографїи, 1835.

Писменникъ общеполезенъ на секого единокроднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ. Сочиненъ споредъ днешній-а писмописателень способъ отъ Хрїстаки П. Дупничанина, Учителя в Славено-Еллинското-то въ Сищовъ училище кой-то сега перво на свѣтъ издава го. Престоявалъ и исправялъ шура неговъ Іяковъ Іліевичъ, с. [сищовчанин]. В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Тѣпографїи, 1835.

Грамматика Славено-Болгарска. Сочинена отъ Хрїстаки П. Дупничанина, въ Славено-Еллинско то въ Сищовъ училище Учителѣ. Изданіе перво. Grammatik. В Будиме градѣ, в Крал. оунг. Оуніверсіт. Тѣпографїи, 1836.

ЛИТЕРАТУРА

- Босилков 1982:** Босилков, К. Христати Павлович-Дупничанин. // *Строители и ревнители на родния език*. Л. Андрейчин, В. Попова (ред.). [Bosilkov, K. Hristaki Pavlovich-Dupnichanin. // *Stroiteli i revniteli na rodniya ezik*. L. Andreychin, V. Popova (red.).] София: Наука и изкуство, 1982, 149 – 155.
- Данова 1994:** Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век*. [Danova, N. Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideynopoliticheskoto razvitiye na Balkanite prez XIX vek.] София: БАН, 1994.
- Жерев 1985:** Жерев, Ст. Говорните особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX век. // *История и съвременно състояние на българския книжовен език*. Известия на Института за български език. [Zhrev, St. Govornite osobenosti v ezika na balgarskite knizhovnitsi ot parvata polovina na XIX vek.] София: БАН, 1985, 5 – 39.
- Иванова 2012:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. Отг. редактори: Е. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Otg. redaktori: E. Georgieva, St. Zhrev, V. Stankov.] София: БАН, 1989.
- Кочев 1996:** Кочев, Ив. Съчетанията *шт, жд* в солунския говор. // *Лингвистични студии за Македония*. Съст. Ив. Кочев. [Kochev, Iv. Sachetaniyata *sht, zhd* v solunskiya govor. // *Lingvistichni studii za Makedonia*. Sast. Iv. Kochev.] София: Македонски научен институт, 1996, 192 – 195.
- Кочев 1999:** Кочев, Ив. За сонорния тип фонологични системи. [Kochev, Iv. Za sonorniya tip fonologichni sistemi.] // *Български език*, 1999, № 6, 491 – 495.
- Русинов 1980:** Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. [Rusinov, R. Uchebnik po istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1980.
- Русинов 1982:** Русинов, Р. Христати Павлович и изграждането на новобългарския книжовен език. [Rusinov, R. Hristaki Pavlovich i izgrazhdaneto na novobalgarskiya knizhoven ezik.] // *Език и литература*, 1982, № 6, 39 – 50.

- Стойков 2006:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. [Stoykov, St. Balgarska dialektologiya.] София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2006.
- Ушева 2016:** Ушева, К. *Вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона*. [Usheva, K. Vokalno-konsonantното vzaimodeystvie v yuzhnata chast na yatovata izoglosna zona.] Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“, 2016.
- Чолаков 2016:** Чолаков, И. *Зараждане и развитие на методиката на обучението по български език (от Освобождението до началото на XX век)*. [Cholakov, I. Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik (ot Osvobozhdenieto do nachaloto na XX vek).] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.

ЛЕКСИКА И ТЕРМИНОЛОГИЯ В *КНИГА ЗА ПИСМА* ОТ СТОЯН И ХРИСТО КАРАМИНКОВИ (1850)

Надка Николова
Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“

Надка Николова. Лексика и терминология в *Книге о письмах* Стояна и Христо Караминковых (1850)

Предметом исследования является интерпретация лексических средств интеллектуализации и терминологизации языка в части произведения Стояна и Христо Караминковых *Диплография или какъ ся дръжѣть търговскы книги* (1850), под названием *Книга о письмах*. Лексика рассматривается в семантическом, словообразовательном, а также этимологическом аспектах. Терминологические единицы разделены на четыре группы: единицы, употребляемые по сей день; термины, устаревшие по форме, но не и по значению; термины, передаваемые сейчас другими словами; термины, номинирующие уже несуществующие понятия торговой и бухгалтерской сфер.

Ключевые слова: письмовник, лексикология, торговая и бухгалтерская терминология

Nadka Nikolova. Vocabulary and Terminology in the *Book of Letters* by Stoyan and Hristo Karaminkovi (1850)

This study aims at interpreting the lexical means for intellectualization and the terminology in a part of *Диплография или какъ ся дръжѣть търговскы книги* (*Diplography or how to keep the books*) by Stoyan and Hristo Karaminkovi (1850), entitled *Book of letters*. The vocabulary is considered from a word-formation aspect, as well as from the perspective of its origin. The terminological units are defined in four groups: those that are used to this day; terms that are outdated in form but not in meaning; terms named today with new words; terms naming concepts from the field of commerce and accounting that no longer exist. Besides, they are considered part of idiomatic expressions. A minimum number of foreign vocabulary is established, which is of two types: international and Oriental (naming units of measurement).

Key words: book of letters, lexicology, trade and accounting terminology

През 1850 г. на българските възрожденски читатели е предложено авторското ръководство по счетоводство от братята Стоян и Христо Караминкови *Диплография или какъ ся дръжѣть търговскы книги*. То-

ва е първото авторско съчинение¹, поставило основите на счетоводната наука и търговията и станало учебно помагало от 50-те години насетне до Освобождението, а може би и години след това². Композицията му има ясна и логична постройка: предисловието е следвано от обяснения за това „какъ ся дръжятъ търговски книги“, илюстрирани богато с примери на десетте им вида – по съдържание регистри³ (главна, вносна, износна, продавателна и пр.). Особено полезни в края са различните „търговски записи“, т.е. обяснения за основни счетоводни документи (менителница, договор, запис на заповед и др.).

Един от тези регистри е *Книга за писма* – по същество писмовник⁴, който съдържа 53 фиктивни писма. В тях – като се започне от първото циркулярно писмо, обявяващо създаването на търговско дружество, и се завърши с ликвидирането му поради смърт на съдружник – се разиграват сценарии на различни търговски интеракции, облечени в подходящ текст. Образците се предлагат като готови форми, пригодни да послужат за удобство на българските търговци, които са ядро на все по-ускорено развиващата се буржоазна класа през XIX век. Писмата са обект на проучване откъм съдържателната им страна с оглед на етикета, правописа и езика им. В настоящото изложение предмет на интерпретация са лексиката и терминологията им.

Известна и широко коментирана от специалистите е езиковата ситуация в средата на XIX в. както във вътрешноезиков, така и във външно-езиков аспект. Това е особено важен момент от етапа на формиране на новобългарския книжовен език, в който диалогът за структурната основа, на която да стъпи нормативното му устройване, е към своя край. В

¹ Несъмнено авторите познават ръководства по счетоводство на други езици, най-вероятно на гръцки. В текста обаче няма позовавания да са ползвани някакви конкретни издания.

² Напр. етикетът и клишетата на примерните писма не са останали непознати, напротив – били са разпространени и дълго време използвани. Това се доказва от две писма до Хр. Караминков, пребиваващ в Букурещ, от видните търговци Евл. и Хр. Георгиеви (братовчеди по майчина линия на съпругата на Хр. Караминков – Ек. Горанова), изпратени от Лондон и Марсилия. И двете започват по идентичния за образците начин: „Г-не Хр. Д. Караминков, / Имам пред вид честното Ви писмо от 28 декемвр. 1882“; „Г-не Хр. Д. Караминков, / Наумявами ви от последното си от 18 текущаго и са отговарями на честните ви от 14 и 21 същаго“ (1867 г.) (Капралова 2013: 293 – 294).

³ В тези регистри се записват и обобщават хронологично различни видове търговски операции.

⁴ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Република България.

теоретичните схващания и практическата дейност на книжовниците към този момент се избистря идеята за подбиране на преобладаващите средства от говоримата реч на българите, съчетани и допълнени с престижните и издържали изпита на времето традиционни средства от предшестващата книжнина. Несъмнено тези идеи са проникнали и във възрожденското училище, възпитало това поколение предприемачи, които ще поставят по-късно стопанството на Третото българско царство на картата на европейската икономика. Към тях несъмнено следва да се добавят и братя Караминкови⁵, които получават добро образование в родния си Калофер, като един от учителите, повлиял на представата им за съвременния им български език, е известният Ботьо Петков. Двата му отлични ученици скоро след завършване на училище са изпратени от семейството си в Цариград да открият клон на търговската къща на баща си – чорбаджи Димо Караминков. Установявайки се в Балкапанъ хан, младежите⁶ за кратко време създават своята *Диплогафия*. Дали подтик за това им дават многобройните търговци и занаятчии в големия хан, на които не достигат познания за водене на счетоводство, не е известно, но в обявата за отпечатването ѝ⁷, събрала над 540 спомоществатели, има още една подбуда: разрасналото се търговско съсловие, за да се улесни от „много-то загазици“, се нуждае от основни счетоводни знания на родния си български език. Призивът на Караминкови е отправен главно към учителите, които да организират закупуването на *Диплогафията*, тъй като се предполага, че тя ще стане учебен предмет в онези училища, където се преподава предприемачество⁸.

Братя Караминкови не са известни и изтъкнати строители на новобългарския книжовен език. За тях като автори се знае малко поради факта, че това е единственото им съчинение и имената им не се свързват с други книжовни актове, още по-малко с упражнили влияние изказвания и теоретични постановки за книжовния език. Съчинението им обаче е било доста разпространено – броят на спомоществателите и вероятно на закупените и ползваните екземпляри, както и присъствието на ръководството в класни български училища предполагат то да бъде четено от мнозина, които освен това ще използват образците за писма за улеснение във вида, в който им се предлагат. Това на свой ред озна-

⁵ Единият – Христо – доживява до 1888 г. „След Освобождението се установява в Пловдив, където заема висши съдебни и финансови длъжности“ (Капралова 2013: 7).

⁶ През 1849 г., когато завършват ръководството, са на 21 и съответно на 17 години.

⁷ В брой 70 от 29 окт. 1849 г. на „Цариградски вестник“.

⁸ Знае се, че през 1867 г. в програмата за 5. клас на Казанлъшкото класно училище например започва да се преподава дисциплината „Държание на търговски книги“, като за учебник се използва именно *Диплогафия* от Ст. и Хр. Караминкови (Русев 2015).

чава, че ще бъдат преписвани с ортографичните и езиковите средства, с които са публикувани. Следователно техният книжовен идиом има вероятност да повлияе върху езиковата практика на немалък брой ползватели и така да се влее в потока от образцови източници, формирали нормативния комплекс на изграждащия се книжовен език през XIX век.

1. Средата на XIX в. е време, в което речникът на българския език интензивно се попълва особено с абстрактна лексика, която да отговори на интелектуализацията на културния и стопанския живот. Като белег на интелектуализация се смятат съществителните и прилагателните имена с **абстрактна семантика**, образувани афиксално най-вече с наставките **-ние, -ие, -ство, -ост, -тел** и **-телен**. Писмата съдържат солидно число такива лексикални средства и на първо място сред тях са отглаголните съществителни, образувани със суфикса **-ние**, напр. *вниманіе* (137)⁹, *дѣланіе* (143), *жѣланіе-то* (128), *заляганіе* (130), *задлъженіе* (137), *издлъженіе* (131), *иманіе* (138), *испрацаніе-то* (126), *испаданіе-то* 'фалит' (138), *купуваніе* (146), *найменуваніе* 'фирмено име' (141), *намѣреніе-то* (127), *направяніе-то* (127), *нетръпеніе* (142), *обѣщанія* (130), *обръщаніе* (172), *оцѣненіе-то* (127), *отношеніе-то* (140), *намерѣніе-то* (130), *направяніе* (133), *нетръпеніе* (153), *поржчяніе-то* 'поръчение, поръчка' (127), *поржчяніе-то* 'препоръка' (130), *поздравленіе-то* (127), *прѣброеніе-то* (131), *пристигнованіе* (135), *пріеманіе* (131), *прѣгледванія* (169), *работанія-та* (148), *служуваніе-то* (127), *събраніе-то* 'събиране на суми' (131), *увереніе* (126), *умножяваніе-то* (148), *употрѣбленіе* (3), *усигореніе* 'застраховка' (148), *учистеніе-то* 'баланс, изравняване на сметка' (130), *ценіе* (135). Част от тях по-късно са заменени с наставката **-не**, с която функционират и в съвременния ни език, други са заменени със съществителни, образувани със суфикса **-к-** или безсуфиксно – от типа на *осигуровка/застраховка*, *поръчка*, *покупка*, *употреба*, *поздрав*.

Не са малко и образуванията с други суфикси абстрактни съществителни: с **-ие** – *благоразуміе* (155), *дръзновеніе* (127), *здравіе* (138), *извѣстіе-то* (126), *спокойствіе* (131), *съгласіе-то* (126); с **-ост** – *благодарност* (127), *милост* (145), *стойност-тъж* (140); със **-ство** – *господство*¹⁰ (145), *познайнство-то* (126), *съдружество* (126), *срѣдство* (137). Суфиксът **-тел** за *nomina agentis*, както и комплексът

⁹ С цифрите в скоби са означени съответните страници във фототипното издание на *Диплографията*.

¹⁰ В изразите за учтивост *Ваше Господство*, *Негово Господство*, *Господство имъ*.

-телен за прилагателни също са активни: *доброжѣлателень* (138), *издатель* (на менителница, 170), *пріиматель* (на менителница, 170), *пріятели* ‘партньори, колеги’ (126), *управителя* (131); *запознавателны* (126), *околително* (145), *прилагателно* ‘фамилно име’ (164). В писмата намират място и **сложни думи** като *пароплувъ* (126) и *пароплувскій* (140), *ново-съставено-то* (126), *злоупотрѣбленіе* (129), *благополучно* (130), *достойно-забѣлѣжително* (134), *благодарни* (140), *любопитно* (140).

2. Още в уводната част на *Диплогафията* Ст. и Хр. Караминкови декларираят стремеж да употребят „языкъ простъ и вразумителень“.

Трудохме ся – продължават те, – нъ не можяхме да отбѣгнемъ нѣкои чужды рѣчи, които нѣмаме на нашъ языкъ, потвърдени до сега отъ нѣкое всеобщо употрѣбленіе, затова понѣгдѣ употрѣбихме тыя рѣчи, както гы слушаеме въ разговора да ся приказватъ (9).

На първо място – от написаното е видно, че авторите имат стремежа да изложат достъпно и на съвременен език търговско-счетоводното знание, за да може да бъдат разбрани максимално от читателите си – предприемачи и ученици, които ще се заемат с това занимание. Впечатлява старанието им да отбягват чужда лексика дори когато това се отнася до специфичния административно-делови стил на писмата или до **търговската терминология** от сферата на финансите и търговията.

2.1. В писмата са употребени 46 термина – думи и словосъчетания, част от които са в обращение и в наши дни. Определянето на значението на термините е постигнато по няколко начина, един от които е обяснението им от авторите. Така например *мѣнителница*, *римесса* и *тратта* се обясняват по следния начин:

Мѣнителници ся казватъ по-ясно съ Италиянскы рѣчи полици или камбіалы, отъ промѣнявамъ, менѣ; зашто чрезъ них друго не става, освѣнъ промѣна на пары съ книгѣ, и наопаки книгѣ съ пары, за улесненіе на търговцы-ты (167).

И макар авторите да информират читателите си и за международните термини, навсякъде в писмата, а и в текста на цялата *Диплогафия* използват само домашната дума¹¹, като я аргументират семантично и така я правят мотивирана за българското езиково съзнание. По-нататък продължават:

¹¹ В етимологичния речник *менителница* се тълкува като калка от немската дума *Weschel* със значение ‘полица’ (БЕР 1986: 739).

...на оногова, който ъж прійма или купува (мениталницата, бел. моя) наричяся Римесса, зашто вместо пары проважда Мѣнителницѣ-тѣ, която, като достигне на опрѣдѣлено-то си мѣсто, пріймасы и ся осрѣбрыва отъ пла-теца за смѣткѣ на който ъж тегли, а отъ съберателя за смѣткѣ на който ъж испраща (167); Мѣнителница на оногова, който ъж издава, наричяся Трат-та, зашто той чрезъ неѣ тегли пары да ся заплатятъ отъ другы на заповѣдъ-тѣ или имя-то (167).

Термините, употребени в *Книга за писма*, се прилагат в края в табли-чен вид. Те се представят азбучно с последваща дефиниция и страницата, на която са намерени в основната си форма. В случай че не е намерена в текста, тя се възстановява, като се спазва правописът на автора.

За уточняване на дефиницията понякога се налага терминът да се търси в РБЕ, където терминологичното значение е отбелязано с маркер *остар.*, в РРОДД, в БЕР и чуждоезични речници и верифицирането му в контекста. Разбира се, в някои случаи се налага и професионална консул-тация с финансист. Изясняване на значението може да стане и благода-рение на достатъчно ясният контекст за термина в писмата; например словесното обкръжение на *бѣлѣтъ* показва, че това е фактура: „Съ силѣ-тѣ на когото щете да гы пріемете (стоките – бел. моя, Н. Н.)“ (133). Зна-чението на *почякъ* също се извлича от контекста, от който е видно, че става дума за тридневен гратисен период за изплащане на менителница, който е обичаен и има традиция в търговските отношения: „на почякъ... който обичай ся казва по итал. *узо*“ (128), т.е. нещо, което по подразби-ране се използва. Така на домашната дума *почек* ‘чакане, отсрочка’ чрез специализация е придадено терминологично значение. Понякога терми-нът е пояснен от авторите със синоним – *дѣлба* например е последван в скоби от *партида* (11), която заемка обаче не е предпочетена.

2.2. Част от употребените термини днес са актуални както формално, така и със съдържанието си и в таблицата са определени със съвремен-ните си дефиниции. Такива са термините *дѣлѣгъ*, *загуба*, *заповѣдъ*, *комисіонна*, *лихва*, *мѣнителница*, *падежъ*, *осребряване*, *пары*, *разноска*, *смѣтка*, *стойность*, *стока*, *текущи цены*, *търговскѣ кѣжѣ*, *цѣны*.

2.3. Друга част от терминологичната лексика е архаична само по форма, но не и по значение. Понятието, означено с нея, е актуално и днес, но е назовано с видоизменена словообразователно или формално дума. Такива термини са *деланіе* (срв. със сделка), *навлѣмъ* (срв. с нав-ло), *оцененіе* (срв. с оценка), *печяла* (срв. с печалба), *платка* (срв. с пла-щане), *поемъ* (срв. с наем), *провезиона* (срв. с провезион), *проданъ* (срв. с продажба), *търговско съдружество* (срв. с търговско дружество).

2.4. Съдържанието на трета част от термините се отнася към актуални днес понятия, но назовани с нови термини. Днес се оценяват като архаични употребените в писмовника единици *бѣлѣтъ* (дн. фактура) и *пароплувскій бѣлѣтъ* (дн. транспортна фактура), *дѣлба* (дн. партида), *изба* (дн. магазин, склад), *испаданіе* (дн. фалит), *пияца* (дн. борса, тържище), *почякъ* (дн. гратисен период), *правдина* (дн. отчисление), *сговоръ* (дн. устен договор), *усигореніе* (дн. застраховка), *учистеніе* (дн. баланс). Възможно е някои от термините да са създадени от двамата автори или подложени от тях на семантична специализация, а може и да са общоупотребими – „потвърдени до сега отъ нѣкое всеобщо употрѣбленіе“.

2.5. Четвърта част от употребените термини назовават понятия от търговската и счетоводната сфера, които днес са неактуални, например *групъ*, *полица де-карикж*, *римесса*, *виста*, *тратта*. Някои от тези загубили актуалността си термини будят интерес. Например *запознавателны писма* и *околителны писма* имат характер на обява или реклама. Поради условията през XIX в. – бавна и слаба обществена комуникация, липса на административна структура или специален форум, чрез които да се обяви и популяризира съществуването на нова търговска единица, се е практикувало да се разпращат „запознавателни/околителни“ или циркулярни писма. С тях, както сами авторите поясняват, предприемачите се уведомяват за откриването или закриването на търговска къща (фирма) или на търговско дружество. Писмата се разпространяват мрежовидно сред известните на издателите търговци и сдружения и заявяват участие в търговската дейност. Поради акцента, поставен върху общоприетата практика да се прави архив в нарочна „книга за писма“, която да ги съхранява като документи, авторите налагат термина словосъчетание *прѣпискж (коппіа) на писма*.

Характерно е, че често някои от термините влизат в по-устойчиви словосъчетания, напр.:

- *мѣнителница* е често в съчетания с глагола *тегля* или страдателното причастие *теглен* – „имате свободж да ни теглете мѣнителницж“ (127), „Увѣрихме дѣлбж-тж Ви за тегленж-тж Ви Мѣнителницж“ (129);
- *заповедъ* се приема – „Заповѣдь-тж Г-на Моровенова пріехме“ (130);
- *смѣтка*, *мѣнителница*, *бѣлѣтъ* и *учистеніе* се *приключват* – „прѣключае Ви и смѣткж-тж отъ оцѣненіе-то“ (128); „намѣрихме прѣключенж-тж Полицж де Карикж“ (132), „Съ силж-тж на прѣключеный Ви бѣлѣтъ“ (155), „Имате прѣключено учистеніе-то на съдружескы-ты ни 40 едѣка лой“ (137);

- *дѣлба се уверява* (верифицира) и *задължава* – „увѣрихме дѣлбж-тж Ви за 36987.20 Гр.“ (154), „и задлъжихъ дѣлбж-тж ви за 110030 грош.“ (155).

Така еднообразното словесно обкръжение на термините осигурява удобство във формулировката, която може да се вземе наготово от ползвателите на писмата. Освен термините и съчетаването им в писмата се забелязват доста повтарящи се фрази като *бждете въ покой* (128), *за съдружескж/нашж/Вашиж/чуждж смѣткж* (127), *рѣчено-то количество* (128), *съгласно дѣлбж-тж* (128), *остановаме задлъжени* (131), *не връзвайте грѣхкж* (138), *въ брой* (127), *отъ ... исходящій* (154), *да ни испратите горны-ты пары* (157), *ны правите внимателны* (‘отделям някому внимание, почит, уважение’, 128) и др.

Всички те заедно с обръщенията, клишетата за учтивост и еднотипните фрази за начало и завършек на писмата¹² придават на образците стабилност и възможност за бързи комбинации от ползвателите им – нещо основно за поставяне на началото на съвременната бизнес кореспонденция.

Естествено за недооформения административно-делови тон е примесването с неизбежни за времето разговорни и характерни само за диалектите или за авторския идиом думи и изрази – напр. *платкж* ‘заплащане’ (131), *загазицы* и *прѣтънкж* ‘затруднения’ (161); *прилагателно* ‘фамилно име’ (164). Срещат се и диминутиви, с които писмописците проявяват типична за времето скромност, омаловажавайки значението на делата и притежанията си: *ползицж* (2), *малкж-тж ни Търговскж Кжцицж* (133), *по-скоричко* (134).

Удивително малък е делът на **чуждоезичната лексика** и доколкото има такава, то тя е международна – *кредиторе* (28), *циркуляръ* (164), *протесто* (170), *канцеларіѣж* ‘сжалище’ (168), *нотж* (168), *сигорихме* ‘застраховам’ (132). Единици са турцизмите като *бакжръ* (132) или *гайтанъ*¹³ (148).

Още няколко турцизъма има при **мерните единици**, повечето от които са наречени така условно, тъй като, бидейки по-скоро вместилища за продукти, са били общоприети за обичаен обем и тегло:

- *едѣкж* – за измерване на животинска мазнина: *съ 40 тѣхъ едѣкалой* (130). Значението на единицата се обяснява от П. Цончев така: „В желепчийството също се използват специфични мерки за те-

¹² Вж. Николова 2021.

¹³ Впрочем *гайтан* (*gaytan*) е заемка в турския език от гръцки (*γαιετάσιον*), а в гръцкия – от латинския *gaitanum* ‘колан, каиш’ (РБЕ).

жест. Така готовият за експорт червиш (животинска мазнина) се наливал във волски кожи, наричани *едеци*, и така стигал до купувачите. Един едек тежал между 300 и 500 оки“ (Цончев 1929: 68 по Веков 2015);

- *окж* – мярка за тегло, равна на 1283 грама, също за измерване на животинска мазнина: *ако намѣрѣж чистѣж и бѣлѣж Лой, да купѣж до 15000 оки* (146);
- *санджкъ* – вероятно с общоприети размери, за измерване на насипен продукт: *2 Сандѣжа Оландезско Сенило*¹⁴ (149);
- *кило*¹⁵ – мярка за зърнени храни от няколко десетки до стотина килограма: *ако намѣрѣте добрѣж Пченицѣж, купете до 3000 кила* (132); *като имахѣ на рѣжж 3000 Кила Чръвенка жито* (150);
- *топѣ* – навярно с общоприети размери за линейно измерими стоки: *топа 1616 дванадесѣтникѣж Гайтанѣж* (128); *1700 топа дванадесѣтникѣж, и до 1300 топа осмакѣж Гайтанѣж Калоферскѣж* (148).

За мерни единици се използват и домашни думи:

- *мѣхѣ* – вероятно с общоприет обем за течности: *25 Мѣха Дръвѣно Масло* (142), *мѣха 60 Дръвено Масло* (133);
- *торба* – може би също с общоприет обем: *100 Торбы Сапунѣж Геритскѣж*¹⁶ (142), *Торбы 52 Кафе* (133);
- *каца* – за измерване на насипен продукт: *Кацы 30 Захарѣж ситнѣж* (133).

Същевременно някои от тях се използват за опаковки, като *едѣжкъ*, *санджкъ*, *мѣхѣ*, *торба*, *каца*. В едно от писмата например се разисква случай на разкъсани торби със сапун, което води до съмнения за количеството на стоката и етиката на корабния екипаж.

Чуждоезични по произход са и двете упоменавани **парични единици** *Грошѣ* (съкр. *Гр.* или *Грош.*) и *Фіоринт* (съкр. *Фіор.*). Показателна е избраната парична единица *грошѣ*: тя не е *пара* – валутата в Османската империя. Изборът ѝ не е случаен, тъй като по това време грошът (от лат. *grosso* – ‘голям’) – познат във вариантите си *гросо* (итал.), *гро* (фр.), *гроут* (англ.), *гroot* (нидерл.), *чешки*, *майсенски*, *краковски грош*, *турски куруш* и др. – е интернационална валута. Тази сребърна монета, чиято фонетична форма в българския език е минала през немски и чешки, е имала солидна неоспорвана стойност и е била универсална и общоприета валута в европейското стопанство. Другата парич-

¹⁴ Синка за пране, вероятно холандски продукт.

¹⁵ Киле, килница; от араб. през тур. *kile*, *kilo* (РБЕ).

¹⁶ Гиритски сапун – луксозен сапун, внасян в миналото от о-в Крит на топки, вж. <<https://bg.wikipedia.org/wiki/Сапун> (10.03.2021)>

на единица – *Фіоринт* (днешният унгарски форинт) – през XIX в. е била една от валутите в Австро-Унгарската империя, също приета за устойчиво и надеждно платежно средство, с което може да се търгува и извън границите ѝ.

Избраните парични единици, свеждането на чуждата лексика до необходимия минимум, примерните разиграни суми, стилистично високата лексика, стремежът към установяване на професионален език и специална терминология демонстрират самочувствието на българската търговска прослойка, съчетала патриотизма и национализма през последните няколко десетилетия преди Освобождението, в които опитни и можещи българи се подготвят за възстановяването на българската държава. Несъмнено *Книга за писма* в качеството си на част от ръководството по двустранно счетоводство *Диплография* е повлияла както с разпространеността си, така и с учебния си характер върху формирането на деловия стил през Възраждането, върху изграждането на представа за епистоларен жанр, а с езика и правописа си става част от пъстрата мозайка на формирация се нормативен комплекс и като цяло на книжовния език през XIX век.

Термините в *Книга за писма*

Бълѣтъ	Търговска фактура – сметка с подробен опис на вида, количеството, стойността и пр. на изпратена или продадена стока; от фр. <i>billet</i> през рус. <i>билет</i> (РБЕ)	127
Виста	Денят, в който се предостави една менителница на приемателя; от лат. <i>vista</i> ‘перспектива’	156
Групъ	Вързоп от пари за изпращане по пощата (фр. <i>group</i> , итал.-тур. <i>grup</i>) (ПРОДД 1974)	129
Деланіе	Сделка – постигнато съгласие за покупко-продажба на стока, имот	143
Дѣлба	Партида – част от внесен капитал в акционерно дружество, кооперация или предприятие, което носи печалба на притежателите му; дял, част	151
Дѣлгъ	Сума, която се дължи на някого	126
Загуба	Разлика между разносните при производството на стоката и цената ѝ, с която е ощетен притежателят ѝ; <i>противоп.</i> печалба (РБЕ)	138

Заповедь	Официално разпореждане за извършване на определени търговски действия (РБЕ)	148
Запознавателны писма	Циркулярно писмо, известяващо за формиране на търговско дружество	126
Изба	Магазин със склад, магазия	148
Испаданіе	Фалит	138
Комисіонна	Възнаграждение за посредничество при сключване на търговски сделки; от лат. <i>Commissio, -onis</i> през фр. <i>Commission</i>	148
Конті коренті	Текуща сметка; от ит. <i>conti correnti</i>	117
Лихва	Изчислена в процент сума според размера на даден от кредитор заем, която заемателят трябва да изплати върху заема (РБЕ)	140
Мѣнителница	Безусловно писмено нареждане (документ) на едно лице издател до друго лице платец да заплати на трето лице приемател парично задължение, обикн. в определен срок; полица	127
Навлѣмъ	Навло – такса за превоз на стоки по водни пътища; от гр. <i>ναῦλο(ν)</i> (РБЕ)	127
Околително писмо	Циркулярно писмо	126
Осребряване	Изплащане в пари на сумата, означена в чек, полица и под. (РБЕ)	138
Оцененіе	Определяне на цена, стойност на стока, предмет и др. (РБЕ)	127
Падеж	Краен срок, в който трябва да се изплати известна дължима сума, заем, полица (РБЕ)	126
Пароплувскій бѣлѣтъ	Фактура за транспортна услуга	140
Пары	Монетите и банкнотите, с които се купува и продава, като финансова единица на дадена страна; тур. <i>para</i> (РБЕ)	126
Пияца	Търговска борса, тържище, пазар на едро; от итал. <i>piazza</i> ; <i>остар.</i> (РБЕ)	150
Печяла	Печалба – разликата, обикн. изразена в пари, която остава след приспадане на разходите от всички приходи, направени обикн. в производствена дейност или търговия; приход; <i>противоп.</i> загуба	138

Платка	Плащане, платеж – заплащане на стойността на доставка на стока или пощенска пратка от получателя при доставянето	131
Поемъ	Наем – сума, която наемателят заплаща на собственика, наемодателя, обикн. периодично, за временно ползване на нещо	148
Полица де-Карикж	Товарителница (писмен документ, който съдържа списък на стоки и се изпраща заедно с тях при превоз); от итал. <i>polizza di carico</i>	132
Почякъ	Тридневен гратисен период за изплащане на менителница със срок 14 дена; почек ‘чакане, отсрочка’, <i>разг. търг.</i> (ПРОДД 1974)	128
Правдина	Полагащо се отчисление, процент от суми по търговска сделка	134
Прѣпискж (коппіа) на писма	Събиране и съхраняване на кореспонденция	155
Провезиона	Депозирана сума за осигуряване на плащане на гаранция по търговска сделка; от фр. <i>provisions</i>	148
Проданъ	Продажба, продаване	150
Разноска	Парична сума, средства, които се изразходват или са платени за нещо, свързано с потребностите или задълженията на някого; разход (РБЕ)	148
Римесса	Вид полица, който се използва във вътрешните и в международните плащания за погасяване на дълг, от ит. <i>rimessa</i> (РБЕ)	152
Сговоръ	Устен договор, договореност	133
Сигоримъ	Застраховам	127
Смѣтка	Съвкупност от операции, образувачи една партия в баланса (РБЕ)	131
Стойность	Абстрактен човешки труд, материализиран в дадена стока; цена (РБЕ)	140
Стока	Продукт на труда, предназначен за размяна (РБЕ)	151

Текущи-ты цены	Цена на определен продукт, която се дава в момента на пазара; дн. <i>текуща пазарна цена</i>	151
Тратта	Вид менителница; от итал. <i>tratta</i>	152
Търговскж кжщж	Търговско или производствено обединение, предприятие; фирма (РБЕ)	151
Търговско съдружество	Две или повече лица, свързани за постигане на обща търговска, занаятчийска или индустриална цел; дн. <i>търговско дружество</i> (РБЕ)	126
Усигорение	Застраховка	148
Учиснение	Окончателна обща сметка, представлява съотношението между приходи и разходи; равностметка; баланс	134
Цѣны	Стойност на стока, имот и под., изразена в пари (РБЕ)	126

ЛИТЕРАТУРА

- Веков 2015:** Веков, М. *Метричната система в България. Метрични реформи и метрологична дейност XVIII – XX*. Електронна библиотека по архивистика и документалистика. [Vekov, M. *Metrichnata sistema v Balgaria. Metrichni reformi i metrologichna deynost XVIII – XX*. Elektronna biblioteka po arhivistika i dokumentalistika.] София, 2015. <https://electronic-library.org/books/Book_0057.html#b0141> (10.03.2021).
- Капралова 2013:** Капралова, Н. *И ще господарува мъжът ти над теб. Архив на Елисавета и Христо Караминкови*. [Kapralova, N. *I shte gospodaruva mazhat ti nad teb. Arhiv na Elisaveta i Hristo Karaminkovi*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013.
- Николова 2021:** Николова, Н. „Вашето честно писмо“, или за етикета в *Книга за писма* от братя Ст. и Хр. Караминкови, 1850 г. // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2021 г.). [Nikolova, N. „Vasheto chestno pismo“, ili za etiketa v *Kniga za pisma* ot bratya St. i Hr. Karaminkovi, 1850 g. // *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2021, 86 – 92.

- Русев 2015:** Русев, И. *Търговските дири на казанлъчани през Възраждането. Историческо експозе.* [Rusev, I. Targovskite diri na kazanlachani prez Vazrazhdaneto. Istorichesko ekspoze.] <<http://www.zakazanlak.bg/retro-8/trgovskite-diri-na-kazanlchani-prez-vzrazhdaneto-1833>> (10.03.2021).
- Цончев 1929:** Цончев, П. *Из стопанското минало на Габрово.* [Tsonchev, P. Iz stopanskoto minalo na Gabrovo.] София: б. изд., 1929.

СЪКРАЩЕНИЯ

- БЕР:** Български етимологичен речник. Т. III. [Balgarski etimologichen rechnik. T. III.] София: БАН, 1986.
- РБЕ:** Речник на българския език. [Rechnik na balgarskia ezik.] <<http://ibl.bas.bg/РБЕ/>> (10.03.2021).
- ПРОД:** Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Под ред. на Ст. Илчев. [Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek. Pod red. na St. Ilchev.] София: БАН, 1974.

НЯКОИ ПРАВОПИСНИ ГРЕШКИ, ДОПУСКАНИ ОТ БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТИ, ИЗУЧАВАЩИ СРЪБСКИ ЕЗИК

Дарка Хербез
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
Университетът в Баня Лука

Дарка Хербез. Некоторые орфографические ошибки болгарских студентов при изучении сербского языка

В этой статье обсуждается преподавание сербского языка как иностранного, а также наиболее частые орфографические ошибки болгарских студентов при изучении сербского языка. Наше внимание в основном было сосредоточено на ошибках в области орфографии. В статье представлен обзор наиболее распространенных ошибок в письменной работе иностранных студентов, изучающих сербский язык, с одной стороны, а с другой – представлен анализ и интерпретация результатов, полученных в результате исследования.

Ключевые слова: орфография, преподавание сербского языка как иностранного, языковые ошибки, анализ ошибок

Darka Herbez. Some Orthographic Mistakes of Bulgarian Students Learning Serbian

The present paper discusses the process of teaching Serbian and some of the orthographic mistakes most frequently made by Bulgarian students. Our attention focuses mainly on errors in the field of orthography. The paper contains an overview of the most common mistakes in the written work of foreign students who study Serbian. It also presents an analysis and interpretation of the results obtained from the research.

Keywords: orthography, teaching Serbian as a foreign language, linguistic mistakes, error analysis

1. Увод

В рамките на тази работа са разгледани най-честите правописни грешки, допускани от студенти, изучаващи сръбски като първи или втори чужд език в някои специалности на Филологическия факултет в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Анализът е направен с ползване на корпуса, формиран от писмени работи на студенти от различни курсове, както и на давани тестове по правопис. В една своя по-ранна разработка накратко разгледахме най-честите езикови грешки на българските студенти, но вниманието, отделено на тези от правописно естество, беше недостатъчно, затова им посвещаваме специално проучване. Езиковите грешки в тяхната съвкупност са благодатна тема за по-пространно изследване, а като основни цели на тази статия формулираме следните:

– Да се установят най-честите правописни грешки, допускани от българските студенти в хода на усвояването на сръбския език;

– Същите да се систематизират в зависимост от нивото на студентите, които ги допускат;

– Да се изяснят причините за грешките, доколкото това е възможно.

Научната цел може да се дефинира като проследяване на причините, водещи до грешки, допускани от студентите, изучаващи сръбски като чужд език, както и възможността за предвиждане на тези грешки.

Практическа цел може да бъде избягването на чести грешки и повишаването на качеството на учебния процес в контекста на преподаването на сръбски като немайчин език.

Пристъпвайки към темата на тази разработка, смятаме за необходимо да направим няколко предварителни уговорки. Да припомним, че научните подходи, чрез които се откриват сходства и разлики между езиците, са методите на контрастивната лингвистика в следните области: контрастивен анализ, теория на превода и анализ на грешките. Водещ принцип на контрастивния анализ е съпоставимостта или сравнимостта.

Проблемът за съпоставимостта се решава по три начина:

1. Според един от подходите съпоставимостта се базира основно на семантични критерии. С една дума – съпоставими явления в два езика са тези, които са еквивалентни, респ. приблизително еднакви в семантичен план.

2. Според второ становище за съпоставими явления се смятат кореспондиращите си, респ. онези категории в два или повече езици, които си съответстват и във формално (а и в семантично) отношение, което означава, че заедно със семантичните се вземат предвид и формалните, граматичните критерии.

3. Според третата гледна точка да се констатира съпоставимост, означава да се установи какво в два езика се приема за еквивалентно, идентично, подобно, противоположно и различно.

(Джорджевич 2000: 53)

При анализа на грешките ги делим на интерезикови, интраезикови и екстраезикови. Интерезикови се наричат тези грешки, които възникват под влияние на познаването на един език в хода на усвояването на друг – независимо дали става дума за влияние от страна на майчиния, или на някакъв друг език. Интраезиковите грешки се появяват като резултат от въздействието на дадени елементи от един език върху изучаването на други елементи от същия език. Екстраезикови са грешките, които не произтичат от езика, защото техен източник са някакви извънезикови

обстоятелства. Нашият опит ни навежда на заключението, че най-честа причина за появата на грешки е влиянието на майчиния език при усвояването на чужд, т.е. най-чести са интерезиковите грешки. Независимо от това при изследването на корпуса попаднахме и на друг тип грешки, което ще илюстрираме с примери по-нататък в работата си.

Радмила Джорджевич подчертава, че „в хода на усвояването на чужд език изучаващият го си създава АПРОКСИМАТИВНИ СИСТЕМИ или МЕЖДУЕЗИК (главните букви са на авторката Р. Дж.), в които се появяват грешките“ (Джорджевич 2000: 47). Ясно е, че междуезикът се създава вследствие на влиянието на майчиния език, на който обучаващият се се опира при изучаването на чуждия език. Студентите си измислят собствена граматика, което в часовете по сръбски като чужд език при всички случаи трябва да бъде избягвано. Наум Димитриевич предупреждава, че вниманието често се насочва към различията между два езика, като не се отчита дистинкцията между различие и контраст. Той изтъква, че под различия се подразбират елементите, които съдържа само единият език, докато контрастите предполагат онези елементи, които са присъщи и на двата езика, но между тях съществува разлика (Димитриевич 1984: 31). Димитриевич набляга на това, че е важно учещите се да овладяват граматичните правила.

На ученика би трябвало да са ясни дадени правила за образуването и употребата; той трябва да ги овладее в колкото се може по-висока степен, а това е възможно да се постигне чрез системно преподаване на граматика.

(Димитриевич 1984: 60)

Иначе казано, при преподаването на сръбски като чужд език не би следвало обучението по граматика и коригирането на граматичните грешки да отива на заден план, което някои езикови теоретици предлагат и смятат за работещо. Димитриевич подчертава водещата роля на системното изучаване на граматиката и вредата, причинявана от заблудата, че език може да се учи без граматика (пак там).

В проучването си като работни инструменти сме ползвали есета, диктовки и различни упражнения с правописна насоченост. В хода на анализа сме се спрели на грешки при слятото и разделното писане на думите; такива, резултат от звукови закони и звукови промени; грешки при писането на езикови съкращения, на главна буква, както и тези с пунктуационен характер.

2. Правописни грешки, допускани от български студенти, изучаващи сръбски език

2.1. Слято и разделно писане на думите

Когато става дума за слятото и разделното писане на думите, най-чести са грешките при писане на формите за сегашно и за бъдеще време, при съчетания с предлози и при частиците.

2.1.1. Слято и разделно писане на съчетания, съдържащи предлози

В хода на анализа забелязахме следните грешки при слятото и разделното писане на съчетания с предлози. Изброените по-долу примери ясно показват, че този тип грешки произтичат от влиянието на майчиния език на студентите. Такива са примерите с **напримјер** вместо **на примјер**, а също и при писането **уствари** вм. **у ствари**. Като се има предвид, че на български тези думи се пишат слято (*например, всъщност*), смятаме, че до грешките се стига под въздействието на родния език.

Такви су многи градови, **напримјер** Бања Лука. (Такива са много градове, **наприклад** Бая Лука.)

Правилна конструкция: Такви су многи градови, **на примјер** Бања Лука.

Уствари, нисам сигурна да ли ћу доћи. (**Всъщност** не съм сигурна дали ще дойда.)

Правилна конструкция: **У ствари**, нисам сигурна да ли ћу доћи.

2.1.2. Писане на глаголи

При глаголите попаднахме на грешки при писането на форми на бъдеще време, на сегашно време и на отрицателната частица *не*. Такива грешки илюстрират следващите примери:

Доћи ће мо сутра код тебе. (Утре ще дойдем при теб.)

Правилна конструкция: **Доћи ћемо** сутра код тебе.

Ја **ни сам** странац. (Аз не съм чужденец.)

Правилна конструкция: Ја **нисам** странац.

В тези случаи имаме примери за различен тип грешки. Тоест при грешките в образуването на формите за бъдеще време не може да се каже, че причината е в родния език на студентите, но в примерите с отрицателната частица *не* може да се каже, че са резултат от влиянието на българския език. При писането на спомагателните глаголи голяма част от студентите пише разделно *ће мо*, което е недопустимо, като студентите бъркат и при писането на отрицателната частица *не*.

2.1.3. Слято и разделно писане на съюзи и на частицата ли

Такива грешки забелязахме в следните примери:

Дали ће доћи? (Дали ще дойде?)

Правилна конструкция: **Да ли** ће доћи?

Стигаме до заключението, че това се дължи на влиянието на родния език.

Грешките при слятото и разделното писане са характерни за студентите от нивото на начинаещите.

2.2. Звукови промени и съотношения между звуковете

Сръбските правописни речници включват в правописните правила и звуковите промени и съотношенията между звуковете. При анализа на такъв тип грешки забелязахме следните правописно-фонологични грешки в работите на студентите: при писането на *Ћ*, *Ђ*, *Ј* и *Х*. Смятаме, че мнозинството от тези грешки се дължи на влиянието на родния език. Тоест българските студенти, изучаващи сръбски език, често пишат *ч* вместо *ћ*, както и *и* вместо *ђ*. Тези грешки са характерни за студентите от по-ниските нива, респ. за първокурсниците.

2.2.1. Писане на съгласните Ћ и Ч

На студентите се четат изречения, а те записват звуковете, които липсват.

Урадила сам домаћу задачу. (Направих домашната работа.)

Правилна конструкция: Урадила сам домаћу задаћу.

Като се има предвид, че на български език думата се пише именно *задача*, предполагаме, че до грешката се е стигнало под влияние на родния език.

Чевапи су били укусни. (Шишчетата бяха вкусни.)

Правилна конструкция: Ћевапи су били укусни.

Еднотипните грешки, които се регистрират сред ученици на една и съща училищна възраст, с един и същ майчин език и изучаващи един и същ чужд език, се дефинират в рамките на верботоналната теория за фонетичната корекция като система от грешки. Тоест ученици с едни и същи характеристики имат едни и същи проблеми при звуковото асимилиране, произтичащи от сблъсъка между механизмите на звуково възприемане и артикулиране, специфични за родния и за чуждия език.

(Точанац-Миливиев 1997: 32)

2.2.2. Писане на съгласните Џ и Ђ

Џон не би требало да бъде сувише тврд. (Гьонът не би трябвало да бъде твърде корав, а не какъвто е буквалният превод: Джон не би трябвало да бъде прекалено твърд.)

Правилна конструкция: Ђон не би требало да бъде сувише тврд.

Цак је кренуо у школу. (Ученикът тръгна за училище.) (Превод на написаното от студентите: „Чувалът тръгна за училище.“)

Правилна конструкция: **Бак** је кренуо у школу.

Като се има предвид, че в български съществуват само твърди Ч и ДЖ, разбираемо е потеклото на тези грешки. Неразличаването на ч и ħ и џ и ħ е заради системата на фонемите в родния език. Неправилният изговор на тези съгласни често води до изкривяване на значението. Замяната на мекия с твърдия африкат и обратно води до промяна в значението (и двусмислица или комичен ефект в първото, респ. във второто изречение), защото *џон* значи „гъон“, а *џон* е сръбска транскрипция на личното име Джон; *џак* значи „ученик“, а *џак* – „чувал“.

Смятаме, че би трябвало колкото се може повече да се упражнява произнасянето на тези съгласни с помощта на фонетични задачи. Такива грешки се забелязват в групите на начинаещите студенти и смятаме, че те са резултат от влиянието на родния език.

2.2.3. Писане на съгласния звук Х

При анализа на тези грешки забелязахме грешно писане в следния пример:

Хвали мени нека даска у глави. (Нещо ми хлопа дъската. Букв.: Липсва ми някоя дъска в главата.)

Правилна конструкция: **Фали** мени нека даска у глави.

За тези грешки смятаме, че не се дължат на влиянието на родния език.

2.2.4. Писане на съгласния звук Ј

То су наши редовни **клиенти**. (Това са наши редовни клиенти.)

Правилна конструкция: То су наши редовни **клијенти**.

Би могло да се каже, че неправилното писане на такива думи е обусловено от дословния пренос на думата от родния език.

2.2.5. Асимилация на съгласните по звучност

Била сам на **сватби** код своје сестре. (Бях на сватбата на сестра ми.)

Правилна конструкция: Била сам на **свадби** код своје сестре.

Торба ми је била **тежка**. (Чантата ми беше тежка.)

Правилна конструкция: Торба ми је била **тешка**.

Кафа је била **сладка**. (Кафето беше сладко.)

Правилна конструкция: Кафа је била **слатка**.

Тези грешки се появяват под влияние на родния език. В сръбския език поради приемането на фонетичния за основен правописен принцип

при писане се отразяват всички звукови промени, в т.ч. и асимилациите по звучност, каквато илюстрират горните примери.

2.2.6. Асимилация на съгласните по място на артикулация

Много волим да једем **бонбоне**. (Много обичам да ям бонбони.)

Правилна конструкция: Много волим да једем **бомбоне**.

При асимилацията по място на учленяването сонорът *н* пред *б* се заменя от сонора *м* (бомбона). В български правописът се основава на морфологичния принцип, затова правим заключение, че тези грешки са резултат от влиянието на родния език.

2.2.7. Съотношението Л – О

Чест случай са грешките при писане на *л* и *о*. Така е в следващите примери:

Радил сам од јутра до мрака. (Работех от сутрин до мрак.)

Правилна конструкция: **Радио** сам од јутра до мрака.

Како и в предходниот пример смятаме, че появата на тези грешки е в резултат на влиянието на родния език върху този, който се усвоява.

2.2.8. Изпадане на съгласни

Определени грешки забелязахме при писането на думи като:

Купила сам **безжични** телефон. (Купих си безжичен телефон.)

Правилна конструкция: Купила сам **бежични** телефон.

Имам **петдесет** страница за читање. (Имам да чета петдесет страници.)

Правилна конструкция: Имам **педесет** страница за читање.

Смятаме, че причина за тези грешки е родният език на студентите и те се опират на него при писане на сръбски език. Тоест в български писането не се променя независимо от това дали протича озвучаване, или не. В сръбски различните съгласни се уподобяват и двата звука се сливат в един.

2.3. Писане на съкращения

При българските студенти, изучаващи сръбски език, забелязахме грешки и при писането на някои съкращения. Смятаме, че тези грешки се дължат на влиянието на българския език, тоест става дума за интерезикови грешки. Най-често се бърка при писането на следните съкращения:

Примијетила сам да су сви велики умјетници били алкохоличари, наркомани, самоубице **и** т.д. (Забелязала съм, че всички велики творци са били алкохолици, наркомани, самоубийци и т.н.)

Правилна конструкция: Примијетила сам да су сви велики умјетници били алкохоличари, наркомани, самоубице **итд.**

Аналогична грешка се забележава и при съкращението на **такозвани**. Тоест мнозинството студенти пише **т.зв.** вместо **тзв.** В този случай това се дължи на **т. нар.** (така наречен), така че е понятно откъде произхождат тези грешки. Такива грешки се забележават при студенти от по-горните курсове.

2.4. Писане на главна буква

Този тип грешки е най-чест при писането на етноними. Пак се забележава влияние на родния език, защото в този случай в български се употребява малка буква. Тези грешки са характерни за по-ниските нива.

У мојој држави живе **бугари, роми и турци**. (В моята страна живеят българи, роми и турци.)

Правилна конструкция: У мојој држави живе **Бугари, Роми и Турци**.

У Србији живе **срби**, а у Бугарској **бугари**. (В Сърбия живеят **сърби**, а в България – **българи**.)

Правилна конструкция: У Србији живе **Срби**, а у Бугарској **Бугари**.

2.5. Пунктуация

При писане на числителни редни се наблюдава пропускане на точката. Така попаднахме на примерите:

То се десило **1934** године. (Това се е случило през 1934 година.)

Правилна конструкция: То се десило **1934.** године.

Били смо на екскурзији **1998** године. (Бяхме на екскурзия през 1998 година.)

Правилна конструкция: Били смо на екскурзији **1998.** године.

Тоест студентите демонстрират слабо познавање на правилото за писане на точка след числителни редни имена. Понеже в български не се пише точка след годината, смятаме, че студентите са разчитали на трансфер от родния език. Такива грешки се забележават във всички курсове и нива.

Заклучение

Целта на това изследване беше открояването и дефинирането на езикови грешки, допускани от български студенти, изучаващи сръбски език.

Във фокуса на проучването бяха най-често допусканите правописни грешки. Нашата работа показа, че най-голям брой грешки се допуска вследствие на влиянието на родния език, т.е. налице са интерезикови

грешки. При анализа обаче бяха забелязани и други грешки. В първата част на разработката са изложени целите и методите на изследване, докато във втората част са систематизирани правописните грешки, на които попаднахме в хода на изследването. Най-голям брой грешки се наблюдава на ниските нива, докато в по-горните курсове грешките намаляват осезаемо. Забелязват се грешки при слятото и разделното писане на думите, при звуковите промени и съотношенията между звуковете, при писане на главна буква, на езикови съкращения и в пунктуацията. Начинаещите студенти най-често грешат при писане на *h* и *ћ*, при звуковите промени, при главната буква и в пунктуацията. В по-горните курсове най-голям брой грешки се забелязва при писането на съкращения и в пунктуацията. Третата част на работата съдържа заключенията, а последната част представлява библиография. С цел избягването на подобни грешки смятаме, че е необходимо правописът да се изучава като отделна дисциплина в хода на следването, а не само мимоходом и повърхностно. Преподаването на правописа би трябвало да е отделено и застъпено в много по-голяма степен. Често може да се чуе мнение, че правописните правила се усвояват лесно, но се и забравят. Необходимо е в часовете да се включат правописни упражнения с колкото се може повече примери, които да затвърдят знанията на студентите. За началното ниво са уместни диктовките и упражнения с подчертаване на правилните отговори, а в по-горните курсове могат да се ползват правописни тестове и есета. Смятаме, че тази разработка ще спомогне за усъвършенстването на преподаването на сръбски като чужд език и ще даде своя принос за постигане на по-ефективен учебен процес.

ЛИТЕРАТУРА

- Джорджевич 2000:** Ђорђевић, Р. Увод у контрастирање језика. [Đorđević, R. Uvod u kontrastiranje jezika.] Београд: Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2000.
- Димитријевич 1984:** Димитријевић, Н. *Заблуде у настави страних језика*. [Dimitrijević, N. Zablude u nastavi stranih jezika.] Сарајево: Свјетлост, 1984.
- Точанац-Миливојев 1997:** Точанац-Миливојејев, Д. *Методe у настави и учењу страног језика*. [Тоџанас-Миливојејев, D. Metode u nastavi i učenju stranog jezika.] Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997.

Превод от сръбски: **Гергана Иванова**

ПРОЕКТ ЗА ИСТОРИЯ НА ПОЕТИКИТЕ НА СРЪБСКАТА ПОЕЗИЯ

Михайло Пантич
Белградски университет

Михайло Пантич. Проект истории поэтик сербской поэзии

В статье излагается проект создания истории поэтик сербской поэзии. В начале обсуждается поэтическое самосознание как определяющая характеристика современной поэзии, затем рассматриваются разные типы отношений между поэтическими концепциями в рамках конкретного периода/стиля истории сербской литературы и наконец описываются их свойства. В итоге автор приходит к выводу о том, что динамический полилог разных приемов создания поэзии на сербском языке является одной из ключевых магистралей/вертикалей в истории сербской литературы.

Ключевые слова: история литературы, современная поэзия, поэтика поэзии, принцип параллелизма, принцип антитезы, принцип комплементарности, принцип разнородности

Mihajlo Pantić. An Outline of the History of the Poetics of Serbian Poetry

The paper offers an outline of the history of the poetics of Serbian poetry. It initially focuses on poetic self-awareness as a defining characteristic of modern poetry, and then on different types of relations among poetic conceptions emerging in different periods/styles in the history of Serbian literature. Finally, it provides the description of their characteristics, which leads to the conclusion that a dynamic polylogue among different forms of poetry writing in the Serbian language constitutes one of the key paths/verticals in the history of Serbian literature.

Key words: literary history, modern poetry, poetics of poetry, the principle of parallelism, the principle of antithesis, the principle of complementarity, the principle of heterogeneity

Почти необозримото поле на поетиките на сръбската поезия от средата на XVIII век до днес – включително всички стилово формиращи етапи и съпровождащите ги характеристики, константи и промени – в голяма степен вече е описано и (раз)тълкувано в съответната литературна историография. Такава принципна позиция с основание се прилага или към отделните периоди (например Романтизъм, символизъм, авангардизъм и др.), или към индивидуалните поетики, като няма нито

един що-годе по-значим поет, по повод на чиито творби да не е установена *традиция на прочита*. Примери за това има толкова много, че не е нужно да бъдат специално посочвани: този раздел от националната библиотека на литературната критика и на литературната история наброява стотици заглавия на книги, студии, монографии и хиляди отделни текстове.

Липсва обаче опит за синтезирано представяне на историческите промени в парадигмите на поетиката, за които на пръв поглед и дори само проспективно може да се каже, че изграждат една от магистралите на сръбската литература. Понеже става дума за интерпретативния обзор на голям обем, и то с немалка степен на сложност, се подразбира, че преди другите процедури трябва – макар и само като първи стъпки, тъй като самата практика на непосредствената реализация според херменевтичската необходимост винаги изнамира нови предложения и решения – да се установят определени критерии, съобразно с които историята на сръбските поетики на поезията от сферата на възможната и желана форма да придобие характера на сравнително стабилен критически модел, който да прерасне в обстоен обзор и евентуално в цяла книга.

Изследването на *системата от поетики* на сръбската поезия с намерението за оптимална (тоест не редуцирана, но не и всеобхватна) критическа реконструкция на „главното течение“ започва от емпирически потвърдената хипотеза, че тази система (мрежа от корелации, аналогии, унаследявания, отричания и т. н.) безспорно съществува, така че си струва в планирания анализ тя да бъде представена и описана. Веднага след това трябва да се установи и *критерият за селекция*, и то чрез последователно спазване на аксиологическия принцип, който подразбира позоваването на аргументирани критически постановки и мнения както от по-старо, така и от по-ново време, отчитайки, че първата особеност на поезията е присъщото ѝ противопоставяне на всякакви опити за по-трайна систематизация (*поезията е жива субстанция на езика, която е в състояние на постоянна турбуленция*), а „развитието на поезията“, ако изобщо такова съществува, понякога, макар и в чисто формален смисъл, се осъществява и посредством стиховете на не особено значими поети. Също така не трябва да пропускаме и факта, че нито един период от литературната история не притежава хомогенна поетика и че апостериорно го определяме въз основа на най-хубавите творби, създадени по негово време¹. Така че работата по замисления

---

¹ „В сръбската и хърватската литература от втората половина на деветнадесети век няма хомогенност, така както няма в нито един друг период от историята на литературата, хронологически рамкиран от някакви дати, които са избирани механично и съвсем

проект се базира върху *поетическия канон*, възникнал след нормирането на сръбския книжовен език, т. е. на неговото включване към европейския поетически хоризонт (подобни връзки, естествено, са налични и през по-старите литературни периоди, но с много по-малка степен на проявление на самосъзнанието на поетите и на оформено поетическо самосъзнание/съзнание за поетика изобщо). На първо място следователно съществува представителен поетически корпус на модерните времена (от Романтизма насам), или образно казано, сръбски Пантеон, т. е., отново метафорично казано, утвърдена от традицията поредица от „поети генерали“ – така или иначе в центъра на анализа е творческият принос на авторите, които не могат да бъдат пропуснати от нито един исторически обзор, антология или изследователски синтез от различен вид.

В този контекст особено внимание следва да се обърне на факта, че в сръбската поезия от най-ново време почти няма значим поет, който наред със стиховете си да не е давал израз на собственото си разбиране за поезията, да не е писал за други поети или да не е бил преводач, съставител на антология, есеист... Може да се каже, че в епохата на модерната лирика, която според Хуго Фридрих (вж. Фридрих 1969) тръгва от Романтизма и продължава до днес, този факт прераства в неписан закон или правило и почти се е превърнал в аксиома, което ще рече, че и в имплицитен, и в експлицитен план мисленето за поезията е иманентно на самата поезия. Поетическата символно-метафорична артикулация на рефлексите на определена поетика посредством стиха, от една страна, и рационалната есеистична кристализация на тези възгледи, от друга страна, а в по-висша степен – поетическият израз на самата поетика, писането на стихотворения за стихотворението и за поезията, интегрирането на умозрителни представи в поетически стил на говорене („поезия и мислене“) – това е отличителната характеристика, която има решаваща роля при определянето на природата на модерното поетическо изкуство. Наивната песенност като че ли завинаги е останала в отминалата традиция, а ако се среща и днес, то най-често бива схващана или като анахронизъм, или като интенционална игра на думи.

Съобразно с учението на Елиът за индивидуалния талант и традицията описаното правило и в сръбската поезия, както и във всяка друга, може да бъде взето като косвено, но не маловажно потвърждение на

произволно [...] или пък са свързани с някакви важни исторически събития. Във всеки такъв период от време наред с писателите, за които сме убедени, че му придават основния облик, работят и писатели, които също така смятаме за много важни и характерни за времето, когато са започнали да творят, както и писатели, които едва започват да пишат и ги смятаме за характерни за времето, което предстои“ (Петрович 1986: 290).

определена симптоматика, а също и на стойността на поетиката на даден поет, който в зависимост от конкретния случай представя своите възгледи за поетическото изкуство в програмна, манифестна, есеистична или критическа форма. В противовес на това твърде малко – колкото пръстите на едната ръка – са великите сръбски поети, които са казали единствено чрез стиховете си за поезията всичко, което са искали да кажат. През XIX век това е, разбира се, Воислав Илич („всичко, което вижда око то ти, е само символ“/„све је само симбол што ти види око“), в периода на Модерната такъв поет е Владислав Петкович Дис („забравих на сутринта аз песен една“/„заборавио сам јутрос песму једну ја“). През XX век всички значими поети пишат статии и есета за поезията и по повод на поезията, а отделни текстове от този тип имат неизмеримо значение за по-нататъшната интерпретация и систематизация на поетическото творчество на родния език (като се започне от Йован Дучич и се мине през Милош Църњански, Растко Петровић, Момчило Настасиевич, та чак до наши дни). И у поети, които не са писали за това как разбират собствената си поезия или поезията на други поети, какъвто е най-вече Васко Попа, а по-късно, в наше време – и Новица Тадић, могат да се забележат отгласи на идеи, отнасящи се до поетиката. В случая с Попа става дума за целенасочен прочит и представяне на традицията, а при Тадић – за имплицирана в стихотворенията му гледна точка относно поетиката или за лаконични изказвания и фрагменти.

Попа е оставил в ръкопис недовършената си стихосбирка *Макара (Калем)*, в която основна тема са поезията и изкуството като цяло, съставил е три антологии с народно творчество и е редактор на *Седем лирически кръга (Седам лирских кругова)* от Момчило Настасиевич, ясно посочвайки източниците на своята поетика, докато Тадић често пъти със средствата на иронията, черния хумор или гротеската пише стихове за поезията, за поетическия занаят и за наблюдаващия поглед на критиката.

(Пантић 2014: 25)

Предложената история на поетиките на сръбската поезия се основава върху изследването и описанието на вече споменатата предполагаема рамкова система от поетики, или с други думи, върху аналитичното очертаване на мрежа както от конструктивни връзки, така и от противопоставяния/разлики, които съществуват през определен литературно-исторически период, а след това – и в диахронен план. Когато тази мрежа се разглежда от синхронна гледна точка, се забелязва съществуването на многобройни видове активирани или латентни взаимоотношения между стихотворните поетики, докато за диахронията са най-

важни две: на първо място – полемичното, антитетичното, познато от литературната история взаимоотношение, в което конструирането на нова поетика възниква чрез частично отрицание на старата. Подобно отношение в крайна сметка се свежда до парадоксалното усвояване на предходните възгледи и позиции посредством тяхното критическо преосмисляне („преоценявам, но не отричам“ значимостта; в това отношение показателна е взаимовръзката между Модерната и ранния модернизъм, провъзгласен след Голямата война).

Един друг тип отношения се изгражда въз основа на индивидуалния избор на дадена традиция, образно казано – върху „позоваването на предците“ (дали подсъзнателно, или с категорична убеденост, е от второстепенно значение), при което се установява кореспонденция между поетиките на поети от различни епохи (например „стражиловската линия“², „митопоетичната линия“³, „трансавангардната линия“⁴, „звучна клонка“⁵ и др.). Има много подобни примери в сръбската поезия (например Васко Попа и Момчило Настасиевич, Стеван Раичкович, Десанка Максимович и Бранко Радичевич, Иван В. Лалич и Воислав Илич, Милосав Тешич и Лаза Костич, Новица Тадич и Владислав Петкович Дис, Воислав Деспотов и Тодор Манойлович и т.н.). Накратко казано, конструктивното взаимоотношение, което се реализира в най-ново време, по правило актуализира поетите от по-старата традиция и е възможно да се сведе до принципа на Елиът за утвърждаване на „дедите“, прокламирано от техните „внуци“. При това по някакво неписано правило престават да бъдат утвърждавани непосредствените предходници, което е обяснимо и от гледна точка на психологията на творчеството със страха от епигонство и от признаване на близки „влиания“, както и с начина на функциониране на литературния живот – винаги на практика действа „сблъсъкът между млади и стари“.

² „Стражиловската линия“ е една от традиционните вертикали в развоя на сръбската поезия, чието начало тръгва още от Романтизма и поезията на Бранко Радичевич и продължава през XX век (например в поезията на Десанка Максимович и Стеван Раичкович). – Б. а.

³ Както показва самото название, митопоетичната линия е представена от поети, които се обръщат към националната и общославянската митология (Растко Петрович, Васко Попа, Миодраг Павлович, Бранко Милкович и редица съвременни поети). – Б. а.

⁴ Трансавангардната линия се отнася към постмодернистичния езиков експериментализъм, актуализирайки опита на авангардизма и синтезирайки елементи на различни „изми“, характерни за сръбската поезия от периода между световните войни (Вуица Решин Тулич, Милутин Петрович, Иван Негришорац, Воислав Деспотов и др.). – Б. а.

⁵ „Звучна клонка“ е линия, към която се отнасят поети, чиято поезията, извираща от ритъма и „майчината мелодия“ на сръбския език (началото е свързано с Момчило Настасиевич). – Б. а.

При пресичането на синхронната и диахронната перспектива се очертават първите контури на проекта за история на поетиките на сръбската поезия. Не е възможно да се определи с категорична точност нейното начало, а е твърде условна и границата, когато се установява необходимото, но недостатъчно условие за нормативност на книжовния език, която също представлява флуиден процес в течение на доста десетилетия. Въпреки тази условност не може да бъде оспорен фактът, че нормирането на книжовния език обуславя появата на поезията на Петър Петрович Негош и на Йован Sterия Попович – първите сръбски класически поети. Те са съвременници, но тъй като представят два различни културни модела, съществуват като два отделни свята, които на пръв поглед не знаят един за друг, въпреки че в техните авторски поетиките се забелязват спорадични сродни характеристики (елементи от поетиката на класицизма, връзка с предвуковския⁶ език, сходство на прочетените книги). По отношение на поетиката на Негош и тази на Sterия *принципът на съпоставимостта*, който има съществено значение в полето на синхронността, все пак е само загатнат. Този принцип ще се утвърди в пълна степен едва в съотношението между поетиката на Лаза Костич и тази на Воислав Илич – поетите, които традиционно се смятат за вестители, ако не и за основоположници на модерното поетическо творчество на сръбски език. В историята на сръбската поезия Късният романтизъм и протосимволизмът се развиват симултанно, но нямат съприкосновение помежду си⁷. Ако имплицитната и експлицитната поетика на Лаза Костич е формално завършена, идейно компактна и реализирана в пълната си сила (вж. Костич 1984), то поетиката на Воислав Илич се дешифрира въз основа на разпръснати метафорични следи и на индикативни сигнали, произтичащи от самата поезия.

През периода на Модерната, когато сръбската поезия като цяло се съобразява с европейския художествен хоризонт (символизъм, парнализъм, импресионизъм, силно изявен артистизъм, стабилизиране на стиха и т. н.), действа *принципът на антитетичността*. Чрез него поетическите концепции на поетите, принадлежащи към този период, постигат широк размах и многообразие, но трябва да отбележим, че прилагането на този принцип продължава, при това с ускорен ритъм, и

⁶ Под понятието „предвуковски език“ авторът на статията има предвид състоянието на сръбския език преди книжовната реформа на Вук Караджич (1787 – 1864). – Б. ред.

⁷ Късният романтизъм в сръбската поезия в лицето на Лаза Костич (1841 – 1910) и протосимволизмът на Воислав Илич (1862 – 1894) се развиват в края на XIX в. Кратка творческа презентация на Лаза Костич и българския превод на неговото стихотворение *Santa Maria della Salute* вж. в сп. „Славянски диалози“, год. XIII, 2016, кн. 18, с. 124 – 129. – Б. ред.

през всички следващи десетилетия на XX век; той може да бъде разпознат и в ранните проблясъци на експресионизма и протоавангардизма (Тодор Манойлович, Милан Чурчин, Станислав Винавер). Едно от лицата на Модерната представлява поезията на Йован Дучич, друго – тази на Владислав Петкович Дис. Има редица основания те да бъдат определяни като поети антиподи, въпреки че в своите стихотворения и двамата са обсебени от метафизични въпроси. От днешна перспектива поезията и на Дучич, и на Дис може да бъде прочетена и като отражение на трансценденталната криза, която маркира и характеризира целокупната епоха на модернизма и която придава на поезията освен всичко друго формата и на „лична молитва“.

В своя стремеж чрез стиховете си да внушават отговори на метафизичните въпроси, Дучич и Дис обаче прилагат лирически похвати, които са диаметрално противоположни (Дучич величае Бога, Дис почти не го споменава). Противоположен е и техният начин на мислене относно поезията, особено когато формулират поетическите си възгледи. Дучич провъзгласява поезията за най-висша степен на реализация на човешкия дух: за да бъде тя възприемана и разбираана, освен естествена предразположеност и заинтересованост са необходими и съответни познания (вж. Дучич 1979). Стремежът му към елитарност на поезията разчита на широко известната представа, че същинското изкуство е това, което възпява любовта, смъртта и Бога. Той усъвършенства до такава степен версификацията, че неговият стих става един от моделите за писане на лирика на сръбски език, който е жив и днес при начинаещите поети. Следвайки Лаза Костич и Воислав Илич, Дучич отдалечава сръбската поезия от дословността и създава безпогрешно разпознаваем и въздействащ поетически опус, постигайки безспорен авторитет. В противовес на него Владислав Петкович Дис подхожда към въпросите на поетиката единствено по интуитивен път. Той е привърженик на „органичното“ стихотворчество, за него поезията е като провидение, което идва от зоната на ирационалното и пресътворява езика на подсъзнанието в лирическа мелодия. В своите най-красиви и най-характерни стихотворения Дис предусеща отвъдното, скрито в сянката на екзистенциалната тревога на човека на новото време. С това свое предчувствие, както и с поетическото изживяване на представата за прокълнатост, тотална изоставеност и самотност той основополага една от водещите посоки в сръбската поезия, която след него през XX век продължават, укрепват и с естеството на своя талант обогатяват други значими сръбски поети: от Растко Петрович през Бранко Милкович до Новица Тадич.

Първата вълна на модернизма, която се обособява в сръбската култура след Първата световна война, промотира в полето на поетиките на поезията *принципа на различието*. В модернистичните концепции на художествената литература обикновено *моментът на оразличаване* има ключова роля – в програмните текстове той поема основна тежест и бива непрестанно изтъкван. Сръбските поети от онова време са с твърдото убеждение, че почти всеки от тях трябва да формулира някакъв собствен *-изъм*, така че наред с по-разпространените художествени течения (експресионизъм, авангардизъм, неоромантизъм, футуризм, дадаизъм, зенитизъм) се появяват и техни индивидуални модуляции/версии (космизъм, хипнизъм, суматраизъм и т.н.).

Специално място в тази поетическа мозайка и напълно заслужено преди всичко заради високата стойност на създадената от тях поезия заемат Милош Църнянски със своя суматраизъм (Църнянски 1975), Растко Петровиц с преоткриването на архаични, митологични, архетипни слоеве на поезията/мисленето (Петровиц 1974) и Момчило Настасиевич с акцентиране върху значимостта на „матерните мелодии“ (Настасиевич 1991). Тези трима поети, които изграждат ядрото на началния сръбски модернизъм, са всъщност крайно разнолики и се обръщат към различни пластове на националната традиция: Църнянски – към Романтизма (*Спомен за Руварац/Спомен на Руварца* от Лаза Костиц е за него една от най-значимите поетически творби в европейската поезия на XIX век), Растко Петровиц – към старата славянска митология, Момчило Настасиевич – към фолклора, но не за да репродуцира поетическата форма и темите, а за да призове самия дух на народния гений, възплетен преди всичко в звуковото и ритмическото измерение на езика. Благодарение както на подсъзнателната памет на сръбския поетически органон, така и чрез непрестанното позоваване на техните произведения създадената от тях поезия си извоюва впоследствие статута на литературна класика. Модернистичният подход към въпросите, свързани с поетическото творчество, включително с процесите на възникване на стихотворния текст, които противоречат на конвенциите и се стремят да ги надмогнат, но също така, както вече бе казано, формирането и коментирането на програмните възгледи по същите тези въпроси въвеждат сръбската поезия в нова и в много отношения ексклузивна, при всички положения автономна и не лесно комуникативна културна среда. Разглеждано отвътре, това културно пространство е фокусът на националната култура, но разглеждано отвън, то е маргинално спрямо нея.

Сюрреализмът, последното авангардно корпоративно творческо движение, официално оповестява *принципа на комплементарността*⁸. В съответствие с френския сюрреализъм той въвежда в сръбската литература наред със силно изразената интелектуална обществено ангажирана позиция и поредица от еманципаторски поетически идеи, които обаче не водят до възникване на непреходни поетически творби, но безспорно оказват силно влияние върху по-късната поезия и начин на мислене. Специално трябва да се изтъкне парадоксът, че идеите на сюрреализма по своята значимост надхвърлят художествената стойност на самата сюрреалистическа поезия, която изцяло пренебрегва референтността на езика и като прокламира неговата абсолютна независимост и прехвърля инициативата върху сферата на ирационалността, стига до маниерност. Този парадокс придобива още по-релефен израз, като се вземе предвид оценката на критиката, според която най-хубавите стихове на поетите, които се самоопределят за сюрреалисти (Душан Матич, Александар Вучо, Оскар Давичо, Милан Дединац и др.), не са написани в духа на сюрреализма или пък в тях сюрреалистичният похват е второстепенен.

Особено ярка илюстрация за това представлява Оскар Давичо, най-значимият поет от този кръг. В поезията си той не се стреми към редуциране на стиха като други велики сръбски поети модернисти (например Настасиевич или Попа), така че при формирането на своята представа за неговото творчество критиката трябва да отчита уплътняването на езика, непрестанното излъчване на вербални енергии, порива към словотворчество и изнамиране на нови думи и не на последно място – играта, хумора, неочакваните асоциативни, (сюр)реалистични „невъзможни“ лексикални съчетания, при това в състояние на постоянно предчувствие и призоваване на неназовими есхатологични измерения и на непрекъснатото трескаво усещане на „тремора на смъртта“⁹. Давичо по натюрел е поет на словесното изобилие, навсякъде, където и да погледне, той вижда поезия, която за него е жест на несъгласие с наложените порядки на света. Все пак в най-хубавите си стихове той ограничава своята вербална еруптивност и дисциплинира разпиляващите се асоциации, като допуска и изнамира по-конвенционални, по-стабилни поетически форми.

С високото ниво на поетическо самосъзнание и с изнамирането на множество смели решения, които разкрепостяват езика и метафориката и разширяват границите на поетическата изразност до неоткрити или само едва доловими проявления на човешката креативност, сюрреализ-

⁸ Вж. Сюрреализъм 1994; Попович, Ристич 1985.

⁹ *Треморът на смъртта* (*Трема смрти*, 1982) е поема на Оскар Давичо. – Б. ред.

мът бележи не само важен етап, но се превръща и в творчески принцип на цял един исторически етап от развоя на модерната сръбска поезия, чийто опит в по-голямата си част е интегриран в по-късната поетическа практика (например в поезията на Васко Попа и на Бранко Милкович).

Втората вълна на модернизма, провъзгласена в сръбската поезия към средата на XX век, обновява *принципа на различието*. Стеван Раичкович, Васко Попа и Миодраг Павлович – най-значимите поети от тази вълна, намират своите извори на вдъхновение и опорни точки в по-старото наследство, в различни посоки и пластове на културната памет. Чрез конструктивна (ре)интерпретация и надграждане върху предходните модернистични поетиките те осъществяват активно възвръщане на традицията. Стеван Раичкович обновява постулатите на романтическата поезия (стих в мерена реч, отношение към природата, над-темпоралност, ясно очертан лирически герой, който в усамотение „изповядва“ своите чувства и мисли за своето място в света). Светът на Васко Попа е обитаван от поетически видения на космогонични въпроси, от митологията и Средновековието, както и от минималистичния символен образ на всекидневното и на „малките неща“, а Миодраг Павлович, приемайки концепцията на *Робърт Грейвс*¹⁰, че „митът е граматиката на поетическото мислене“, утвърждава митопоетическата линия в сръбската поезия. Към това различие в писането на стихове трябва да се добави и пълното различие в начина на представяне на автопоетическите идеи. Раичкович, освен че постоянно възпява поезията и писането на стихотворения, създава и импресионистично интониран есет за това какво представлява според него работата на поета (Раичкович 1998), докато Васко Попа, както по-рано бе отбелязано, прави това индиректно като съставител на издания, представящи литературната традиция. Като съставител на една от най-известните, но и най-противоречиви антологии на сръбското поетическо творчество Миодраг Павлович разглежда сръбската поезия от нейното възникване през Средновековието до неговото съвремие и пишейки за много поети, както и за общи въпроси на поетиката, създава твърде разнопосочна критически интерпретативна система (Павлович 1978). Заради сложността, спецификата на изразените възгледи, латентната провокативност и ексклузивност корпусът от поетически идеи на автора на *Стълб на паметта* (*Стуб сећања*) заслужава да бъде внимателно и аналитично преосмис-

¹⁰ Тази идея Р. Грейвс излага в книгата си *Бялата богиня*. – Б. а. Посочената от автора книга на Грейвс е публикувана на български език през 2011 г. в издателство „Изток – Запад“. Показателно за посочения възглед на Грейвс е подзаглавието: *Историческа граматика на поетическия мит*. – Б. ред.

лен с оглед на отделни негови решения, отнасящи се до възможността за съставяне на една история на поетиките на сръбската поезия, но наред с това е наложително да получи полемичен отговор и да бъде уместно коригиран там, където това е необходимо.

Към настоящия момент поетическото самосъзнание, присъщо на модерната сръбска поезия, е достигнало своя връх (апогей) в кръга на неосимволистите от втората половина на XX век. Плеядата от силни, всепризнати, многократно и високо оценявани поетически индивидуалности (Бранко Милкович, Иван В. Лалич, Бора Радович, Йован Христич, Милован Данойлич, също Бранислав Петрович¹¹ и Александар Ристович), всяка от които със свой открояващ се глас и с ясно заявена позиция, осъществява актуализация на установения от традицията *принцип на комплементарността*. Всички споменати поети пишат своите стихове, активирайки многобройните полета на културно-историческата памет – от древните митове и античните времена през Средновековието и Византия до модерния свет и съвременността. Сръбските неосимволисти до един са поети с оптимално прилагана и грижливо отработена поетическа техника (успоредяване на свободен и класически стих) – поети на палимпсеста, *поети за поетите* и същевременно, унаследявайки пластове на александрийската субтилна култура, проявяват интерес и към времето, в което живеят, и към присъщите му екзистенциални състояния и форми. Изразявайки безрезервната си почит към сръбската поетическа традиция и непрестанно позовавайки се на нея (за което свидетелстват и техните размисли за предходни и за съвременни писатели, и интертекстуалните следи в стиховете им), сръбските неосимволисти – както поотделно, така и като цяло – постигат поразително отстранена и смислово богата гледна точка към света, който свързва всекидневното и отвъдното, равнявайки се по своята оригиналност и въздействие с най-приносните постижения на световната/европейската поезия.

Както и други изследвания, възнамеряващи да обозрат съответните явления и въпроси в тяхната хронологическа последователност, и проектът за възможна история на поетиките на сръбската поезия, особено ако се вземе предвид и съвременността, трябва да остане отворен. В наше време се наблюдава непрекъснат прилив на нови изразни възможности на поетическия език и на съответстващата им аргументация в плана на поетиката, поради което *принципът на различието* продължава да действа и днес. „Борбата за надмощие“ между различните кон-

¹¹ Вж. Милкович 1972 (книга четвърта, главата *За поетическото изкуство/О песничкој уметности*); Лалич 1971; Радович 2016; Христич 1957, 1964; Данойлич 2007; Петрович 2018. – Б. а.

цепции в съвременната сръбска поезия води до риска от неминуемо опростяване, изразяващо се в обособяването на няколко самостоятелни течения, съпроводжани от съответната критическа и в по-малка степен читателска рецепция. Би могло да се каже, че това е литературноисторическа необходимост: творческите приноси на новите автори винаги се сравняват по своята стойност с произведенията на утвърдените от традицията най-значими поети, чиито творби винаги и навсякъде са мяра – и за сполуките, и за несполуките. В днешната сръбска поезия е налице един неограничен, жив, нейерархичен творчески контекст, в който едновременно протичат процесите на *реинтерпретация* и *ревитализация на традицията* (Любомир Симович, Матия Бечкович, Милосав Тешич, Джорджо Сладое и др.¹²), както и *многообразни експерименти с възможностите на езика* – от неоавангарда до веризма и чистия лиризм (Милутин Петрович, Воислав Деспотов, Мирослав Максимович, Новица Тадич и др.¹³). Интересно и донякъде парадоксално в постмодерните времена изненадващо спада нивото на експликативност; иначе казано, преобладават поетите, които не пишат за поезия, в сравнение с онези, които проявяват интерес и към подобен тип изява.

На финала, който от поредицата предходно описани характеристики и очертани хипотези би трябвало да прерасне в аргументирана и стабилна студия, е необходимо да повторим, че континуитетът (реализацията) на различните поетички безспорно прокарва една от магистралите или вертикалите на сръбската литература. Тази вертикала, най-общо казано, се основава на дисконтинуалната, но все пак хармонична смяна на различните, взаимно допълващи се реализирани творчески концепции. Историта на сръбската модерна поезия е протичала и ще продължава да се развива и по-нататък под постоянния знак на силно динамични промени, респективно – на непредвидимото и парадоксално езиково-мисловно движение назад като условие, без което не е възможно движението напред. Тази неспирна устременост на културата и на потребността от изява на индивидуалните творчески дарования е мотивирана от порива за овладяване на нови изразни възможности – както формални, така и познавателни. В крайна сметка естетическото пресъздаване и тълкуване на света в перспективата на поетическото изкуство потвърждава както някога, така и сега – ден след ден, благодарение на своята поетическа и творческа сила – многопосочното си и общовалидно културно значение. Там, където няма поезия, трудно може да има друго.

¹² Вж. напр. Симович 2001, Тешич 2004 (главата *Багаж/Пртъаг*) и др.

¹³ Деспотов 2003, Максимович, Миятович 2009; Максимович 2014 и др. – Б. а.

ЛИТЕРАТУРА

- Данойлич 2007:** Данојлић, М. *Песници*. [Danojlić, M. Pesnici.] Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2007.
- Деспотов 2003:** Деспотов, В. *Врућ пас и други есеји*. Приредио Гојко Божовић. [Despotov, V. Vruć pas i drugi eseji. Priredio Gojko Božović.] Зрењанин: Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, 2003.
- Дучић 1979:** Дучић, Ј. Споменик Војиславу. // *Писци као критичари пре Првог светског рата*. Приредио Предраг Протић. [Dučić, J. Spomenik Vojislavu. // Pisci kao kritičari pre Prvog svetskog rata. Priredio Predrag Protić.] Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 1979, 61 – 67.
- Костић 1984:** Костић, Л. *Књига о Змају*. Приредио Драгиша Живковић. [Kostić, L. Knjiga o Zmaju. Priredio Dragiša Živković.] Београд: Просвета, 1984.
- Лалић 1971:** Лалић, Иван В. Критика и дело. // *Критика и дело*. [Lalić, Ivan V. Kritika i delo. // Kritika i delo.] Београд: Нолит, 1971, 9 – 27.
- Максимовић 2014:** Максимовић, М. *Скривени посао*. [Maksimović, M. Skriveni posao.] Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, 2014.
- Максимовић, Миятович 2009:** Максимовић, М., Б. Миятовић. *Поезија, тржиште, држава*. [Maksimović, M., B. Mijatović. Poezija, tržište, država.] Београд: Службени гласник, 2009.
- Милковић 1972:** Миљковић, Бр. *Сабрана дела*, књ. 4. Приредио Сава Пенчић. [Miljković, Br. Sabrana dela, knj. 4. Priredio Sava Penčić.] Ниш: Градина, 1972.
- Настасијевић 1991:** Настасијевић, М. За матерњу мелодију. Белешке за стварну реч. // *Есеји, белешке, мисли*. Редакција Новица Петковић. [Nastasijević, M. Za maternju melodiju. Beleške za stvarnu reč. // Eseji, beleške, misli. Redakcija Novica Petković.] Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Српска књижевна задруга, 1991, 38 – 49.
- Павловић 1978:** Павловић, М. *Поетика модерног*. [Pavlović, M. Poetika modernog.] Београд: Графос, 1978.
- Пантић 2014:** Пантић, М. Бранко Миљковић: Још нешто о песничкој самосвести. // *Од стиха до стиха*. [Pantić, M. Branko Miljković: Još nešto o pesničkoj samosvesti. // Od stiha do stiha.] Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“, 2014.
- Петровић 2018:** Петровић, Бр. *Не убити птицу дрозда*. Приредио Миодраг Раичевић. [Petrović, Br. Ne ubiti pticu drozda. Priredio Miodrag Raičević.] Београд: Службени гласник, 2018.

- Петровић 1974:** Петровић, Р. Хелиотерапија афазиие. Општи подаци и живот песника. // *Есеји и чланци*. Приредио Јован Христић. [Petrović, R. Helioterapija afazije. Opšti podaci i život pesnika. // Eseji i članci. Priredio Jovan Hristić.] Београд: Нолит, 1974, 407 – 419, 459 – 468.
- Петровић 1986:** Петровић, Св. *Облик и смисао*. [Petrović, Sv. Oblik i smisao.] Нови Сад: Матица српска, 1986.
- Поповић, Ристић 1985:** Поповић, К., М. Ристић. *Нацрт за једну феноменологију ирационалног*. Приредио Гојко Тешић. [Popović, K., M. Ristić. Nacrt za jednu fenomenologiju iracionalnog. Priredio Gojko Tešić.] Београд: Просвета, 1985.
- Радовић 2016:** Радовић, Б. Поезија и неизрециво. Митологеме за личну употребу. // *Понешто о песницима и о поезији*. Уредио Милутин Петровић. [Radović, B. Poezija i neizrecivo. Mitologeme za ličnu upotrebu. // Ponešto o pesnicima i o poeziji. Uredio Milutin Petrović.] Београд: Чигоја штампа, 2016, 81 – 86, 118 – 128.
- Раичковић 1998:** Раичковић. Ст. Мит о поезији. // *Дневник о поезији*. [Račković, St. Mit o poeziji. // Dnevnik o poeziji.] Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, БИГЗ, СКЗ, 1998, стр. 64 – 70.
- Симовић 2001:** Симовић, Љ. *Дупло дно*. [Simović, Lj. Duplodno] Београд: Стубови културе, 2001.
- Сюрреализм 1994:** Надреализам. // *Авангардни писци као критичари* (Душан Матић, Коџа Поповић, Ване Живадиновић Бор, Оскар Давичо). Приредио Гојко Тешић. [Nadrealizam. Avangardni pisci kao kritičari (Dušan Matić, Koča Popović, Vane Živadinović Bor, Oskar Davičo). Priredio Gojko Tešić.] Београд: Институт за књижевност и уметност, 1994, 369 – 651.
- Тешић 2004:** Тешић, М. *Есеји и сличне радње*. [Tešić, M. Eseji i slične radnje.] Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Фридрих 1969:** Friedrich, H. *Struktura moderne lirike*. Preveli Truda i Ante Stamać. Zagreb: Stvarnost, 1969.
- Христић 1957:** Христић, Ј. *Поезија и критика поезије*. [Hristić, J. Poezija i kritika poezije.] Нови Сад: Матица српска, 1957.
- Христић 1964:** Христић, Ј. *Поезија и филозофија*. [Hristić, J. Poezija i filozofija.] Нови Сад: Матица српска, 1964.
- Црњански 1975:** Црњански, М. Објашњење „Суматре“. // *Писци као критичари после Првог светског рата*. Приредио Марко Недић. [Crnjanski, M. Objasnjenje „Sumatre“. // Pisci kao kritičari posle Prvog svetskog rata. Priredio Marko Nedić.] Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 1975, 61 – 67.

ПРЕГЛЕД НА СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА И ЧЕШКА КАРТИННА КНИГА ЗА ДЕЦА

Мартина Салхиова
Масариков университет, Бърно

Мартина Салхиова. Обзор современной болгарской и чешской книжки с картинками для детей

В настоящее время в Чешской Республике и в Болгарии наблюдается бурное развитие сказочных книг с картинками. Они демонстрируют новую концепцию о взаимодействии вербальных и визуальных компонентов. В основном это не классическая форма сказок, а форма волшебных историй, в которых используются элементы рассказа с героем-ребенком, рассказа с героем-животным, а также приключенческой литературы. Текст в некоторых случаях очень тесно связан с иллюстрациями, и их нельзя заменить другими. Это наблюдается в первую очередь когда и текст, и иллюстрации созданы тем же автором как уникальное произведение искусства.

Ключевые слова: детская и юношеская литература, чешская авторская сказка, болгарская авторская сказка, книжка с картинками, роль иллюстрации в книгах для детей и юношества

Martina Salhiová. Overview of the Contemporary Bulgarian and Czech Picture Book for Children

Currently, there is a great development in fairy-tale picture books in the Czech Republic and in Bulgaria. They show a new conception of the relations between visual and verbal representation. Mostly, they do not have the classic form of fairy-tales, but the form of magical stories, which make use mainly of a child hero, an animal hero, and adventure plots. Some books are so much entangled with their illustrations that they can hardly be printed without them. This is reflected primarily in the fairy-tale books which have been created by one author as his/her unique work of art.

Key words: children's and youth literature, Czech author's fairy tale, Bulgarian author's fairy tale, picture book, role of illustration in books for children and youth

Увод

Всяка книга с приказки е неразривно свързана с илюстрацията – тя е не просто атрактивно допълнение към тях, а неразделна част, която също както и текстът остава в паметта на малкия читател. Ще съпоставим съвременното чешко и българско приказно творчество, чиято отличителна характеристика се явява илюстрацията.

Новата концепция за силна взаимовръзка между визуалната страна на книгата и текстовия компонент започва да прониква в чешкия контекст от 80-те години на миналия век:

Художникът често участва в концептуализацията на книгата, той все повече играе ролята на главен архитект и терминът илюстрация в първоначалния смисъл на думата губи своето значение.

(Стехликова 1986: 38 – 39)

Съвременната визуална концепция за книгата и цялостният акцент върху картинния дискурс насочват вниманието на зрителя към старателно разработените визуални кодове¹.

В България промяната в разбирането за връзката между картина и слово също започва през последните тридесет години. Към тази проблематика се насочва Светлана Стойчева, която разглежда текстовите и визуалните аспекти на съвременното творчество за деца и юноши въз основа на преиздадените по-стари произведения и на изцяло нови книги (Стойчева 2017).

Напоследък заслужават внимание съвместната книга на писателя Георги Господинов и на дъщеря му Рая Господинова, на Божана Апостолова и на нейната внучка Божана, която дори издаде своя авторска книга. През 2018 г. като картинна книга за деца излезе стихотворението на Атанас Далчев (1904 – 1978) *Балконът* от 1928 г. Поетическият текст е разположен на последната страница на изданието, а предходните представяват черно-бели илюстрации на Калина Мухова, изобразяващи заградения балкон на стара къща с изглед към града и към неговите обитатели и същевременно с поглед към вътрешността на къщата. За хората без въображение мрачният балкон на ъгъла на улицата остава невидим и само през една малка цепнатина проникват светлина и надежда.

¹ Разбира се, тази тенденция се отразява и в литературата за възрастни читатели. Например съвременният български прозаик Захари Карабашлиев решава да добави множество илюстрации към своята кратка повест *Жажда* (2018). Предложената от художника Дамян Дамянов визуална концепция създава собствена интерпретативна линия на историята. Деветнадесетте черно-бели акварела кореспондират с историята на двамата главни герои, които се срещат в болнична стая и са свързани от мъчителното чувство на жажда. – Б. а.

А. Далчев. *Балконът*, 2018, илюстр. Калина Мухова

Картинни книги за предчитатели² и за най-малки читатели

Наред с авторски книги, акцентиращи върху илюстрацията, каквато е например книгата за бездомната котка Маурко (*Маурко*, 2001) от Елена Жаблянова, се създават и по-сложно конципирани картинни книги, които са фокусирани върху същностни детски въпроси и върху неелементарното поведение на детето. Към втория тип се отнасят двете приказни книги на Зорница Христова – *Когато искам да мълча* (2014) с участие на художника Кирил Златков и *Блок № 4* (2018) с илюстрации на Юлиан Табаков.

Първата книга е приказан билдербух³ с черно-бели изображения на малко мече. Героят разказва за своите родители, които са го запознали

² *Предчитател* е срещано в чешката терминология понятие за деца, които имат интерес към книгата, но които все още не могат да четат. Запазваме този термин със съзнанието както за неговата непопулярност в българския език, така и за неговата уместност. – Б. пр.

³ Авторката на статията използва термина „билдербух“ (нем. bilderbuch), което означава „книжка с картинки“. Тъй като настоящото изследване акцентира върху разликата между илюстрирана книга и картинна книга, е редно да се съобразим с авторската концепция и да приложим адекватен терминологичен апарат, поради което независимо от непопулярността на понятието в българската езикова среда предпочитаме да го запазим. Там, където смятаме за уместно, го заменяме с разбираемия за българския читател еквивалент „приказна книжка с картинки“. – Б. ред.

с неговите помощници – думите, за да има къде да съхранява нещата (т.е. те са го научили да говори). Не е нужно всички думи да бъдат разбирани (чуждите мечти, музиката, светлината), но думите правят човека по-силен и по-мъдър. Понякога е достатъчно само внимателно да се вслушваш в мълчанието на другия, за да се получи съзвучие.

Втората книга е забележителна с илюстрациите на Юлиан Табаков, изобразяващи детайли от покрайнините на София, които в детското въображение се превръщат в декор на джунгла (напр. в лиани, опънати между два панелни блока). Произведението се фокусира върху изкривените взаимоотношения между хората, живеещи в малки жилища. Авторката описва живота на малкия Митко и на неговата майка в голям жилищен комплекс. Текстът вече не е толкова лаконичен и достига до единадесет реда на страница. Основната идея тръгва от въпроса защо децата най-често рисуват родния дом като класическа къща с покрив и комин, а не като панелен блок, в който живее главният герой. Майката обяснява на момчето, че първоначално архитектът си е представял жилищния комплекс по различен начин. По покривите на къщите трябвало да има градини, където хората да могат да се срещат, но те са провалили тази идея, защото са по-непредсказуеми дори от дивите тигри. Мотивът за тигри, живеещи в жилищния комплекс, преминава през целия сюжет.

Въвеждащите детски илюстрации изобразяват начините, по които децата рисуват къща. Разказаната история внушава идеята, че дори в жилищния комплекс има много поетични неща, които човек може да обича – пухчетата на глухарчетата, птиците по дърветата на съседната улица, калта в локвите, дърветата, които могат да имат очи и уста. В акварелите се появяват също така различни надписи – например надписът АС/DC върху тениската на възрастен мъж. Светлана Стойчева е на мнение, че подобни детайли съдействат за по-доверчивото приобщаване на момчето към обкръжаващата го среда (Стойчева 2017: 343). Рисунането по стените на сградите остава загадка за Митко. Майка му въобще не харесва това, но не иска да обяснява защо. Във въображението на момчето жилищният квартал се превръща в джунгла с тигри и маймуни. Съседният блок му прилича на многоглав змей, който трябва да пази хората от тигрите, ако отново станат непредсказуеми – трябва да ги пази от самите тях.

Сред чешките издания от този тип се откроява *Къща зад мъглата. Книгата, в която може (трябва) да се рисува (Dům za mlhou. Kniha, do které se může (musí) kreslit, 2013)*, в която черно-оранжевите илюстрации са недовършени и за целта са приложени моливи. Нейните автори

– съпрузите Естер Стара и Милан Стари (Ester Stará, Milan Starý), предлагат на малките читатели да се упражняват в различни техники на рисуване (с точки, с линии, с шрихи, със сенки и фротаж). За разлика от класическото представяне на кратки текстове с черен шрифт (или бял на черен фон) включените подробни инструкции и разяснения са изписани с оранжеви букви. Пресъздадени са забавните приключения на Томаш и Анежка, които се отправят на пътешествие във вълшебна мъгла. В края е добавена информация за приложенияте към книгата моливи с различна твърдост, както и за компанията „Кох-и-Нор Хардмут“⁴, която създава световно признатата система, базирана на комбинации от цифри и букви. А като съавтори на книгата децата имат възможност да участват в конкурс, илюстрирайки една двойна страница от книгата.

Един ден главните герои влизат в мъглата:

– Хмм. Много странна мъгла – съгласи се Анежка, която в този момент вече стоеше на перваза на прозореца. – Тежка, гъста, изпълва всичко и е навсякъде.

След това направи своята първа, малко колеблива крачка... в белотата.

(Стара 2013: 6. стр.)

Докато пътуват през мъглата, главните герои минават край красива къща с оранжерия и занемарена градина. Срещат се с хора от различни професии, например с писатели, които апатично очакват да им дойде някоя идея. Децата споделят с тях, че най-добрите идеи идват преди сън, и „преуморените“ писатели се прибират у дома и бързат да си легнат. На филателиста обещава, че ще му изпратят писмо с най-ценната марка и тя ще бъде сложена в писмо, адресирано до него. Със своя наивен и чистосърдечен поглед към света децата променят закостенелите представи на възрастните, включително и на Празния господин, от когото всички обитатели на вълшебния дом се страхуват, защото той им отнема идеите и веселите мисли. Децата записват десет добри идеи, които да го променят, и наистина успяват, тъй като той ги изпраща по вятъра в стаята на Анежка, откъдето е тръгнала експедицията на героите.

Естер Стара е авторка и на книгата *Грухчо и Квичалка в търсене на лъскавото прасенце* (*Chrochtik a Kvikalka na cestě za blýskavým prasátkem*, 2012), илюстрирана от Мартина Матловичова. Тази прелест-

⁴ „Кох-и-Нор Хардмут“ (Koh-i-Noor Hardtmuth) е световноизвестна чешка компания за производство на богат асортимент от моливи, писалки, различни принадлежности за рисуване и всякакви канцеларски материали. Компанията е основана през 1790 година и носи по името на своя основател Йозеф Хардмут. – Б. ред.

на книга, отличена със „Златна лента“⁵, е предназначена за четиригодишни деца и съдържа впечатляващи илюстрации, разположени на цяла страница. Многообразният животински свят в книгата е антропоморфизиран и в него главните герои – Грухчо и Квичалка, пътешестват в търсене на блестящото прасенце, за което са дочули от цвърченето на лястовиците. В този свят присъстват и дивата природа (гори, хълмове, потоци), и свръхтехнологизираният град с неговите мръсни предградия, и родният пейзаж с живописното село. Всички места са свързани с най-различни пътища – асфалтирани, черни, криволичещи и преди всичко с кръстовища, където е необходимо да се избере следващата житейска посока.

Прасенцата преживяват различни приключения, докато накрая се прибират вкъщи и осъзнават, че най-ценното нещо на света – лъскавото огледалце, е било през цялото време пред очите им:

Той гледаше отблясъците по езерото. Вечерното слънце се отразяваше върху набраздената му повърхност. Лежеше блажено между хълмовете и формата му най-много напомняше на... прасенце. На лъскаво прасенце.
(Стара 2012: б. стр.)

Край езерото е тяхната любима къщичка и наоколо живеят скъпи приятели.

Без приключенското пътешествие, започнало с едно дребно суетно желание, Квичалка нямаше да знае нито стойността на родния си дом, нито на какво е способна, нито взаимната любов, започнала бавно да изчезва в монотонността на еднообразните дни. По пътя прасенцата срещат различни животни и птици, чиято реч е пресъздадена в текста по звукоподражателен начин. При бухането на бухала е подчертан дифтонгът „ou“: „Kouukám, kouukám, cestouu dlouuhouu kouulí se dvě prasátka“ („Гледам, гледам, две прасенца по дългия път се търкалят“; Стара 2012: б. стр.). Писането на плъха е маркирано с удължаване на гласната „i“: „To je k nevíře. Vepřík na předměstí!“ („Не е за вярване. Свинско месо в покрайнините на града!“), а ръмженето на кучето е подчертано с повторение на съгласната „p“: „Rroztrrrhnu tě na kusy“ („Ще те разкъсам на парчета“). Двигател на историята е поредицата от постоянни въпроси и отговори между животните, чиято реч е графично или цветово оразличена.

⁵ „Златна лента“ (Zlatá stuha) е ежегодна награда за най-добра чешка книга за деца и юноши. Отделните категории са за художествен текст, илюстрация, превод, комикс и за издателска дейност. Книгата *Грухчо и Квичалка в търсене на лъскавото прасенце* получава тази престижна награда през 2013 г. в категорията за художествен текст. – Б. ред.

Книгата разчита на ефекта на различни по форма и по големина шрифтове, както и на комиксовата техника посредством номериране на отделни събития, стрип комикси⁶ и балончета, които деликатно освежават историята. В последния балон е поставен сериозен въпрос към малкия читател: „А ти вече знаеш ли къде е твоето блестящо прасенце?“ (Стара 2012: б. стр.).

Естер Стара прилага подход, познат от по-ранните картинни книги с ясно изразени дидактични цели. Освен че съдържат образователни елементи и поучителни наставления за децата, разказаните истории са представени посредством съвременни методи на обучение, включват и игри, а в края на книгата са приложени указания, предназначени предимно за родителите. Напр. в приказната книга *Шедик и Буби. Четиво дори за предчитатели!* (*Šedík a Bubi. Čtení i pro nečtenáře!*, 2018), където главната героиня е шапката Буби, посредством дидактически стрип комикси се обясняват различните видове шапки:

Децата нахлупиха шапките чак до носа си, тийнейджърите извъртяха бейзболните си шапки с козирката назад. Дамите си взеха елегантни барети, бегачите – удобни ленти за глава, дори господата сложиха бомбетата си и трябваше да ги придържат с една ръка, за да не литнат.

(Стара 2018: 62)

Посредством използването на специален шрифт и подходящ речник тази книга е особено подходяща за деца, които срещат трудности при четене.

Картинни книги за по-големи читатели (картинни албуми)

В билдербурх е от особено значение цветовата палитра на книгата. Читателят е визуално привлечен най-напред от корицата, която най-често е интригуващо илюстрирана. Този въпрос заслужава по-специално внимание.

Книгата с приказки на Яна Букова *4 приказки без връщане* (2016) прилага обратния принцип – антиколорита. Това е малка по обем авторска книга на българската поетеса и преводачка от старогръцки и новогръцки, която е родена в София, но понастоящем живее в Атина. Първата приказка е в съавторство с гръцкия поет Димитрис Алос (род. 1963 г.), който е следвал социология в София и впоследствие започва да превежда от гръцки на български. Книгата не е билдербурх – нейна отличителна характеристика е графичният дизайн. На пръв поглед пра-

⁶ Стрип комикс – вид комикс, който представлява лента от няколко последователни кадъра. – Б. ред.

ви впечатление необичайното заглавие, съдържащо израза „приказка без връщане“. Жанрът на приказката по традиция се свързва с щастливия финал, но тук, включително и посредством игнорирането на многоцветността, се внушава идеята, че краят може да бъде и друг. Малките по формат илюстрации към приказките наподобяват стари дърворезби, съдържащи древни истини в синхрон с общото звучене на приказките: който трябва да отиде в ада, наистина ще се озове там, волята на жената е непрекословна, животът без сянка не е живот, а подаръкът, поднесен с любов, не бива да се отхвърля. Въпреки че приказките съдържат традиционното за жанра тройно повторение и започват по класическия начин („имало едно време един търговец“, „имало едно време един човек“, „имало едно време една царица“, „когато принцесата навършила шестнадесет години“), разказаните истории завършват крайно необичайно. Те са реалистични и носят познание за суровата истина, произтичаща от житейския опит.

Това не са приказки за малки деца – налице е жанрова транспозиция, предназначена за пораснали или дори за възрастни читатели. Така например жестоко е решението на царицата да забрани на хората да си правят подаръци. Накрая обаче, когато наближава шестнадесетият рожден ден на дъщеря ѝ и тя трябва да ѝ предаде кралския пръстен с камък от лед, сама получава най-ценния подарък – мъдростта. В две от приказките липсва класическото тройно повторение. Сянката е разменила ролята си със своя господар и е на път да се ожени за дъщерята на пазача:

В това ще бъде нещастieto ни. Защото аз цял живот ще трябва да се уча да издържам тежестта на една истинска жена, а ти цял живот ще прегръщаш една сянка.

(Букова 2016: 29)

В *Приказка за царицата във високата кула* са налице четири повторения. Гигантският рицар четири пъти иска от нея тя да му покаже лицето си. Той заплашва да унищожи цялата страна заедно с нейната кула. Царицата отказва. Земята вече е унищожена, посевите и горите са изядени, а езерата са изпити от рицарския кон, хората умират от глад и жажда. Жената, която не иска да покаже лицето си, никога няма да го направи, защото има своите основания. Някои я възпяват като мистериозна красавица, други разказват истории за нейната грозота. Царицата много добре управлява страната си и не отстъпва пред грубата сила.

Човек, на когото му е отнето всичко скъпо, няма какво да губи освен достойнството си. И тя го опазва докрай.

Чешкото издателство „Цеста дому“ (Cesta domů, бълг. „път за вкъщи“) в поредицата „Лабиринт“ (Bludiště) издава книги за деца, в които се поставят сериозни проблеми, вълнуващи детето (смъртта на близък човек, приятелството, тъгата и детският страх). Книгата на Мартина Шпинкова *Чудният брат Страх* (*Divný brach Strach*, 2015), издадена в тази поредица, разглежда темата за страха. Авторката включва илюстрации, разположени на цяла страница, с няколко реда текст, указващи как и кога можем да изпитваме страх. Всеки човек понякога е завладяван от страха и подчертавайки неговото важно въздействие, авторката съветва как да се справим с него.

Илюстративната част също е акордирана в черната гама (черна гора, стая, къща, вълк), но за разлика от книгата на Яна Букова се появяват и други цветове, символизиращи надеждата, любовта, приятелството (напр. откритата врата). Персонифицираният Страх драска под леглото с лапа, но накрая се оказва, че оттам изскача малко мишле, което също се страхува от малкото момиченце. Модифицираната поговорка „На глада очите са големи“ вместо „На страха очите са големи“ придобива особен смисъл. Книгата е с дидактична насоченост, като разчита в много отношения на приказните елементи.

Текстуално-картинни наративи

В много книги, предназначени за малки читатели, става въпрос не само за съпровождащи илюстрации, а за неразривна връзка между текст и рисунка. В съвременните картинни книги навлизат нови теми от художествената литература, възникват графичната новела и графичният роман. Наред с приключенската литература този тип приказки също се оказва много продуктивен. За билдербух се определят предимно кратките книги. Дори са изказани мнения, че книжката с картинки не трябва да надвишава четиридесет и осем страници (Урбанкова 2018: 9). Първоначално те са предназначени за най-малките деца, за които е разумно и логично страниците да са по-малко на брой. Става въпрос за специално изработени книги във формата на билдербух, чиито страници са от по-твърда хартия, пластмаса или дърво, т.е. за така нареченото лепорело, предназначено за разглеждане и за игра с картинки, на които са изобразени основни явления (цветове, количества, животни, семейство, професия и непосредственият свят на детето и т.н.), или живописно-текстова книга, в която акцентът е върху илюстрацията, а текстовият компонент се състои само от няколко думи или реда (напр. популяр-

ният герой Къртечка в чешката среда, стиховете на Хрубин, съкратени класически приказки, различни миниистории).

Сватава Урбанова обстойно изследва книгите с картинки в своята монография *Фигури и фигурации. Студии за илюстрации, книжки с картинки, албуми, лепорело и комикси* (*Figury a figurace. Studie o ilustracích, obrázkových knihách, albech, leporelech a komiksech* (2010). Изследвайки визуалния наратив, авторката въвежда свои собствени термини: фигури (в смисъла на изобразени герои), фигурация (в смисъл на междуперсонажни отношения), конфигурация (по отношение на историята, смислите и функциите) и рефигурация (създаване на нов смисъл вследствие на свързването на визуалния наратив с текста) (Урбанова 2010: 9). Визуалното пресъздаване на персонажа и неговата среда, т.е. картинният дискурс, кара читателя да се съсредоточи повече върху визуалните кодове. Така фокусът и начинът за създаване на нови наративи се променят с цел постигане на по-голям ефект и ускоряване на разбирането: вж. посочената по-горе книга *4 приказки без връщане*, където използваният черен цвят символизира вечното проклятие над този, който не е помогнал на близките си, станали жертви на разбойници; по-нататък е образен знак на неотделимата човешка сянка, на безграничното зло, на което човек не бива да се подчинява, и накрая се явява символ на „черния“ занаят – ковачеството.

Понякога обаче визуалната страна значително преобладава над текстовия компонент. Това обикновено се наблюдава в онези произведения, чиито автори са художници, които добавят към пикторалния компонент текст, предназначен за детския читател, но без да имат предходен литературен опит. Например в книгата *Давид* (2018) на българската художничка Евгения Войнова визуалното изображение изцяло доминира и текстът често се оказва редувантен. По този начин книгата изглежда като една голяма картина или серия от картини, придружени от елементарни текстчета за дългоопашатия мишок, които не притежават достатъчно висока степен на комуникативност. По същество те дублират визуалните изображения и стават излишни. В този случай Владимир Хегер говори за смислово рециклиране (Хегер 2016: 23).

Петър Никъл (Petr Nikl, род. 1960 г.) – творец с многостранни изяви (музикант, театрален актьор, пърформър, сценограф) включително в областта на живописата, графиката и илюстрацията, също прилага подобен подход в първите си книги. Най-напред създава картинната част и с деликатната техника на мецотинто⁷ пресъздава морския свят, а след

⁷ Мецотинто – гравюрна техника в изобразителното изкуство, създадена през XVII век. – Б. пр.

това написва към тях две прекрасни поетични приказки – *За Рибитинка* (*O Rybitince*, 2001) и *За Рибабя и Морската душа* (*O Rybabě a Mořské duši*, 2002). С разделянето на монолитната картинна серия в две книги, в които се срещат много сходни или дори едни и същи изображения (напр. морският водовъртеж, наречен Морска жажда), се предотвратява впечатлението за еднозвучност, което би се породило у читателите, познаващи и двете книги. Изглежда така, сякаш авторът, който е бил запленил от морската морфология, е стигнал до нови художествени идеи. Всъщност не е точно така, тъй като става въпрос за наличие на визуална взаимовръзка между двете книги, вследствие на която се внушава усещането за безкрайния океан с неговите свирепи и хищни обитатели. Това впечатление се засилва от приложения компактдиск.

Другите книги на П. Никъл са конципирани по различен начин, но и в тях се наблюдава размиване на границите между поезия и проза и игра със значенията, възникващи от изненадващото преплитане на езика на поезията и този на прозата с езика на изобразителното изкуство. Това обаче са по-скоро сборници с игрова поезия, близки до жанра на книга обект⁸ (*Jěľňovítí*, 2008, *Slovohledě*, 2016, *Jino taje opic*, 2017⁹), в които не липсват главоблъсканици, ребуси, скоропоговорки, анаграми, парафрази на известни детски броилки, игра с родовите и видовите названия на маймуни (Индрачек 2017 – 2018: 172 – 174).

Владимир Хегер отбелязва, че записването на текстове на CD ще продължава да се развива в различни посоки, осъществявайки връзка между различните видове изкуство и записващите устройства, без да се търси непременно пълен баланс между тях:

Тази комплементарност е компонент от авторовата интенция и представлява акцентиран конститутивен елемент от структурата на произведение-то. В бъдеще с развитието на електронните книги ще разполагаме с видеоклипове и звукозаписи под формата на приложения към текста или като негови органични компоненти.

(Хегер 2016: 21 – 22)

⁸ Книга обект (чеш. kniha-objekt, англ. Bookobject) – експериментален жанр, който оспорва традиционната представа за книгата като четиво, тъй като гледа на нея като на произведение на изкуството с изразена пространствена структура. Появата на този жанр е свързана с концептуалното изкуство, възникнало в контекста на междувоенния авангардизъм. – Б. ред.

⁹ С изключение на първото заглавие, което означава ‘семейство еленовите (плътнорози)’, останалите заглавия се непреводими, тъй като са неологизми: *slovohledě* – наречие, образувано от *slovo* ‘дума’ + *hledat* ‘търся’; *jino taje opic* – *jinotaje* (една дума) ‘притчи’ на маймуни. – Б. ред.

Ако се визира системното действие на такава взаимовръзка, това би било предизвикателство към бъдещето. По повод на тази тема Божана Апостолова отбелязва, че нейната най-продавана от поредицата за Малката Божана е книжката *Малката Божана в подводния свят* (2013), придружена с едноименна интерактивна версия. На тридесет и две интерактивни страници детето се запознава не само с героите на книгата, но и с подводния свят посредством визуални, текстови, аудио- и музикални форми (така наречените „активни думи“).

Друг пробив в традиционната структура на книгата представляват триизмерните картинки с движещи се фигури и ленти, вмъкнатите допълнителни текстове или разни интересни елементи, какъвто е например вътрешният отвор в книгата, през който се виждат другите страници или който минава през цялата книга. Петър Станчик (Petr Stančík, род. 1968 г.), който стана популярен с хумористичните си приказки за язовеца Хруйда (напр. *Язовецът Хруйда снима филм/Jezevec Chrujda točí film*, 2014), създаде за малко по-зрели читатели книгата *За дупката на кухненската фуния* (*O díře z truchtýře*, 2016). Илюстрациите са на пражката художничка с псевдоним Той Бокс (Toy Box). Главната героиня е Дупката на фунията, която всъщност е невидима, но въпреки това е визуализирана. В ограниченото пространство на кухнята тя търси приятели, които да са подобни на нея. След дълго пътуване научава, че планетата Цедка, която е в същото чекмедже, е потърсила убежище в кухненската фуния. Шрифтът на книгата е стилизиран като ръкописен и с него са изписани римувани детски стихчета и стихотворения, графично разположени по различен начин около действителен отвор в книгата, например във формата на фуния: „там, където е отворът на книгата, някога живяла една дупка, първоначално била във фунията, а след това се отправила другаде“ (Станчик 2016: б. стр.). Следват други нейни стилизации – във формата на кръг, на четирилистна детелина, на чекмедже, на страх, който капе, на завоя на Амазонка, на буквата „о“ в думата *конес* (бълг. ‘край’). Друг начин за функционализация на отвора в книгата е да бъде включен в илюстрация, заемаща цялата страница – той приема формата на действителна дупка в изобразената от различни гледни точки фуния или на очите на г-жа Вода Питна (бълг. ‘питейна вода’), или на светлината на тавана, гледан отдолу, или е изобразен като център на новия свят, който представлява цедката. Най-често отворът в книжното тяло приема формата на главата на главната героиня – момиченцето Дупка на фунията.

Кратките авторски текстове са върху бял грапа фон и са асиметрично разположени в границите на картинната част. Историята започва и завършва като приказка: „Имало едно време една дупка“ (Станчик

2016: б. стр.) и „И ако не се е запушила, живее и днес на планетата Цедка“ (пак там). П. Станчик придава на своите приказки хумористично звучене, използва алитерация, елементи на детско фъфлене, ситуативен хумор, абсурдни изрази, фалшива етимология, променени поговорки и изрази, създава нови думи и словосъчетания (например думата ої (кон) идва от ořech (орех); рендето Рендак рендосва моркова, стъргалката не стърже себе си, омагьосаният Сваляч на стъргалки се превръща в принцесата Миризма на прясно смляно кафе, злото сирене Ементал подигравателно е наричано Ментален или Дементален).

Следователно виждаме, че ролята на илюстрацията в детската книга е изключително важна, тя може да се окаже представителна не само за авторския стил или за резултатите от хармоничното сътрудничество на автора на текста с илюстратора, но и за целия литературен жанр. Например илюстрациите на Мартин Велишек към *Баба*¹⁰ на Божена Немцова предизвикват голямо възмущение в съпоставка с по-ранните илюстрации на Адолф Кашпар от 1924 година. От друга страна, те привличат отново читателския интерес към тази книга. Илюстрациите на Велишек най-напред са приети положително от хората на изкуството, а обикновените възприематели или са съдържани в своята оценка, или категорично отхвърлят илюстрациите, което е нормална реакция спрямо подобно класическо произведение. По повод на тези илюстрации Лудвик Мюлщайн¹¹ изразява надежда, че с течение на времето ще ги споходи същата благоприятна съдба, както се е случило с илюстрациите на Шпала¹² или със съвременната рецепция на скулптурата *Бабата с децата* на Гутфройнд¹³.

Книгите на Павел Чех

Картинните книги на Павел Чех (Pavel Čech) са вдъхновени от емблематичната творба на Иржи Трънка¹⁴ *Градина (Zahrada, 1962)*, която, съче-

¹⁰ Романът *Баба (Babička, 1855)* на Божена Немцова е пример за поствъзрожденски тип описателна проза. Произведението се определя като начало на чешкия реализъм и утвърждава народностните добродетели и патриархалната ценностна система. – Б. ред.

¹¹ Лудвик Мюлщайн (Ludvík Můhlstein (1932 – 2019) – чешки писател и журналист. – Б. ред.

¹² Вацлав Шпала (Václav Špála, 1885 – 1946) – чешки художник, една от най-представителните фигури на модерната живопис и графика от първата половина на XX век. Твори предимно в духа на кубизма и фовизма, поради което неговите илюстрации на *Баба* на Немцова срещат голяма съпротива от страна на тогавашната конвенционална критика. – Б. ред.

¹³ Ото Гутфройнд (Otto Gutfreund, 1889 – 1927) – чешки скулптор и художник, един от значимите представители на чешкия кубизъм. – Б. ред.

¹⁴ Иржи Трънка (Jiří Trnka, 1912 – 1969) – художник, скулптор, илюстратор, майстор на кукли, култова фигура на чешкото анимационно кино. – Б. ред.

тавайки текст и илюстрации, разказва за приключенията на пет момчета, решили един ден, вместо да останат в училище, да видят какво се крие зад портата на една стара градина. Така те попадат във въображаем магичен свят, обитаван от мъдро джудже, палава котка и добре образован кит. Разказаната история, в определени моменти стигаща до nonsens, изобилства с езикови каламбури и с умишлени отклонения и от писмения, и от разговорния език. Действието е ситуирано в края на учебната година и началото на ваканцията, като в него се преплитат реалност и фикция, а мистериозната легенда за градината и нейните странни обитатели се разиграва също така в плана на момчешките мечти и въображение.

При Павел Чех обаче става въпрос за друг тип изобразителна интерпретация, която разчита на интертекстуалността – в книгите му често прозира вдъхновяващото въздействие на редица известни чешки и световни писатели отпреди 1989 г., като например Ярослав Фолгар¹⁵, Карл Май или Жул Верн. В *Приключенията на паяка Ченда* (*Dobrodružství pavouka Čendy*, 2011) в момента, когато паякът Ченда спасява женския паяк Яна, той забелязва в човешкото жилище купчина книги за Тарзан и забравя за миг мисията си. В книгите на Чех също така се срещат препратки към негови собствени текстове и произведения на изобразителното изкуство. От съвременните чешки писатели се доближава най-вече до Михал Айваз¹⁶. Сред най-често срещаните художественовизуални мотиви в творчеството на Чех са отдалеченият от града хълм със самотно дърво на него, панорамното изображение на града и на покривите на високите градски къщи, потъналите реки и пътища, както и мотивът за изгубения ключ.

В картинната книга на Павел Чех *За градината* подобно на Иржи Трънка е разработен мотивът за мистериозната градина. Влизането в нея може да бъде отказано завинаги, а нейната магичност може да не бъде доловена от героя, дори той да стои вътре в нея. Но това може да се удаде на някого друго:

Портата отново тихо проскърца. С разтуптяно сърце момчето се промуши в градината. Слънцето надникна зад облаците и лъчите му изпълниха градината с особена светлина. В зеленикавия сумрак той сякаш видя два чифта оранжеви очи и дочу от дълбините на градината звън на корабна камбана. [В]ъздухът се изпълни с уханье на магия и на цъфтящи ябълкови дървета.

(Чех 2005: б. стр.)

¹⁵ Ярослав Фолгар (Jaroslav Folgar, 1907 – 1999) – известен чешки писател на книги за деца и юноши. – Б. ред.

¹⁶ Михал Айваз (Michal Ajvaz, 1949) – съвременен чешки писател, представител на магическия реализъм и постмодернизма. – Б. ред.

По подобен начин въздейства и книгата *За ключа* (*O klíči*, 2007, 2014), която създава впечатление, че е част от книгата *За градината*. Когато момчето намира стар, тежък и ръждясал ключ, то успява да отвори с него вратите на въображението си, а след него това правят и много други деца, които се добират до ключа. Тъй като джобът на момчето е скъсан, ключът пада от него и поема на път, за да търси този, който отново ще го открие и който ще има нова мечта. „Това изображение може и да го няма, но късите панталони със скъсания джоб имат важна роля в тази книга“ (Чех 2014: б. стр.). Ключът е свързан с тайнствени неща: с тринадесетата стая, с вълшебната градина, със стария скрин, с тайната на морето, със съкровището на острова, с фара в края на света, и така може да се превърне в *perpetuum mobile*.

Подобна атмосфера създава и книгата на Чех *За облачето* (*O mráčkovi*, 2005, 2016). Текстовата част е с дължина от един до пет реда и има второстепенна роля. Тя съдържа мислите на момчето и директните му послания към другите деца. Този ден то няма да играе, защото бърза да отиде на хълма, който гледа от прозореца си, планирайки от дълго време да се качи на него. През този необикновен есенен ден то наблюдава оттам облаците, преживява буря и съзерцава последвалата дъга, която едва ли би видяло в града. Своите силни впечатления то отнася и у дома:

Градът спеше и момчето седеше до прозореца. Не спеше и въпреки това сънуваше. В далечината то видя хълма, а над него – тихото лазурно небе.

(Чех 2016: б. стр)

Картините в книгата са наситени с много повече послания. Всички страници са рамкирани като прозорци, което онагледява първоначалния детски поглед към света. Слънчевите лъчи обаче идват отвън и озаряват детската стая, а облаците се различават по своята форма, напомняйки играчките на момчето. Антропоморфно е изобразен и буреносният облак, който се спуска над агънцата, както и хвърчилото, което смело ги защитава. Налице е следователно картинно-текстова книга.

Българската картинна книга в съавторство на Борис Бонев и Цвета Тюлева *Наръчник за мечтатели {·}* (2009) пресъздава срещата на две деца в парка. Илюстрирана е от автора Борис Бонев с помощта на впечатляващи цветни колажи, контрастиращи с черно-белия текст. Използвани са букви с различна големина и с различен наклон. Наред с главните герои Ради и Ния участват и животни: жирафи, кит, пантера, врана, носорог, които помагат на децата да проникнат във вълшебната Страна на мечтите. Градското момче Ради е изпълнено с тъга, не изпитва никаква радост от живота, докато веднъж в парка не среща Ния. Момичето му показва света

на своето въображение, който не е лесно човек да открие в себе си, но успее ли, този свят остава в него и човекът остава в него завинаги.

Отначало Ради се чуди какво гледа Ния, но тя му обяснява, че не гледа нищо, а че лети до Страната на мечтите. Момчето иска да отиде с нея и затова трябва да си осигури свой собствен Наръчник за мечтатели. За да стигне до Страната на мечтите, то трябва да премине през три изпитания: да повярва безусловно на своя приятел (Ния), да повярва на себе си и да отговори на въпроса, съдържащ се в наръчника.

След като затварят очи, децата поемат на пътешествие по въжен мост, където трябва да погальят една черна пантера. Момчето не успява и трябва изцяло да се довери на Ния и да послуша нейния съвет – да се превърне в котка. След това трябва да повярва, че може да лети. Стигат до Вълшебната планина, където в библиотеката сред множеството рафтове се появява търсената книга. Оказва се, че в нея има само едно изречение: „Знаеш отговора“. Момчето разбира, че никога няма да отиде в Страната на мечтите, защото тя винаги е била в него, просто е трябвало да открие пътя. Когато Ради отваря очи, двете деца се усмихват едно на друго и политат заедно след мечтите си.

Издаването на книги в съавторство е често срещано явление. Мая Дългъчева и художничката Невена Ангелова подготвят в съавторство цикъл приказки, обединени под общото заглавие *Топлото човече* (2017). Топлото човече живее по високите покриви между комините и гнездата, а вечер идва да приспива децата, които не могат да заспят: заради подигравките в училище, заради това, че не харесват външния си вид, заради раздялата на родителите си, заради раждането на братче или сестричка, заради смяна на средата, заради смъртта на коте или на любим човек.

Както на предната и задната корица на книгата, така и вътре в нея присъства мотивът за броене на овце преди заспиване. Бели овце, черни овце и кълбета вълна преминават през цялата книга. Топлото човече отглежда тези овце, стриже ги, преди вълната им, за да се превърне тя в топли сънища, които да прогонят тъгата. Неговата миниатюрна фигурка стои в полето на всяка страница, за да ни напомня, че е винаги с нас. На останалите изображения героят гледа безпомощно, тъй като неговата задача изглежда неизпълнима, а това е внушено и чрез отделни символни елементи: черна точка на тавана, тъжна гледка от прозореца, снежен човек без топли вълнени чорапи. Предложени са и няколко решения как да се избели черна овца (т.е. мрачните мисли):

1. Със снежинки – ако сезонът позволява;
2. Сол – на око (внимание – овцете много обичат сол!);
3. С пудра против подсичане – колкото поеме.

(Дългъчева 2017: 50)

Инструкциите са прости, играта сред красивата зимна природа винаги развеселява детето. Ако иска да плаче, не е нужно тъжно семейно събитие (смъртта на бабата) – солта в окото върши по-добра работа. Последният съвет е към момиченцето Грета. Овцете, които ще ѝ помогнат да заспи, миришат на пудрата за бебето, което Грета тепърва ще се научи да обича. В съня си тя разбира защо майка ѝ му отделя повече внимание, а също – че ѝ се удава уникалната възможност да бъде самата тя обичана още повече – вече не само от майка си, но и от ревящото създание, което един ден точно тя ще научи да говори.

Освен върху класическия бял фон на страницата текстът в определени моменти е разположен и върху цветен фон или е включен в самото изображение под формата на лента. В някои случаи е използван и детски почерк, например „Бабо, не си тръгвай!“⁴. И тъй като става въпрос за последното сбогом с бабата, е включен игрови елемент: нарисувана е кутия, в която има тайна, и човек я научава едва когато отвори кутията.

Други картинни книги с приказки се създават на основата на световноизвестни произведения, измествайки акцента в посока към визуалния код. Захари Карабашлиев заедно със Силвия Карабашлиева и илюстраторката Ива Сашова създават картинната книжка *Приказка* (2010) по мотиви на Андерсен. Изображенията са в земни цветове, заемат цялата страница и се явяват фон на история, която се развива в зимния град сред бедните хора. Главните герои са шивач, който продава парцалени кукли, и малко момиче, което недалече от него продава свещи пред църквата. Въздействащ е и мотивът за напразното драскане на кибритени клечки, които не носят топлина през суровата зима.

Акцентът е положен върху контраста между мразовитата зима и зимните празници: от една страна, приготвянето на вкусни ястия, красивите дрехи, подаръците, появата на коледна звезда в сивото небе, а от друга – свистящия вятър в комините, замръзналите прозорци, угасената лампа. Малката продавачка на свещи няма приятели и всеки ден търпеливо чака някой купувач. С последните си пари шивачът купува свещ от нея и иска да влезе в храма, но вратата е замръзнала. Тогава той разкъсва всички кукли и с парчетата от тях ушива най-красивата кукла, на която дава сърце, направено от парче от собственото му палто. Никой никога повече не вижда Майстора, но вместо него се появява момче, което протяга приятелска ръка на малката продавачка на свещи. Шивачът подарява на момичето най-красивия подарък – верен приятел. Светлана Стойчева отбелязва, че това е приказка за смъртта, но също и за прераждането на твореца посредством неговото творчество (Стойчева 2017: 334).

Заклучение

Открояваща се тенденция в съвременната чешка и българска литература не само за деца, но и за тийнейджъри, и за възрастни са произведенията, които изграждат специфични взаимовръзки между текстова и илюстративната част. В тях по нов начин се изграждат релациите между визуалните и словесните изображения, като се стига до съществени трансформации. Тук не става въпрос за класически тип приказка, а по-скоро за приказни сюжети, които използват жанрови елементи на разкази, в които героят е дете или животно, както и на приключенската литература. В някои книги илюстрациите са така органични, че е невъзможно да бъдат заменени с други. Това важи особено за приказките, създадени от един автор като негова уникална творба.

Не е изключено да е налице излизане извън границите на литературата или тенденция към демитологизация, към интегриране на хумора, иронията, пародията, сарказма. При взаимопроникването на текст и визуален образ връзката е балансирана до такава степен, че те не могат да бъдат отделени един от друг. От значение е цялостната палитра на книгата. В разказите за деца би трябвало да се пести черният цвят, който често се асоциира с негативни чувства.

Понякога водеща роля в произведението има картинното изображение – то се явява носител на по-дълбоко послание и успява да предаде значения, които не следват от текста, например лиричност, която забавя хода на разказа и с повече детайли пресъздава атмосферата (Урбанкова 2018: 157). Картинният компонент често представлява детски рисунки, за да импулсира творческото развитие на малките читатели. Детският почерк и рисунка в някои случаи се публикуват в самостоятелно издание, какъвто е случаят с *Деца дописват Малката Божана* (2013).

ЛИТЕРАТУРА

- Бонев, Тюлева 2009:** Бонев, Б., Цв. Тюлева. *Наръчник за мечтатели* {·}. Ил. Борис Бонев. [Bonev, B., Tsv. Tyuleva. *Narachnik za mechtатели* {·}. Il. Boris Bonev.] Пловдив: Жанет 45, 2009.
- Букова 2016:** Букова, Я. *4 приказки без връщане*. Ил. Яна Букова. [Bukova, Ya. *4 prikazki bez vrashtane*, Il. Yana Bukova.] Пловдив: Жанет 45, 2016.
- Дългъчева 2017:** Дългъчева, М. *Топлото човече*. Ил. Невена Ангелова. [Dalgacheva, M. *Toploto choveche*. Il. Nevena Angelova.] Пловдив: Жанет 45, 2017.

- Индрачек 2017 – 2018:** Jindráček, V. K rozmanitosti současné české poezie pro děti. // *Český jazyk a literatura*, roč. 68, 2017 – 2018, č. 4, s. 168 – 174.
- Жаблянова 2001:** Жаблянова, Елена. *Маурко*. Ил. Елена Жаблянова. [Zhablyanova, E. Maurko. Il. Elena Zhablyanova.] София: Хрис, 2001.
- Йосифова, съст. 2013:** *Деца дописват Малката Божана*. Съставител Екатерина Йосифова. [Detsata dopisvat Malkata Bozhana. Sastavitel Ekaterina Yosifova.] Пловдив: Жанет 45, 2013.
- Карабашлиев 2018:** Карабашлиев, З. *Жажда*. Ил. Дамян Дамянов. [Karabashliev, Z. Zhazhda. Il. Damyan Damyanov.] София: Сиела, 2018.
- Карабашлиев, Карабашлиева 2010:** Карабашлиев, З., С. Карабашлиева. *Приказка*. Ил. Ива Сашова. [Karabashliev, Z., S. Karabashlieva. Prikazka. Il. Iva Sashova.] София: Сиела, 2010.
- Никъл 2002:** Nikl, P. *O Rybabě a Mořské duši*. Praha: Meander, 2002.
- Никъл 2001:** Nikl, P. *Pohádka o Rybitince*. Praha: Meander, 2001.
- Никъл 2007:** Nikl, P. *Záhádky*. Praha: Meander, 2007.
- Станчик 2016:** Stančík, P. *O díře z trychtýře*. Il. Toy Box. Praha: Argo, 2016.
- Стара 2012:** Stará, E. *Chrochtík a Kvikalka na cestě za blýskavým prasátkem*. Il. Martina Matlovičová. Praha: 65 pole, 2012.
- Стара 2013:** Stará, E. *Dům za mlhou. Kniha, do které se může (musí) kreslit*. Il. Milan Starý. Praha: 65 pole, 2013.
- Стара 2018:** Stará, E. *Šedík a Bubi. Čtení i pro nečtenáře!* Il. Milan Starý. Praha: Euromedia, 2018.
- Стехликова 1986:** Stehlíková, Bl. Ilustrace v české knize pro děti. // *Ilustrace v české a slovenské knize pro děti*. Praha: Společnost přátel knihy pro mládež, 1986, s. 7 – 46.
- Стойчева 2017:** Стойчева, Св. За новите арт дрехи на литературата за деца. Наблюдения върху съвременното състояние на българската литература за деца. [Stoycheva, Sv. Za novite art drehi na literaturata za detsa. Nabyudeniya varhu savremennoto sastoyanie na balgarskata literatura za detsa.] // *Литературата*, год. XI, 2017, кн. 17, 308 – 348.
- Трънка 1985:** Trnka, J. *Zahrada*. 4. vyd. Praha: Albatros, 1985.
- Урбанкова 2018:** Urbánková, A. *Životopis v tvorbě Renáty Fučíkové*. Brno: Masarykova univerzita, 2018.
- Урбанова 2010:** Urbanová, Sv. *Figury a figurace. Studie o ilustracích, obrázkových knihách, albech, leporelech a komiksech*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2010.
- Хегер 2016:** Heger, Vl. Intermedialita a vizuálnost v současné české próze. // Pospíšil, I., M. Zelenka (eds.). *Z dějin literární vědy: Metody a přístupy II*. Brno: Tribun EU, 2016, 21 – 30.

- Христова 2018а:** Христова, З. *Балконът*. Ил. Калина Мухова. [Hristova, Z. Balkonat. Il. Kalina Muhova.] София: Точица, 2018.
- Христова 2018б:** Христова, З. *Блок № 4*. Ил. Юлиан Табаков. [Hristova, Z. Blok N 4. Il. Yuliyen Tabakov.] София: Точица, 2018.
- Христова 2014:** Христова, З. *Когато искам да мълча*. Ил. Кирил Златков. [Hristova, Z. Kogato iskam da malcha. Il. Kiril Zlatkov.] София: Точица, 2014.
- Чех 2011:** Čech, Pavel. *Dobrodružství pavouka Čendy*. Il. Pavel Čech. Petrkov, 2011.
- Чех 2014:** Čech, Pavel. *O kliči*. Il. Pavel Čech. Petrkov, 2014.
- Чех 2005:** Čech, Pavel. *O zahradě*. Il. Pavel Čech. Praha: Brio, 2005.
- Шпинкова 2015:** Špinková, M. *Divný brach Strach*. Il. Martina Špinková. Praha: Cesta domů, 2015.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

- Мюлщайн http:** Mühlstein, L. *Ilustrace Babičky Boženy Němcové* [online]. [quot. 2019-02-02]. Достъпно на: <<http://www.muzeumbn.cz/ilustrace-babicky-bozeny-nemcove/>>.
- Чех http:** *Stránky Pavla Čecha* [online]. [quot. 2018-08-18]. Достъпно на: <<http://www.pavelcech.wz.cz>>.
- Малката Божана http:** Малката Божана в подводния свят [online]. [quot. 2019-02-08]. Достъпно на: <<https://www.biserche.com/malkata-bozhana-v-podvodniya-svyat-2/>>.

Превод от чешки: **Борислава Касавълчева, Мария Лолова**

Тереза РИЙДЪЛБАУХОВА

(Tereza Riedlbauchová, 1977) е чешка поетеса, позната на българските читатели като авторка на стихосбирката *Една дълга нощ в Бискупов* (изд. „Жанет 45“, 2011) и на стихотворения, публикувани в сп. „Славянски диалози“ (кн. 10 – 11, 2011) в превод на Димана Иванова. Завършва специалностите „Чешки език и литература“ и „Френски език“ в Карловия университет в Прага. През 2007 г. защитава докторат по чешка литература към същия университет и втора магистратура в Сорбоната в Париж 4. От 2007 до 2011 г. е лектор по чешки език и литература в Сорбоната, Париж 4, а от 2011 до 2017 г. е научен секретар и заместник-директор на Музея на националната книжнина. Редакторка е на специализирани научни изследвания. През 2006 г. създава литературната асоциация „Литературен салон“, където работи като издателка, редакторка и преводачка. Участва в поетически фестивали, панаири на книгата и авторски четения в Чехия и чужбина. Стиховете ѝ са отпечатани в множество издания и антологии в превод на 12 езика (последно участва в лондонското списание *Modern Poetry in Translation* и в антологията на чешките поетеси в Мадрид *De sombra y terciopelo*).

Авторка е на пет стихосбирки: *Сини ябълки* (*Modrá jablka*, 2000), *Една дълга нощ в Бискупов* (*Velká biskupovská noc*, 2005), *Дон Витор си играе и други стихотворения* (*Don Vitor si hraje a jiné básně*, 2009), *Парижки дневник* (*Pařížský deník*, 2013), *Мастилените петна на Карибите* (*Inkoustová skvrna Karibiku*, 2020) и поемата *Образ на девичи плач* (*Podoba pannu pláč*, 2002). Стихосбирката ѝ *Парижки дневник* (*Paris Notebook/ Pařížský deník*) е издадена на английски език в САЩ (прев. Стефан Делбос, Verse Chorus Press, 2020) и среща широк отзвук в английския и американския литературен периодичен печат.

Предложените стихотворения са от стихосбирката *Парижки дневник*, която е издадена на английски език в САЩ през 2020 г., и от най-новата ѝ поетическа книга – *Мастилените петна на Карибите*.

Творчеството на Тереза Рийдълбаухова е достъпно на www.terezariedlbauchova.eu и на www.literarnisalon.cz.

Výběr básní ze sbírky *Pařížský deník* (Praha: Kniha Zlín, 2013)**NA ÚMRTÍ VIOLY FISCHEROVÉ**

Ted' už jenom sním o tvém domku na vinici
tvoje jméno má chuť podzimní révy

Dnes jsem ostříhala Marinu na mikádo
v noci v Auvergne volala její maminka
sanitku pro záchvat úzkosti
včera jsem dostala zlý dopis od přítele

Myslela jsem, že už neumím psát, Violo,
ale tvoje mrtvá ruka mi znovu otevřela
dvířka do zapovězených míst

***

Stála jsem na prahu
pode mnou ležela mrtvá
postava včerejšího dne

lezli po ní brouci, mouchy a červi
náhle se z jejího středu vyloupł
veliký pestrobarevný motýl

***

to neustálé zapomínání a rozpomínání se na rozkoš
možná dvě labutě na Seině
možná jedna

možná krysy běžající po obří hlavě
než se natěsnají do ucha

Из стихосбирката *Парижки дневник* (Прага: Книга Злин, 2013)

В ПАМЕТ НА ВИОЛА ФИШЕРОВА

Сега вече само мечтая за къщичката ти в лозята
името ти има вкус на есенна лоза

Днес подстригах Марина на каре
през нощта в Оверн майка ѝ извика
линейка поради пристъп на тревога
вчера получих злобно писмо от приятел

Помислих, че вече не мога да пиша, Виола,
но твоята мъртва ръка ми отвори отново
вратичка към забранените места

***

Стоях на прага
под мен лежеше мъртъв
образът на вчерашния ден

пыплека по него бръмбари, мухи и червеи
внезапно по средата се отлющи
голяма пъстроцветна пеперуда

***

това постоянно забравяне и припомняне на насладата
може би два лебеда по Сена
може би един

може би плъхове, бягащи по главата на великан
докато се напъхат в ухото му

***

už tři roky jsem mrtvá
a budu živá až s listím
padajícím na mou zem

řekni mi co je čas
co přítomnost
co je bolest mi říkat nemusíš

PODIVNÝ TÝDEN

Z deníku I

Český venkovan se krčil v pařížské kuchyňce
otevřel vztekle jedno pivo za druhým
zděšeně pozoroval pronárody pod oknem
spolubydlící ze žárlivosti práskala dveřmi
napsali jí že v Čechách zaměstnání nedostane
V noci se ocitla u babičky na Petřinách
v kuchyni stál jedenáct let mrtvý dědeček
podlaha se s ním houpala
– pomalu –
z jedné strany na druhou

Z deníku II

V sobotu odletěla do Plovdivu
čekala na ni místní honorace
po láhvi rakije prohlásila
– odteď už je mi všechno jedno –
vylezla na kulatý skleněný stůl
a zavěsila se na lustr

***

от три години съм мъртва
ще бъда жива когато листата
закапят на моята земя

кажи ми какво значи времето
какво значи настоящето
какво значи болка не е нужно да ми казваш

СТРАННА СЕДМИЦА

Из дневник I

Чешки селяк се мръщеше в парижка кухничка
отваряше яростно бира след бира
гледаше с ужас тълпите под своя прозорец
съквартирантката блъскаше вратите от ревност
от Чехия бяха ѝ писали, че работа няма за нея
През нощта се озова при баба си в Петржини
в кухнята беше мъртвият ѝ от единадесет години дядо
подът се люлееше под него
— бавно —
насам-натам

Из дневник II

В събота отлетя за Пловдив
там я чакаше местният елит
след бутилка ракия провъзгласи
— отсега нататък не ми пука за нищо —
качи се на кръглата стъклена маса
и се обеси на полилея

***

Děkuji žes na chvíli pobyl v mé samotě
 moje tělo bylo už tak matné
 od hlavy k patě otevřels ho jako lasturu
 vyhřezlo z ní ostré slunce
 po mých údech prudce ses prošel
 v extázi jako náměsíčný

**Výběr básní ze sbírky *Inkoustová skvrna Karibiku*
 (Praha: Literární salon, 2020)**

SVĚTLONOŠKA

Opatruji lucernu,
 aby v ní nezhaslo světlo.
 Když zavane prudký vítr,
 zmrzlými prsty ji rychle zapaluji,
 aby se nerozhostila tma.

Nosím světlo všem, kteří
 odešli neznámo kam,
 kvapně či zdlouhavě se loučí...
 A zprudka rozpaluji světlo
 právě narozeným dětem.

***

Благодаря ти, че остана в моята самота за малко
 тялото ми беше вече толкова мътно
 от главата до петите го отвори като мидена черупка
 от нея бликна ярко слънце
 ти бързо премина по бедрата ми
 с екстаз на лунатик

**Из стихосбирката *Масилените петна на Карибите*
 (Прага: Литерарни салон, 2020)**

ВЕСТИТЕЛКА НА СВЕТЛИНА

Пазя светлината
 да не гасне във фенера.
 Внезапен вятър щом завее,
 го паля бързо с вкочанени пръсти,
 за да не настъпи мрак.

Нося светлина на всички, които
 тръгнаха незнайно накъде,
 бързо или дълго се разделят...
 Внезапно паля светлината
 с раждането на дете.

MEDÚZA A MANGOVNÍK

Chapadly přes oceán žahá
překrásně zbarvená medúza
roznášeli jsme po ní radost
a v patách nám šla zkáza

Ten ostrov je ráj a peklo
a nic mezi tím

Moje ňadra padala z mangovníku
ale on miloval raději chuť rozřezaných mang
jehlami očí je nabodával k snídani
a nesvítíl mi na cestu

Bíle bílý písek – mám v klínu –
světlost tyrkysu a inkoustovou skvrnu Karibiku

Kuba, květen 2015

МЕДУЗА И МАНГОВО ДЪРВО

Медузата в прекрасни багри
пари с пипалата си през океана
разнасяме след нея радост
след нас разрухата пристъпва

Този остров рай и ад е
и няма нищо между тях

Гърдите ми се сипеха от манговите клони
но той избра вкуса на резените манго
с иглите на очите си набождаше ги за закуска
и пътят ми не ставаше по-светъл

Белезникаво бял пясък – в скута ми –
светлина на тюркоаз и мастилено петно на Карибите

Куба, май 2015

Превод от чешки: **Димана Иванова**

Людмила Ф. Луцевич. *Автобиографические исповеди в литературе. Претексты. Тексты. Контексты.* Москва: Наука, 2020, 504 стр. ISBN 978-5-02-040788-6.

Традиционно силната полска (и в частност варшавска) русистика отново напомни за себе си, този път с нова монография на добре познатата и уважавана у нас (гостувала на научни форуми, организирани от Софийския университет и БАН) проф. Людмила Луцевич. Широкият изследователски диапазон, влизащ в полезрението на авторката – от староруския период през класическия XIX до Сребърния век, по особен и дори виртуозен начин е споен в топка, служеща като изначална основа на (и основание за) научните ѝ търсения и открития: библейския текст, с който руската литература не просто се съизмерва, но през който формира (православната) идентичност и менталността на нацията, провокирайки основните поведенчески фиксации и стереотипи на руския човек, като суката, играта на карти, пиенето на чай, дуелната практика, концепта „душа“, разпадането на хепиенда в любовната история... Луцевич – нещо особено характерно за нея – търси корените на явленията, обозначили и емблематизирали руското, но далеч по-важното в студирването на отделни корпуси (тъй като опитите ѝ обикновено не са фрагментарни/„на парче“, тя полага наблюденията си в глобални и монолитни теми) е да покаже – често и да онагледя – активните и пасивните полета на бита, битийността и свръхбитието на най-голямата славянска литература, гравитиращи, понякога особено оригинално, към сакралния християнски код.

Десет години след трудоемката, изчерпателна и великолепа работа *Память о псалме: sacrum/profanum в современной русской поэзии* (Варшава, 2009) сега обект на научния интерес на проф. Луцевич е изповедта и респективно, подвижността на жанра – неговата консервативна адаптивност – което е не просто оксиморонна метафора дефиниция, а факт, залог за успешните му трансформации лавирания и устойчивост във времето. Формирана в „утробата“ на църковното слово и постепенно пренесена в полето на художествения (светски) наратив, изповедта е сложен дискурс, поддържащ постоянен трансфер между устното изказване сугестия и високото писмено послание; транскрибирана, тя продължава да пази оралния си генезис, но му придава особен тип интимност, разширявайки кръга от доверени, приобщени и посветени референти в съкровения свят/акт на изповядващия се. В този сми-

съл жанрът е и прозаичен, и не съвсем, доколкото авторът прави признания за греховността си в регистрите на поетическата прозодия, имплицираща интенции за очаквано опрощение. Според Л. Луцевич изповедта придвижва самоосъзнаването на човека „от античната телесност на индивида към християнската духовност на личността“ (Луцевич 2020: 7¹, курсивът – неин) и в този смисъл е един от формантите на его текста. (Правя уговорката, че терминът *его текст* също бе въведен в литературно обращение от проф. Луцевич преди повече от 15 години, когато по нейна идея във Варшавския университет се проведоха поредица конференции по русистика под общия наслов „Его документ и литература“.)

Книгата *Автобиографичните изповеди в литературата* е структурирана в три раздела: *Вместо увод* (теоретичен поглед върху основното понятие като речникова единица, функциониране в богослужебната практика, тайнство, ключова дума в културата); *Три изповеди в пространството на европейската култура* (освен подразбиращите се и задължителни за обговаряне конфесионални модели на Августин Блажени, Пиер Абелар и Жан-Жак Русо, авторката прави и друг символичен жест – проследява рецепцията им през Сребърния век от Дмитрий Мережковски, Дмитрий Философов и Василий Розанов); най-обширен и разнообразен е последният раздел – *Изповедите в пространството на руската култура*, започващ с преглед на началото на литературното изповедно слово в Русия – Евфимий Турков (XVI век), Мартирий Зеленецки (XVI – XVII век), Авакум Петров (XVII век), продължаващ с кодифицирането на жанра извън църковния канон от императрица Екатерина Велика и Денис Фонвизин и завършващ с персоналистични глави, посветени на знаковите изповеди от XIX век – на Николай Карамзин, Пьотър Вяземски, император Николай I, Николай Гогол, Михаил Бакунин, Николай Огарьов, Василий Келсиев, Алексей К. Толстой, Константин Леонтиев, разбира се – тази на Лев Толстой, и накрая – „молбата покаяние“ на Лев Тихомиров, с което „прекрачва“ във формалните рамки на XX век, но и „затваря“ кръга от класически съчинения.

Актуалността на темата Луцевич обяснява така: „Сега, както и в епохата на Ф. М. Достоевски, се наблюдава настъплението на „някаква всеобща изповед“, в която „хората разказват, описват, анализират сами себе си пред света, често с болка и мъка“ (9, цитатите са от *Петербургски летопис* на Достоевски). Завършва обаче с класическата епоха, доколкото днес „изповедното слово се изражда в нарцисизъм [...], а де-

¹ По-нататък в скоби ще се посочва само страницата.

валвацията на идеята за разкаяние, покаяние, изповед е един от трагичните белези на руското духовно битие от края на XX век“ (9). Понятието дори анахронистично попада в служебния юридически лексикон, доколкото и нотариусите „изповядват“ сделки, провинилите се пък си правят „самоотчети изповеди“ (терминът е на М. Бахтин). А монографията се стреми да опази високия статус на неговата употреба – онзи, в контекста на който изповедта (със синоними „признание“ и „покаяние“) е натоварена със и е призвана да разтоварва от бремето на автобиографичните травми.

Особено интересно е наблюдението, че жанрът предлага силно перформативно начало (казано по-просто – построен е върху автентична драматургия): „той сам по себе си е *акт на покаяние*, а като ефект от него следва опрощение на греховете (което е прерогатив на духовника, изповедника)“ (13). Интегрирайки редуцирано класификацията на Леонид Гросман, авторката настоява на четири момента от поетиката на литературната изповед. Те са: 1) разказ за тайно престъпление; 2) историята на греха, тежките душевни блуждаения и тайните пороци; 3) темата за изкуплението на греха чрез страдание; 4) верига от свободни епизоди (21)². Наличността им според Луцевич придава самообективизиране на живота и личността на изповядващия се, добавяйки много важното уточнение, че в този аспект изповедта не просто предполага проява на самосъзнание, но е релевантна на него. Най-сетне стигаме до едно важно наблюдение за първоезика на славянската Библия, на което няма как да не се спра. Привеждам откъса в цялост:

Славянската Библия е превод на *Септуагинта* (IX в.) на един от диалектите на старобългарския език, който е прието да се нарича църковнославянски. Преводачите на Библията, както е известно, отначало е трябвало да изобретят азбука за езиците, нямали писменост. Така се случва с преводите на арменски, грузински, а също и на църковнославянски. [...] В църковнославянския (= старобългарски) език думата *изповед* (*искрено поведатъ*) се образува чрез калкиране на гръцкото *ἐξομολογεῖσθαι*, то влиза във всички славянски езици [...]. По този начин можем да констатираме, че историческите корени на изповедта/изповедалността са далеч назад в ритуално-езиковото минало (32).

² Изброените точки подсещат за една от най-известните изповеди в руската литература от XIX век – тази на Николай Ставрогин пред отец Тихон (злополучната глава, която М. Катков премахва от каноничния текст на романа *Бесове*). Тя не е авторска и Людмила Луцевич не включва неин анализ в книгата си, но на проблема е посветила проникновена статия (вж. Ludmiła Łuciewicz. Исповедь Ставрогина: текст и контекст. // *Politeja*, No. 32, 2014: 385 – 394.

Тук срещаме съвършено оригинална теза за връзката старобългарски – църковнославянски, която с охота се подценява, оспорва и подминава в славянския свят. Във всеки случай Луцевич категорично защитава становището за високата норма на българския като първия кодифициран славянски език, а църковнославянския – като „тренд“, „марка“ за износа му сред останалите славяни и приноса му за формирането на техните автохтонни култури.

Монографията – наред с твърде ценните наблюдения върху авторските изповеди на изброените по-горе личности както от литературния, така и от политическия живот и контекст на Русия, поднася обективизирано описание / „картография“ на вътрешното пространство и границите на себепоносимост на разкриващия се. Защото изповедта е избор, необходимост и повратна точка, пречистване и о-духо-творяване. В заключение проф. Луцевич обвързва жанра със седем его проявления на волята за самоизразяване:

- с автобиографията – Гогол, А. К. Толстой, Огарьов;
- с мемоара, спомените, записките – Бакунин, А. К. Толстой, Л. Н. Толстой;
- с писмото, съдържащо елемент на комуникативност и прагматична прелокутивност до определен адресат – императорите Николай I, Александър II, Александър III, Бакунин, Огарьов, А. К. Толстой;
- с признанието (показанието, свидетелството) – Келсиев, Вяземски, Бакунин, Гогол, Л. Н. Толстой;
- с оправданието – Гогол, Келсиев;
- с молбата – Вяземски, Бакунин, Тихомиров;
- с изследването – Гогол, Огарьов, Л. Н. Толстой.

Освен че описаният текст може да се чете като ценен пътеводител във философията на изповедта с конкретни примери от високата руска словесност, той е и своеобразен „каталог“ на писаното по въпроса през десетилетията, доколкото Людмила Луцевич представя не само руското и полското литературознание, но следи (проследява) внимателно и отсява нещо появяващото се по интересуващите я въпроси на основните европейски езици. В този смисъл новата ѝ монография експонира собственото ѝ литературно-знание като изповед, но и като модел за хуманитарно изследване.

Людмил Димитров

**Гинка Бакърджиева. *Особености на проприалната номинация*.
Пловдив: Летера, 2020, 260 стр. ISBN 978-619-179-110-1.**

Монографията на Гинка Бакърджиева е първото по рода си съпоставително изследване на проприалната номинация в българския и чешкия език. Въпреки наличието на внушителен обем от разработки върху ономастичната проблематика, както в двата съпоставяни езика, така и в славистиката като цяло, спецификата на собствените имена (проприите) и непрекъснато разширяващото се онимично пространство чрез лавинообразното (по определението на авторката) възникване на проприални номинации за нуждите на индивидуалното назоваване на нови обекти от променящата се действителност създават необходимост от нови изследвания. Отговор на тази необходимост представя рецензията на труда.

Целта на монографията е очертаване на особеностите на проприалната номинация, разбираана като процес и резултат от езиковата дейност съгласно с концепцията за функционалната ономазиология, представена в трудовете на В. Матезиус, М. Докулил, Фр. Данеш, Фр. Чермак и др. Монографията е опит да се отговори на двата фундаментални въпроса, залегнали в теорията на лексикалната мотивация: *защо* е създадена проприалната единица и *как* е станало това. Според авторката възможният отговор на първия въпрос е: за да удовлетвори социалните и комуникативните потребности даден обект от действителността да бъде назован единично, т.е. да бъде индивидуализиран, идентифициран и диференциран сред множество сродни обекти. Отговорът на втория въпрос, от своя страна, предполага описание на начините, средствата, източниците на номинация, обединени под общото означение номинативни техники (вж. Увод, стр. 8 и цит. там литература).

За тази цел в труда се проследява динамиката между апелативната и проприалната сфера в резултат на активно протичащите процеси *проприализация*, *трансонимизация* и *апелативизация* в три типа онимични обекти, разграничени по признаците „лице“, „място“, „предмет“: антропоними, топоними и хрематоними в българския и чешкия език.

Монографията се състои от две равностойни по обем глави. В първа глава (стр. 13 – 90) се представят основните теоретични постановки, свързани с проблематиката на изследването. Обръща се внимание на различните трактовки на термина „номинация“, разбираан като процес (в динамичен аспект) и резултат (в статичен аспект), посочват се различията между чешките и българските ономастични изследвания, пред-

поставени от изходните позиции на двете лингвистични традиции – дихотомията немотивирани ~ мотивирани номинационни единици в чешката ономаσιологична теория и разграничението първична ~ вторична номинация в българската, повлияна от руската теория за номинацията; една от причините за несъответствията между двете теоретични постановки се търси в изследователската насока (ономаσιологична или семасиологична) в теорията за номинацията (вж. по-подробно стр. 13 – 27).

По-нататък в първа глава се прави преглед и систематизация на източниците и начините за номинация, разглежда се спецификата на проприалната номинация от гледна точка на функционалната ономастика и разбирането, залегнало в трудовете на В. Бланар и Р. Шрабек за собственото име като специфичен езиков знак – *sui generis*. Приема се постановката за функционалността като универсално свойство на наименованието. Изтъква се, че необходимостта даден обект от действителността да бъде назован единично, т.е. да бъде индивидуализиран, идентифициран и диференциран сред определено множество сродни обекти, най-ефективно се удовлетворява от собствените имена, притежаващи свойството „уникална референция“¹, в конкуренция с други езикови средства за идентификация (деиксиси, определени дескрипции). Проследяват се мненията на отделни изследователи (Р. Шрабек, М. Олощяк, А. В. Суперанская, В. Бланар, Н. Д. Арутюнова, В. Д. Бондалетов, Н. Ковачев, Л. Димитрова-Тодорова и др.) по въпроса за функциите на собственото име (по-нататък – СИ), като се приемат постановките на Р. Шрабек за общата онимична функция на СИ („да бъде собствено име, да бъде онимична номинация“), реализирана чрез специфична онимична функция („да бъде конкретно собствено име“), и тезата на Ю. Долник и М. Олощяк, че в този смисъл СИ е типичен пример за действието на принципа за функционалната сепарация в езика. Изхожда се от разбирането на Р. Шрабек за онимичната функция като способност за онтологично различаване на единиците, за което служи „структурирано по определен начин *съдържание*, организирано в определена езикова *форма*“².

В първа глава се коментират също така класификациите на собствените имена по различни признаци, обръща се внимание на критериите за разграничаване на апелативите и проприите, дискутира се въпросът

¹ Арутюнова, Н. Д. *Язык и мир человека*. 2-е изд. испр. Москва: Языки русской культуры, 1999.

² Šrámek, R. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita, 1999, s. 27.

за проприалната семантика от гледна точка на логико-философските и лингвистичните концепции, като се приема комплексният подход – семантично-функционалното описание на проприите, предложено от В. Бланар. Авторката се спира и на различни граматични характеристики на собствените имена с оглед на категориите род, число, определеност.

Във втора глава (стр. 91 – 223) се разглеждат резултатите от процесите на проприализация, трансонимизация и апелативизация в анализирания типове онимични обекти. Прави се анализ на определен отрязък от дадената проблематика въз основа на онимичен материал, ексцерпиран от различни речници, енциклопедии, корпуси, специализирана и художествена литература, интернет сайтове и форуми. Процесите проприализация и трансонимизация се представят с оглед на назоваването на нови топографски обекти в българския език. Топонимите са ексцерпирани от *Справочник на българските географски имена в Антарктика* (2018). Механизмите на апелативизацията са представени върху материал от двата езика. Разгледани са тематичните групи *човек*, *бит* и *природа* при деантропонимите, както и тематичните групи *бит*, *природа*, *абстрактни названия* при детопонимите.

Специално внимание е отделено на прагматонимите, които са най-слабо проучената, макар и много динамично развиваща се група в рамките на хрематонимите. Изтъква се дискуссионният статус на хрематонимите – проприален или апелативен. Като изхожда от комплексния критерий на В. Бланар и от позицията на М. Майтан, авторката приема, че под понятието хрематоним следва да се разбира собствено име на търговска марка, на тип, на модел продукт (вж. по-подробно стр. 124 – 132). Поради широкия спектър от промишлени стоки в рамките на прагматонимите са разгледани две групи названия в българския език – търговските наименования на хляба и имената на българските вина. Изследват се номинационните техники, използвани от българските производители за идентификацията и диференциацията на видовете хляб и вино в условията на конкурентна пазарна среда. При анализа на езиковия материал отново се подхожда от функционална гледна точка, като се проследяват не само словообразователните особености на номинационните единици, но и асоциативният (конотативният) потенциал на прагматонимите. Както посочва изследователката, назоваването на традиционни продукти, каквито са хлябът и виното, до голяма степен е обвързано с културни стереотипи, но наред с това и със съвременните потребности на обществото, което предполага разглеждането им в по-широк, лингвокултурологичен контекст (стр. 132 – 133).

Изследват се и някои аспекти на търговската марка, вкл. техниките за разработване на марковите имена, проследяват се адаптацията и интеграцията на названията в системата на българския език, както и мерките, които отделните компании предприемат срещу апелативизирането на дадени търговски названия.

Следващият раздел на втора глава е посветен на фразеологизмите и идиомите с проприален компонент в български и чешки. Обект на анализ са фразеологичните единици, в чийто състав участват СИ, възприемани като национално присъщи на българската, съответно чешката ономастична система. Г. Бакърджиева се спира на фразеологични единици (ФЕ), съдържащи един от трите основни класа: *антропоними*, *топоними* и *хремотоними*. Извън тази класификационна рамка остават етнонимите, които съгласно с българската ономастична традиция (за разлика от чешката) не се отнасят към собствените имена. При изследването на ФЕ с компонент собствено име е приложена класификацията на В. М. Мокиенко.

Предмет на следващия раздел са транслатологичните подходи и начини за предаване на проприалните единици от и на български и чешки език. От позициите на литературната ономастика се анализира онимията в легендите на Ю. Зейер и новелата *Крематорът* на Л. Фукс. Проследяват се факторите за избор на преводно съответствие и функциите на СИ като съществен елемент в структурата на художествената творба.

В двата съпоставяни езика процесите на проприализация, трансономизация и апелативизация не са представени еднакво. Както се вижда от изложеното дотук, в съпоставителен план са разгледани апелативизацията, фразеологизмите с проприален компонент и транслатологичната проблематика, свързана с проприите. Останалите аспекти на проприалната номинация се анализират само върху материал от българския език, което създава впечатление за известна асиметрия. От друга страна, в края на втора глава се проследяват възможностите за приложение на ономастичната теория за използването на собствените имена в обучението по български език (като роден или чужд). Това придава на изследването не само научна, но и научно-приложна стойност.

Анализът е направен с вещина и отлично познаване на разглежданата проблематика. Има, разбира се, и някои детайли, които би могло да се изчистят при следващо издание на книгата, ако авторката се съгласи с направените забележки. Първата забележка е от терминологичен характер и не се отнася толкова до конкретното изследване, колкото до наложилата се практика в доста българистични изследвания, вероятно под влиянието на руски, съответните процеси и техники да се означават

като *номинативни*, а не *номинационни*, както би следвало (от *номинация* – вж. 1-вото зн. на прилагателното в Речника на българския език, <https://ibl.bas.bg/rbe/>). Желателно би било на места да се прецизират някои твърдения, отнасящи се до словообразуването при проприите, напр. да се уточни, че женските фамилни имена в българския език (за разлика от чешкия), напр. *Ковачева* от *Ковачев* и под. (вж. стр. 68) не възникват чрез суфиксация, а с помощта на флексия, т.е. чрез т. нар. конверсия в широк смисъл (в съответствие с наложилото се становище в чешката дериватология), а според друга терминология, използвана напр. в полската лингвистика, чрез парадигматична деривация.

Посочените дребни забележки в никакъв случай не омаловажават направения анализ и изводите от него по отношение на взаимните връзки между форма, семантика, граматични категории и функции на проприалните единици.

Проведените наблюдения и синхронният съпоставителен анализ на ономастичния материал доказват твърдението, направено в началото на изследването, че възникването на проприалните единици е прагматично обусловено от специфични номинационни и комуникативни нужди за идентификация, индивидуализация и диференциация на обекти и явления от действителността. Разглеждани от тази позиция, собствените имена са типичен пример за действието на принципа на функционалната сепарация в езика. Направени са ценни наблюдения и изводи за граматичните особености на СИ в разглежданите езици, за техниките на образуване на СИ от изследваните групи, за техните функции. Както бе посочено, съпоставително изследване от такъв мащаб на определени аспекти на проприалната номинация в българския и чешкия език се прави за първи път. Със своята интердисциплинарност рецензираната монография е полезна както за езиковеди, така и за литературоведи, преводачи и педагози и би могла да намери практическо приложение в методиката на (чуждо)езиковото обучение.

Цветанка Аврамова

Доц. д-р Цветанка АВРАМОВА (avramova.cv@slav.uni-sofia.bg) е преподавател в Катедрата по славянско езикознание на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Научните ѝ интереси са в областта на славянското словообразуване, лексикалната семантика, стилистиката и др. Член е на Комисията по славянско словообразуване към Международния комитет на славистите и на сдружението на българските бохемисти „Бохемия клуб“. Автор е на две монографии (*Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. София: Херон Прес, 2003, и *Имена на жители (nomina habitatorum) в съвременния чешки и съвременния български език*. София: Парадигма, 2013) и над 90 научни статии, рецензии и др. Член на редколегията на списание *Ното bohemicus*.

Ас. Мария АНАСТАСОВА (mariaanastasova@uni-plovdiv.bg) е преподавател по английски език и докторант в катедра „Английска филология“ към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Темата на дисертационния ѝ труд е „Аналитичните конструкции с глаголите *съм* и *имам* и минало причастие в староанглийски и в старобългарски“. Научните ѝ интереси са в областта на историческата лингвистика, езиковата типология, морфологията, лингвистичната синергетика и теорията на библейския превод.

Гл. ас. д-р Борислав БОРИСОВ (borissov@uni-plovdiv.bg) е преподавател по чешки език в Катедрата по славистика към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Автор е на монографията *Българският и чешкият книжовен език през Възраждането. Особености на кодификацията* (2012), както и на учебници и учебни помагала по български език за средния курс. Научните му интереси са в областта на историята на книжовните езици, съпоставителното езикознание, социолингвистиката, методиката на обучението по български език, методиката на чуждоезиковото обучение.

Доц. д-р Елена ГЕТОВА (egetova@uni-plovdiv.bg) е преподавател към Катедрата по българска литература и теория на литературата във Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Доктор по филология (2005), доцент по българска литература (2008). Завършила е Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – специалност „Българска филология“ и втора специалност „Френска филология“ (1995). В Пловдивския университет постъпва

като докторант през 1999 г. Понастоящем чете лекции по българска възрожденска литература в Пловдивския университет, както и във филиала на университета в гр. Смолян. Била е лектор по български език и литература в Страсбургския университет, Франция (2012 – 2015). Заместник-декан е на Филологическия факултет в Пловдивския университет (от декември 2015 т.). Член е на Съюза на учените в България и на Академичния кръг по сравнително литературознание.

Проф. д-р Людмил ДИМИТРОВ (ljudiv@abv.bg) е преподавател по руска литература на XIX век в СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии, Катедра по руска литература. Член е на Съюза на преводачите, на българския ПЕН клуб и на Международното общество „Достоевски“ (IDS). От 2005 до 2010 г. и от 2014 до 2019 г. е лектор по български език, литература и култура в Люблянския университет, Словения. Съосновател на магистърските програми „Руска литература, култура и художествен превод“ и „Литература, кино и визуална култура“ в СУ. Автор на научни монографии, учебници, учебни помагала, сборници и антологии, на повече от 300 статии и студии, преводи на научна и художествена литература от руски, английски, словенски, сръбски и хърватски език, сценарии за театрални спектакли, участник в национални и международни проекти и в над 100 национални и международни форума, свързани с руската, българската и славянските литератури, театър и кино. Гост лектор в университетите във Верона (Италия), Нотингам и Престън (Великобритания), Варшава и Лодз (Полша), Будапеща (Унгария), Упсала (Швеция). Носител на голямата награда на словенския Съюз на преводачите на литература на името на Янко Лаврин (2017) и на Съюза на преводачите в България за цялостна дейност в областта на превода (2020). Негови работи са публикувани в Русия, Полша, Чехия, Словакия, Хърватия, Сърбия, Словения, Турция, Италия, Испания, Латвия, Румъния, Великобритания, САЩ и др. Научните му интереси са в областта на руската литература, драматургия и театър на XIX век, българската литература, драма и театър, словенската литература и театър, кодове на комуникация на тайните общества, художествен превод, кино, семиотика, тайнопис, канон, херменевтика, идентичност.

Ас. Гергана ИВАНОВА (gerganapd@abv.bg) е преподавател по сръбски език в Катедрата по славистика към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Завършила е славянска филология в СУ „Св. Климент Охридски“. Освен упражнения по сръбска граматика води и практикум по правопис и пунктуация на съвременния български език в различни специалности на Филологическия,

Философско-историческия и Педагогическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Работи и като редактор и коректор в Университетското издателство „Паисий Хилендарски“ – Пловдив и в Пловдивското университетско издателство..

Проф. д.ф.н. Диана ИВАНОВА (driivanova@abv.bg) е езиковед към Катедрата по български език във Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. В периода 2005 – 2018 г. е директор на Департамента за езикова и специализирана подготовка на чуждестранни студенти към същия университет. Научните ѝ интереси са в областта на историята и теорията на книжовните езици, стандартологията, социолингвистиката, текстологията и лингвистиката на библейския текст, славянските културни и езикови връзки и др. Автор е на над 250 публикации, в т.ч. на 20 монографии и учебници: *Българският периодичен печат и градивните книжовноезикови процеси през Възраждането (върху материал от сп. „Читалище“, 1870 – 1875)* (1994), *Григор Пърличев и книжовноезиковата ситуация през 60-те – 80-те години на XIX век* (1995), *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането* (1998), *По следите на анонимното авторство в печата през Възраждането* (2000), *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието (Текстология и език)* (2002), *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г. (Върху материал от Евангелието)* (2003), *Недописани страници от историята на българския книжовен език. I част. Славистични ракурси* (2008), *И от зазоряването започва денят... Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език* (2010, в съавторство с Б. Велчева), *История на новобългарския книжовен език* (второ преработено и допълнено изд., 2017), *Недописани страници от историята на българския книжовен език. II част. Щрихи от палитрата на българското слово (XVII – XX век)* (2017) и др. Носител е на наградата на фондация „Пигмалион“ за научноизследователска и преподавателска дейност (2009), както и на други национални и международни награди (на СУБ, Познанския университет „Адам Мицкевич“). Член е на СУБ, зам.-председател на Комисията за славянски книжовни езици към Международния комитет на славистите и член на Изпълнителния съвет на Фонд „Научни изследвания“ – МОН.

Д-р Димана ИВАНОВА (dimanaiv@abv.bg) е завършила славянска филология (бохемистика) в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Дисертационния си труд на тема „Koncepte lyrického subjektu v poezii českých dekadentů v srovnávacím aspektu“ („Концепцията за лирически субект в поезията на чешките декаденти в сравнителен аспект“) е защитила през 2011 г. във Философския факултет на Карловия универси-

тет в Прага. Изследователските ѝ интереси са в областта на сравнителното литературознание, съвременната чешка и словашка поезия, теорията на превода. Занимава се с писане и превод на поезия, авторка е на три стихосбирки: *Покана за баща* (2012) и *Азбука на желанията* (2016), издадената на словашки *Som jako morská voda* (*Аз съм като морска вода*, 2018) и *Розово слънце* (2021). Носителка е на няколко международни награди за поезия, както и на наградата на Съюза на преводачите в България за ярки постижения в областта на превода от български на чужд език за 2018 г. Член е на Съюза на българските преводачи, на Чешко-словашката асоциация по сравнително литературознание, на Съюза на чешките журналисти и на Съюза на българските журналисти. В момента работи в Чешкия център в София като координатор на литературни и образователни проекти.

Гл. ас. д-р Петя КАРАМФИЛОВА (p.karamfilova@ts.uni-vt.bg) е преподавателка в Катедрата по обща лингвистика и старобългаристика във Филологическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Докторската ѝ дисертация е на тема „Средства за изразяване на определеност в езика на писателите от Търновската книжовна школа“. Научните ѝ интереси са в областта на старобългарския език, историята на българския език, Търновската книжовна школа, преводите през XIV век.

Борислава КАСАВЪЛЧЕВА (kasavulcheva@abv.bg) е студентка в специалността „Славистика“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Гл. ас. д-р Милена КАЦАРСКА (mkatsarska@uni-plovdiv.bg) преподава американска култура и литература към Катедрата по английска филология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Докторската ѝ дисертация на тема „Парапозиции: предговарянето на преводна американска литература в България 1948 – 1998 г.“ е защитена във Филологическия факултет на ПУ през 2019 г. Научните ѝ интереси са в сферата на дисциплинарната история, но и често се насочват към политическите измерения на съвременната култура и културата на XX век (особено социалистическия период) в различни лингво-културни, социални и институционализирани контексти. Тя е съавтор в *Usurping Suicide: The Political Resonances of Individual Deaths* (Zed Publishers, 2017) и *Social Analysis and the COVID-19 Crisis: A Collective Journal*. (Routledge, 2020). Автор е на библиографското издание *От Азимов до Ърдрич // От Абаджиева до Юруков* (2014) и на монографията *Parapositions: Prefacing American Literature in Bulgarian Translation 1948–1998* (Plovdiv University Press, 2021), както и на множество други научни публикации в страната и чужбина. Превежда от и на английски

език художествена литература, критическа теория и изследвания в областта на хуманитаристиката. Публикува поезия и кратки литературни форми на английски език в англоезични литературни списания.

Мария ЛОЛОВА (lolova97@gmail.com) е студентка в специалността „Славистика“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Гл. ас. д-р Вяра НАЙДЕНОВА (najvy@uni-plovdiv.bg) е завършила славянска филология в СУ „Св. Климент Охридски“. Води лекции и упражнения в профил „Сръбски и хърватски език“ на студентите слависти в ПУ „Паисий Хилендарски“. Научните ѝ интереси са в областта на сравнителното славянско езикознание (стилистика, лексикология, семантика, езикови контакти и др.). Защитила дисертация на тема „Лингвостилистически средства на хумора в комедиографията на Бранислав Нушич“ в СУ „Св. Климент Охридски“, има издадена монография (*VIVA LA COMEDIA!!! (Поетиката на Нушич)*, 2017) и преводи на поезия и проза от сръбски език.

Доц. д-р Николай НЕЙЧЕВ (neychev@abv.bg) е преподавател към Катедрата по руска филология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, чете лекции по руска класическа литература. През 1997 г. защитава докторска дисертация на тема „Влияние на догматомистичната ортодоксия върху късното творчество на Ф. М. Достоевски“. Хабилитационният му труд е посветен на християнската идеологемност на руския литературен логос (*Руският литературен месианизъм на XIX век*). Автор е на редица публикации в България и чужбина, посветени на идейната поетология на руската класическа литература. Основните му научни интереси са насочени към проблемите на руския литературен месианизъм и в частност към творчеството на Ф. М. Достоевски и Н. В. Гогол. Автор е на монографиите: *Ф. М. Достоевски – Тайнствената поетика* (Пловдив, 2001), преведена и издадена в Русия (*Таинственная поэтика Ф. М. Достоевского* (Екатеринбург, 2010); *Литература и Месианизъм. Руското литературно месианство през XIX век* (Пловдив, 2009). Два пъти е носител на Наградата за литературна критика на Дружеството на пловдивските писатели (2002, 2009), както и на Наградата за високи творчески постижения и принос в развитието на българо-руските културни връзки „Золотая муза“ (2003).

Таня НЕЙЧЕВА (tanja_sp@yahoo.com) е завършила последователно руска и славянска филология в ПУ „Паисий Хилендарски“. Работи като сътрудник в Департамента за езикова и специализирана подготовка на чуждестранни студенти при ПУ „Паисий Хилендарски“. Научните ѝ интереси са в областта на историята на руския книжовен език и

връзката му с църковнославянския език. Превежда научна и художествена литература от руски и от сръбски език и води упражнения по практически руски език в различни специалности на Филологическия факултет.

Доц. д-р Дияна НИКОЛОВА (dianikwork@gmail.com) е преподавател по антична и западноевропейска литература в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Докторската ѝ дисертация на тема „Идеята за човека в старогръцката лирика (архаика и класика)“ е защитена през 2008 г. и е издадена през 2010 г. Автор е още на книгите *От разказа към мита* (1997, в съавторство със Св. Черпокова) и *Транспозиции на пасторалното в Бел епок* (2018), на редица публикации в сборници и в специализирани периодични издания. Съставител е на антологията *Старогръцка лирика* (2001). Професионалните ѝ занимания и интереси са в областта на митологията, фолклора, античната литература и култура, западноевропейската литература, сравнителното литературознание, културологията.

Проф. д-р Надка НИКОЛОВА (nikolova55@gmail.com) е преподавател в ШУ „Епископ Константин Преславски“. Научните ѝ интереси са в областта на историята на новобългарския книжовен език, теорията на книжовните езици, социолингвистиката, езиковата култура, съвременната, историческата и съпоставителната лексикология, лексикографията, сравнителното славянско езикознание. Автор е на монографиите *Българската анатомична терминология през Възраждането (1824 – 1878)* (2003), *Билингвизмът в българските земи през XV – XIX век* (2004), *Пуризмът в епохата на Българското възраждане* (2016), на българо-словашки речник (*Bulharsko-slovensky slovník. I (A – K)*. Bratislava: SAV, 2004; в съавторство), на учебници по езикова култура и по български език за чужденци.

Проф. д-р Михайло ПАНТИЧ (Михајло Пантић, mihpan@eunet.rs) е сръбски писател, литературовед и преподавател във Филологическия факултет на Белградския университет. В същия факултет защитава докторска дисертация през 1998 г., която е издадена през следващата година със заглавие *Модернистичният наратив – сръбският и хърватският разказ/новела 1918 – 1930 (Модернистичко приповедање – српска и хрватска приповетка/новела 1918 – 1930, 1999)*. Автор е на десетки научни монографии и сборници с разкази, голяма част от които са отличени с престижни награди: *Хроника на стаята (Хроника собе, 1984, 2007)*, *Вондер в Берлин (Вондер у Берлину, 1987, 1994, 2007, 2015)*, *Поети, писатели и други от менажерията (Песници, писци и остала менажерија, 1992, 2007; бълг. изд. 2012)*, *Не мога да си спомня едно изречение (Не*

могу да се сетим једне реченице, 1993, 1996, 2000, 2004, 2007; награда „Oktoih“; бълг. изд. 2012), *Новобелградски разкази* (Новобеоградске приче, 1994, 1998, 2002, 2006; 2007, 2010; награда „Борба“ за книга на годината), *Седмият ден на вятъра* (Седми дан кошаве, 1999, 2002, 2007, 2010; награда „Бранко Чопич“), *Следващата сутрин* (Јутро после, 2001), *Ако това е любов* (Ако је то љубав, 2003, 2004, 2005, 2007, 2008, 2010, 2014, 2020; награди: „Karolj Sirmaj“, Андричева награда, награда „Zlatni Hit liber“, награда „Jugra“ – Русија; бълг. изд. 2009), *Жената с мъжките обувки* (Жена у мушким ципелама, 2006), *Този път за болката* (Овога пута о болу, 2007, 2010, 2016; награда „Majstorsko pismo“, награда на гр. Белград; бълг. изд. 2013), *Разкази по пътя* (Приче на путу, 2010, 2013; награда „Moma Dimić“), *Ходене по облаци* (Ходање по облацима, 2013, 2014), *Разкази от вода* (Приче од воде (с Милан Туцович, 2014), *Когато ме намери това, което търся* (Када ме угледа оно што тражим, 2017), *Разкази за писатели* (Приче о писцима, 2021). Разказите на М. Пантич са преведени на около двадесет езика.

Публикуваните литературоведски монографии са предимно върху сръбската поезия и проза: пет книги със заглавие *Александрийският синдром* (Александријски синдром, 1987, 1994, 1998, 2003, 2021), три книги с общо заглавие *Свят от света* (Свет иза света, 2002, 2009, 2014) и десетки други. Съставител е на десет антологии, две от които са издадени на английски език.

Носител е на българския орден „Св. св. Кирил и Методий“ – първа степен (2009).

Д-р Мартина САЛХИОВА (Martina Salhiová, Salhiova@seznam.cz) е завършила музеология, бохемистика и българистика в Масариковия университет – Бърно. Дисертацията ѝ върху модерните чешки и български приказки е защитена в същия университет през 2020 г. Интересите ѝ са в областта на фолклора, литературата за деца и юноши, приказния жанр. Превежда научна и художествена литература от български език.

Дарка ХЕРБЕЗ (darka@uni-plovdiv.bg) е преподавател по сръбски език към катедра „Славистика“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и докторантка в Университета на Баня Лука. Носителка е на множество награди за поезия от литературни фестивали в Сърбия, Босна и Херцеговина, България. Автор е на стихосбирката *Дъщерята на Аполон* (Аполонова кћи, 2008). Нейни стихотворения са публикувани в антологията *Извън кутия* (Ван кутије, 2009) и в различни списания и поетически сборници. Участвала е в международни конференции в страната и в чужбина и има редица научни публикации в български и чуждестранни сборници и списания.

Доц. д-р Красимира ЧАКЪРОВА (krasian@uni-plovdiv.bg) е езиковед към Катедрата по български език във Филологическия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“. Директор е на Департамента по езикова и специализирана подготовка на чуждестранни студенти в същото висше училище. Научните ѝ интереси са в областта на морфологията и стилистиката на съвременния български език, сравнителната граматика на славянските езици, функционалната граматика, съпоставителната аспектиология, методиката на преподаването на български език като чужд. Автор е на *Феноменът стилистична грешка (как да откриваме и редактираме коварните сателити на нашата реч)* (1999, в съавторство с П. Костова), *Помагало по българска морфология* (2000), *Аспектуалност и количество* (2003), *Императивът в съвременния български език* (2009).

Доц. д-р Юлиана ЧАКЪРОВА (jchakarova@yahoo.com) е русист езиковед в Катедрата по руска филология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Докторската ѝ дисертация на тема „Местоимения как средство за изразяване анафорическа връзка в български и руски текстове“ е защитена през 1997 г. в Минск, Беларус. Хабилюационният ѝ труд (2013) е посветен на критичен анализ на различните школи и подходи в когнитивната лингвистика и прилагането на тази оптика при лингвистичния анализ. Преподава морфология на съвременния руски език, когнитивна лингвистика, теория и методология на превода. Сферата на научните ѝ интереси включва когнитивния подход в езикознанието, концептуалната метафора, лингвоконцептологията, съпоставителното езикознание, лингвистиката на текста, теоретични и приложни проблеми на превода. Автор е на монографиите *Местоимения и анафора в български и руски текстове* (2010) и *Руски глаголи в когнитивната лингвистика* (2016). Превежда от и на руски и английски език.

Проф. д.ф.н. Жоржета ЧОЛАКОВА (tcholakova@uni-plovdiv.bg) е преподавател по чешка литература и по славянски литератури към Катедрата по славистика в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Била е лектор по български език и цивилизация в Провансалския университет в Екс-ан-Прованс (1998 – 2002) и в Париж – 4, Сорбона (2009 – 2010). Научните ѝ интереси са в областта на поетиката, тематологията, еволюцията на идеите, литературоведската компаративистика. Основните ѝ изследвания са върху чешката поезия на XIX и XX век. Докторската ѝ дисертация на тема *Český surrealismus 30. let. Struktura básnického obrazu* е защитена във Филозофския факултет на Карловия университет в Прага през 1993 г. и е издадена със същото заглавие (Praha: Karolinum, 1999). Съставител и преводач е на книгата *Карел Хинек Маха или Гласът на падналата арфа* (1993), автор е на монографиите *Лицата на човека в поезията*

та на чешкия авангардизъм (1998) и *Поетика на меланхолията*. Карел Хинек Маха (2019). През 2018 г. защитава научната степен „доктор на науките“ с дисертация на тема „Митопоетичен генезис, художествена еволюция и контекстуализация на езерото в поезията на Чешкия романтизъм“ (под печат). Превежда поезия от чешки, френски, сръбски, полски и руски език. Инициатор и главен редактор е на сп. „Славянски диалози“, което излиза от 2004 г. като официално издание на Филологическия факултет на Пловдивския университет.

СТАНДАРТ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ТЕКСТОВЕТЕ

Предложените за публикация текстове се изпращат на адрес: **slavdialozi@gmail.com**. Приемат се материали, които не са публикувани в друго издание на български език.

Всяка годишнина се състои от две книжки, като първата е нетематична, а втората – тематична. Темата на предстоящата годишнина се обявява на сайта на списанието (<https://dialozi.uni-plovdiv.bg/>) най-късно до края на юли.

Сроковете за изпращане на статии, преводи и рецензии са, както следва: **за нетематичния брой – 30 ноември, за тематичния – 31 май**. Нетематичната книжка излиза от печат до края на май (следващата година), а тематичната – до края на ноември (същата година).

Всеки автор и преводач, който предлага текст за публикация, трябва да приложи и кратка автобиографична справка: научни степени и звания, месторабота, сфера на творчески интереси, най-важни публикувани книги (в скоби посочва годината на издаването), награди.

I. Стандарт за оформяне на научните статии

Приемат се научни статии за следните рубрики: „Памет“, „Културна история“, „Езикознание“, „Литературознание“, „Славистиката по света“, „Дебюти“.

Текстовете трябва да бъдат с минимален обем от 15 000 знака. Публикуват се и студии с обем от 45 000 до 60 000 знака. Страниците не се номерират.

Чуждестранните научни статии се публикуват в превод на български език.

Шрифт на основния текст: Times New Roman; подравняване: двустранно (Justify), междуредие: единично (Single), размер 12 pt. Отстъп за нов ред: 1,25; формат **.doc**.

В случай че са използвани **други шрифтове**, те трябва да се изпратят като прикачени файлове на посочения електронен адрес, а текстът да бъде предаден във формат **.doc** и **.pdf**.

Заглавието се изписва с големи букви (All caps), центрирано (Times New Roman; Bold, Single, 14 pt.), а под него (след един празен ред) с малки букви без съкращения – името, фамилията и работното място на автора (Times New Roman; Bold, Single, 14 pt.).

Преди основния текст на статията се включват кратка **анотация и ключови думи на английски и на руски език** (всяка една от двете анотации заедно с ключовите думи да бъде в обем между 800 и 1000 знака). Преди анотацията се изписват на съответния език името на автора и заглавието на статията. Размер на шрифта – 11 pt., Bold, Single.

Цитирането на източниците в текста (фамилия на автора, транскрибирана на български, шпация, година на изданието, двоеточие, шпация, номер на страницата) става в кръгли скоби по следния модел: (Куцаров 2007: 45). Ако е сборник, се посочва фамилията на редактора или съставителя, запетая, след което се изписват „ред.“ или „съст.“, годината на изданието, двоеточие, шпация, номерът на страницата, напр. (Апресян, ред. 2003: 56).

Бележките към текста се дават под линия на всяка страница (Times New Roman; Single, 13 pt.).

Заглавията на произведения се изписват в курсив (*Italic*) без кавички.

Заглавията на периодични издания се отбелязват с кавички (Normal).

Библиографията се прилага в края на статията. Най-напред вляво на страницата след пропускане на празен ред се изписва заглавието на рубриката: ако текстът е на български/руски: **ЛИТЕРАТУРА** (Small caps, Bold, 12 pt.). Пропуска се един ред. На следващия ред започва подреждането на авторите в азбучна последователност, без номериране (Times New Roman; Single, 12 pt.).

Библиографският опис включва **само** цитираните или споменатите в основния текст заглавия и/или автори. Ако библиографската единица е на кирилица, след изписването на оригиналния език името на автора и заглавието се **транслитерират** и се поставят в *квадратни скоби* [ ], като преди затварящата скоба се пише точка (вж. по-нататък примерите).

Оформянето става по следния начин:

- фамилия на автора (ако е сборник – фамилия на редактора); фамилията на чуждоезичните автори се **транскрибират** на кирилица;
- година на издаване (и двете – **Bold**), двоеточие, шпация;
- фамилия, запетая, инициал или инициали на автора (с точка и шпация, ако инициалите са два) в оригинал (Normal), след което се остава шпация;
- заглавието на книгата или сборника (*Italic*), след което се поставя точка;
- град, двоеточие, шпация, издателство (името му **не** се дава в кавички, когато не е предшествано от съчетания като УИ, ИК и др.), запетая, шпация, годината на издаване и точка (Normal).

Ако е цитирана статия, заглавието ѝ се дава в Normal, поставя се **точка, шпация, след това се пишат две наклонени черти (//)** и след тях се цитира заглавието на книгата или списанието (*Italic*), посочват се мястото и годината на издаване, при списанията – и броят (въведен с №), както и страниците на статията (с дълго тире, оградено с шпации, напр. 15 – 25). Когато статията е от вестник, след броя (№) се добавя датата, а на последна позиция – страниците. В края се поставя точка.

При електронните източници след заглавието се дава датата на публикацията и страниците (ако са посочени), след това – в ъглести скоби – адресът на съответния уебсайт, а накрая в кръгли скоби – датата на влизане (вж. примерите по-долу).

При повече публикации от един и същи автор през една и съща година след годината (без шпация) се слага буква а, б, в.

За имената на чуждите автори при **транслитерацията** в квадратните скоби се запазва изписването им в оригиналния език: напр.

Вьолфлин 1985: Вьолфлин, Х. *Основни понятия на историята на изкуството*. [Wölfflin, H. Osnovni ponyatiya na istoriyata na izkustvoto.] София: Български художник, 1985.

За улеснение уеднаквяваме някои принципи на транслитерация там, където е логично:

Общи принципи на транслитерация на някои специфични знаци и съчетания в българския и в руския език:

Български език и руски език	Транслитерация на български думи	Транслитерация на руски думи
ж	zh (zhena)	zh (zhit')
х	h (hlyab, tih)	h (hleb, tihij)
ц	ts (tsentar)	ts (tsentr)
ч	ch (chas)	ch (chas)
ш	sh (nash, Pashov)	sh (nash, shestoj)
ы	–	y (syn, kryzhovnik)
ѐ	–	e (elka, ezh, emkij, Fedorov)
э	–	e (etot, poet)
й (само в края на думата)	j (geroj, HO geroya.)	j (geroj, HO geroya, russkij, molodoj, emotsional'nyj; istorij, ponyatij)
йо, ъо, ю, я	y (rayon, Karagyozyova, tyutyun, yabalka, slavyanski, evropeyski, Slaveykov, istoriya, ponyatiya, mladiya, mladiyat)	y (yunost', Yuriy, yabloko, yazyk, slavyanskij, evropeyskij, Slaveykov, istoriya, ponyatiya, molodaya)
Краесловно -ия → ia (в същ. собств. имена)	Chehia, Maria, Sofia, Rusia	Chehia, Maria, Sofia изкл.: Rossiya

Редакционният екип настойчиво моли да се обърне внимание на **разликата при транслитерация** на едни и същи кирилски букви (вж. табли-

цата по-долу). Тази разлика се налага от действието на различни закони за транслитерация в двата езика¹.

Различни принципи на транслитерация на едни и същи знаци в българския и в руския език:

Български език и руски език	Транслитерация на български думи	Транслитерация на руски думи
щ	sht (shtastie)	shh (shhast'e, Shherba, govoryashhij)
ь	y (sinyo, shofyor)	' (lingvokul'tura, rech')
ъ	a (san, patnik, Grancharov)	'' (два последователни апострофа без интервали) (ob''yasnenie)

При транслитериране на сръбска кирилица името на автора и заглавието се изписват според сръбската латиница.

Пейчић 2015: Пејчић, А. Улога у „свету“, „свет“ у улози: грађанске драме Бранислава Нушића [Pejčić, A. Uloga u „svetu“, „svet“ u ulozi: građanske drame Branislava Nušića.] // *Philologia mediana*, 2015, № 7, 177 – 193.

За транслитерирането от кирилица на имена, придобили популярност във форма, несъвпадаща с правилата на споменатия закон за транслитерация от български на английски, се допуска популярното им изписване, напр. Paisii, Jakobson. Същото се отнася за романизацията на руска кирилица: Bakhtin, Chekhov и др.

Пунктуационните знаци и в основния текст, и в библиографията (преди всичко кавички, двоеточие и тирета) се изписват според нормата, утвърдена за съответния език: напр. българските кавички са долни и горни, обърнати винаги навън („имам“), руските кавички са ъглести «без интервали» за разлика от френските, които също са ъглести, но «с интервали»; английските кавички са само горни и са обърнати към думата (“what”). Чешките, сръбските и хърватските кавички са идентични с българския стандарт, а полските се различават само по затварящите, които са обърнати навътре („tutaj”).

¹ При транслитерирането е необходимо да се следват правилата от *Закона за транслитерация* от български на английски (обн. – ДВ, бр. 19 от 13 март 2009 г., посл. изм. – ДВ, бр. 98 от 13 декември 2019 г.) – може да бъде намерен напр. тук: <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135623667>>. Препоръчва се да се използва инструментът за автоматично транслитериране от българска кирилица, следващ този закон: <<https://slovoed.com/transliteration/>>, като се отчитат посочените по-горе изключения. В руски текстове за удобство се следват правилата за опростено транслитериране, които са описани подробно тук: <<http://docs.cntd.ru/document/1200113788>>, като се имат предвид указаните по-горе изключения. Препоръчва се да се използва инструментът за автоматично транслитериране на Яндекс, който е най-близко до избрания стандарт и позволява да се избираят някои филтри: <<https://www.seo-ap.ru/translit/>>.

Примери за оформяне на библиографията

ЛИТЕРАТУРА

Монографии

Караулов 1999: Караулов, Ю. Н. *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*. [Karaulov, Yu. N. *Aktivnaya grammatika i assotsiativno-verbal'naya set'*.] Москва: ИРЯ РАН, 1999.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Лейкоф, Джонсън 1980: Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Норман 1994: Норман, Б. Ю. *Грамматика говорящего*. [Norman, B. Yu. *Grammatika govoryashhego*.] Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1994.

Статии

Георгиев 1985: Георгиев, Вл. Възникване на нови сложни глаголни форми със спомогателен глагол „*имам*“. [Georgiev, Vl. *Vaznikvane na novi slozhni glagolni formi sas spomagatelen glagol „imam“*.] // Вл. Георгиев. *Проблеми на българския език*. София: БАН, 1985, 113 – 137.

Хоржинек 1969: Hořinek, Zdeněk. // *Divadlo* 20, 1969, č. 2, s. 71 – 75.

Електронни издания

Ефтимова 2011: Ефтимова, А. Психолингвистиката – що е то? [Eftimova, A. *Psiholingvistikata – shto e to?*] // *Litera et Lingua*. Електронно списание. 2011, т. 8, кн. 1, <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2011/8/1/eftimovaa>> (14.05.2019).

Ако статията е от вестник, оформлението е следното:

... // *Литературен глас*, V, № 161, 24.IX.1932, с. 4.

В статиите, написани на чужд език, се запазва същият формат, като библиографските данни се дават на езика на статията или транслитерирани.

II. Стандарт за оформяне на преводите

Всеки предложен превод е придружен със съответния оригинал.

При превод на научна статия се спазват посочените по-горе правила.

При превод на художествен текст преводачът трябва да представи:

- творческа биография на преведения автор (от 4000 до 5000 знака),
- снимка на преведения автор,

- пълни библиографски данни на ползвания източник, от който е взет съответният оригинал.

В случай че преводачът включва пояснителни бележки под линия, трябва в края на всяка от тях да отбележи: – Б. пр. Респективно, ако в текста има авторски бележки, се добавя: – Б. а.

Името на преводача се слага след текста.

III. Стандарт за оформяне на рецензиите

Публикуват се рецензии за:

- научни издания, излизали в България и в чужбина, които имат отношение към славянските езици, литератури и култури;
- преведени на славянски език художествени книги на български автори;
- преведени на български език художествени книги на значими писатели от славянския свят.

Обемът на рецензиите е между 10 000 и 20 000 знака.

Вместо заглавие се дават пълни библиографски данни на рецензираната книга, включително ISBN и общият брой на страниците (Bold).

Пример: Александър Пушкин. *Драматургия. Театрална естетика* (съставителство, предговор, коментарен апарат и превод от руски: Людмил Димитров). София: ИК „Колибри“, 2019, 568 с. ISBN 978-619-02-0526-5.

Рецензиите се публикуват на български език.

Името на рецензента се слага след текста. Под него се дава името на преводача (ако има такъв).

Рецензираната книга трябва да е публикувана най-много три години преди годишнината на списанието, за която е предвидена рецензията.

Забележка

Редакционният екип си запазва правото да не публикува текстове, които не са оформени по посочения стандарт и не са предадени на съответния електронен адрес до определения краен срок.

СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Списание за славянски езици, литератури и култури
година XVIII, 2021, книжка 27

Българска, първо издание

Коректор: Гертана Иванова

Предпечатна подготовка: Георги Ташков

Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

Пловдив, 2021

ISSN 1312-5346